

تورکون قزىل كىتابى

تازان: رفیق او زده ك
كو خوره ن: باقر طحان شيرزى

تور کون قیزیل کیتابی

(تور کلرین کامیل تاریخی)

بیرینجی جیلد

یازان: رفیق اؤزدهک

کؤچورهن: باقر طحان شیزری

نورگون فيزىل كىتابى (نوركلرىن كامىل تارىخى) «۱»

يازان: رفق اوزدهك

كۆچورەن: باقرطحان شىزىرى

تىراژ: ۳۰۰۰

بىرىنجى چاپ: ۱۳۷۲

حروف چىنى: حروف چىنى لىزرچاپ ۶۴۲۲۹۲۰

چاپ: گلشن

نشراندهن: كۆچورەن

كلىه حقوق محفوظ و مخصوص كۆچورەن است.

«۷۵۱ - نجى ایلده تالاس دا قارلوق تور کلر طرفینده ن مدافعه ائدیلمن عرب اسلام قوه لری ایله چین آراسیندا بؤیوک بیر ساواش اولدو. و چین آغیر مغلوبیته اوغرایاراق اورتا آسیادان چکیلمک مجبوریتینده قالدی.»

(صفحه ۲۲۵)

«اسلامیتی ایلك قبول ائدهن تورک قارلوقلار بو دینی اویغور سویداشلارینا دا قبول ائتدیرمک اوچون مبارزه یه باشلامیشدیلار. نتیجه ده اویغورلار مسلمانلیغی قبول ائدهجک، بو دینی چینه یا یا جا قادیلار.»

(صفحه ۲۲۸)

«عربلرله متفق اولان قارلوقلار اسلامیتین چینه قدهر یا ییلماسینا یول آچدیلار.»

(صفحه ۲۴۹)

«تور کلر مسلمانلیغین اساسینی اؤیره نه رک کؤنوللو (داوطلب) اولاراق بودینی منیمسه مه یه باشلامیشدیلار.»

(صفحه ۲۴۹ و ۲۵۰)

«اثرين خصوصى بىر فصليندە قاراخانلىلار
دۋولتىنى يىنى بىر چاغدا، توركلرىن مسلمانلىغا كىچىد
چاغىنى باشلايان دۋولت اولاراق گۈرە جە بىك.»
(صفحة ۲۵۰)

«اىلك مسلمان تورك داستانى اولدوغو كىمى
دونيانين ان بۇيوك داستانى اولماق شره فينى ده داشيان
«ماناس» داستانى تام حالدا نشر انديلمه ميشدى.»
(صفحة ۲۵۳)

«ماناس گئرچكدهن غئير عادى بىر جو جوقدو و
هله بئشيكده ايكن آتاسينا مسلمانلارين يولونو آچىب،
كافرلرين هاميسى نى قوواجاغىنى سۇيله ميشدى.»
(صفحة ۲۵۵)

«مملوك تورك دۋولتى سلطان قوتۇز و سلطان
باى بارس زامانلار يندا چوخ گوجلندى و اسلام خلافتى
يئنه قديم قدر تينه قووشدۇرۇلدو.»
(صفحة ۲۷۲)

«بالاميردهن سونرا خاقان اولان پئرسیيان زامانيندا
اسلاويانلاشما و مسيحي لشمه سرعتلندى.
...بئله ليكله اوزامانا قدهر تك ياراديجى «تانرى»
اينانجيندا ياشايان بولقار توركلرى نين مسيحي لشدىر -
يلمه سى تاماملانميش اولدو.»
(صفحة ۲۸۳)

رداكتوردان

بشر تاريخينده هئىچ بىر خالق، هئىچ بىر واخت اوزون مدت معين محدود بىر جغرافى اراضيده تك باشينا قاپانيب قالماييب، ملت اوز كچميشينه اسناد انديب، تماسدا اولدوغو خالقلاردان اويره نيب و اوزونون ياخشى جهتلىرىنى باشقالارىنا تلقين انديب.

بو قديم و گوجلو توركلره ده عائيد دير. توركلر، چينلىلر، هيندلىلر، بيزانس لار، فارس لار، روس لار، عربلر و بىر چوخ باشقا خالقلارلا قونشو اولموش، ايچ - ايچه ياشاميش، ايستر اقتصادى - تصرفات، ايستر سه ده دؤولت و مدهنى قوروجولوق، سوسىال و عادت - عنعنه جهتدن عموم بشرى ده يرلرين فورمالاشماسيندا مستثنى رول اونيايىبلار. لاكين اۇنلار زامان - زامان اوز تاريخلرىنى يازيب - ياراتماق قنيدينه قالماميشلار. بدخواه مؤلفلر بوندان استفادة انديب، توركلره «كؤچرى - مالدار» دامغاسى وورموشدولار. حال بوكى توركلر ۱۲۰ - يه قدهر دؤولت ياراتميشلاركى، بونلاردان ۱۶ - سى دۇنيا ميقياسلى امپراتورلوقلار اولموشدور.

۱۹۹۰ - جى ایلده استانبولون «ترجمان تاسیس لری» نى شىراتى طرفىنده ن بوراخىلمىش گۆر كىملى تارىخچى - فىلۇلۇگ رفىق اۆزد كىن دۆرد جىلددن عىبارت «تور كون قىزىل كىتابى» بوزنگىن تارىخه اۇغورلو بىر باخىشدىر. اوخوجولارىن نظرىنه چاتدىرماق اىستردىك كى، آذربايجان تورك دۆولت لرى نىن تارىخىنه مناسبت مسئله سىنده مۆلفىن نىقطة - نظرىنه مداخله ائتمه يه لزوم گۆرمه دىك. سىزىن آرزو و تكلىف لرىنىزى گۆزله بىرىك. اۇنلارى مۆلفه چاتدىرماغى اۆزوموزه بۇرج بىلىرىك.

تور کون قیزیل کیتابی

میلاددان اۈنجه^۱ کی ایل لردن استقلال ساواشیمیزین سۈنونا قدهر، تور کلرین ۳۰۰۰ ایللیک شانلی تاریخینی گۈزۈمۈز قارشى سیندا جانلانديران بو دۈرد جیلدلیک اثر ساده جه قازانیلان ظفر لردن، فتح اولونان اولکة لردن بحث ائتمیر. تور کلرین جغرافیا سینی، مده نیت و صنعتینی ده گئیش ایشیقلا ندیریر. بو خصوصیتینه گۈره ابتدائی، اورتا مکتبلر ولتسئیلریمیزده تورک تاریخى درس لرینده، «ترجمانین» یایدیغى ۴ جیلدلیک «تور کون قیزیل کیتابی» چوخ اۈنم لى بیر یاردیمچی، یول گۈستەرن کیتاب اولاجاقدیر.

تربیه چى و معلم لریمیزین عهدە سینە بئله زنگین بیر کۈمکچی کیتاب وئره بیلمه ییمیزین هیجانیه یاشاییریق. بو کیتاب هر تور کون سئوگی له، قورورلا (غرور) اوخویا بیلە جه یی حجم و اوسلوبادا مالیک دیر. «تور کون قیزیل کیتابی» نین اۈز مقصدینه چاتدیغینی گۈرمک آن بۈیوک خوشبختلی ییمیز اولاجاقدیر.

«ترجمان»

اۇن سۆز

تورک دنیاسی نین داستانلار دۋورۋندن زامانیمیزا قدهر تاریخی، جغرافیاسی، مدەنی حیاتی نى تانیدان، خنرونولوژی آردیجیل لیغی گۈزلە یەرک صنعتیندن، ادبیاتیندان آن دە یرلی، آن گۈزلەل اۋرنکلر گۈسترن سندلی بیر کیتاب بو گونه قدهر یازیلما میشدی البتە، بئله گنیش احاطەلی، چوخ فصیللی بیر اثر بیر نچە جیلدن عیبارت اولمالی دیر. فقط تورک انسانی، تورک وطنداشی انگین تورک تاریخینی اذیتسیر، آسانلیقلا اوخویوب و محافظه ائده بیلە جه بی بیر کیتابدان اۋیرنمە بی آرزولار. بو کیتابین آن مہم فصیل لری صنعت و ادبیات اۋرنکلرینی گۈسترمەلی، عالیم لره، گنیش کوتلە لره، پیشە سی و یاش گروھو مختلف اولانلارا دە یرلی بیر یول گوستریجی، بیر قایناق اثر خصوصیتینە مالیک اولمالیدیر. بونو طلب ائتمک اوخوجونون حقّی، یازماق ایسە یازارین وظیفە سی دیر.

بئله بیر اثر نه قدهر جهد ائدیلسە دە یئنه بیر ایجمال اولاجاقدیر. انگین تورک تاریخینی بوتونلو کله ۴ جیلده سیغیشدیرماق اوچون

سئچدى يىمىز سايسىز قايناقلاردان باشقا، موضوعلار يىن متخصصى اولانلار يىن فيكىرلر يىندن ده يارارلاندىق. تور ك تاريخىنىن اوزاق كئچمىشىنه ايشىق توتان سون تاپىنتىلار اوزه رىنده خصوصيله دوردوق. معنوى فيكىر ياردىملار يىنى اسير گه مه يىن علم آداملار يىمىزا، تاريخچى و معلم لرىمىزه، اسكى يازمالار يىن اوخونماسىندان يثرىنده چكىلمىش رسم لرىن تامينىنه وخرىته جىز يىمىنا قده ر چوخ موضوعدا سئوه - سئوه ياردىم ائدن ياشلى و گنج قارداشلار يىمىزا دعاچى يىق استفادة ائدى يىمىز قايناقلار كىتابىن سونوندا گوسته ريله جكدىر. هئچ بىر ملت كئچمىشىنى سيله بىلمه ز فقط اوزاق و ياخىن كئچمىشلىرىنى اونودان ملتلىرىن گله جه يى برباد وقارانلىق اولور. بىز بو كىتابىن اونو اوخوماغا هر كسىن هوسله واخت آيىرا بيله جه يى بىر حجم ده مارق دويارق اوخويا بيله جه يى طرزده اولماسىنا جهد ائدىك. بو مقصده چاتدىغىمىزى گورمك ان بؤيوك خوشبختلى يىمىز اولاجاقدىر.

رفىق اۋزدك

گيريش

تورک تاريخى نين ميلاددان اۇنجه كى يوز ايللرينه ايشيق سالان
حقيقتلر بيره ر - بيره ر اورتاي ا چيخير

تورک تاريخىنى يازانلار يىن اصل موضوعا «بۇيوک هون امپراتورلوغو» ايله باشلامالارى هاراداسا بير عنعنه حالينى آلميشدى. بير ملتىن وارلىقى، مستقل دؤولت حالينا گلمه سيندهن، هله بير جهان امپراتورلوغو قورماسيندان سونرا باشلايا بيلمزدى. تاريخچيلر بونو خاطرلاديلار، آما امپراتورلوغون قورولماسيندان اۇنجه كى حادثه لر حقينده يىترلى معلومات وئر ميديلر.

بير آز گئرييه قاييدىنجا تورک اولدوغو آنلاشيلان ساكلارا، بۇيوک بير تورک حکمدارى اولدوغو بيلينن افسانه قهرمانى آلپ ارتونقايا، داها اول (م.ا. ۱۰۵۰) چينه آخين ائتديکلرى و بورادا چو خاندانينى قوردوقلارى آنلاشيلان بير تورک قومينه راست گلير ديلر.

م.ا. ۷ - نجى يوزايلده اولن آلپ ارتونقانىن خالقى طرفيندن چوخ سئويلن بير تورک خاقانى اولدوغو دقيق بيلينير، آما بو خاقانين اداره ائتدى يى دؤولت حقينده كى معلوماتلار، تاپيلمير يادا معلوماتلار چوخ آز اولوردو. تاريخچيلر تورکلرين ايرق خصوصيتلرينى و آنا يوردلار يىن تانيتديقدان سونرا تورک تاريخىنى

۱ - ميلاددان اۇنجه كى (اىراميزدان اولكى) تاريخ قيسا اولراق م.ا. ۷ - ميلاددان سونرا كى (اىراميزا عايد) تاريخ ايسه قيسا م.ا. س. كيمين وئريلير.

آنلاتماغا توركلوكلرى هر باخىمدان ثبوت ائدىلمىش بۇيوك هون امپراتورلۇغوندىن باشلاپلار.

بوگونه قدهر ايلك تورك سىياسى قورولوشو اولاراق قبول ائدىلن بۇيوك هون امپراتورلۇغو ايله علاقه لى ان قديم يازىلى سند م.اۋ. ۳۱۸ - جى ايلدىن باشلانيليردى. اۇتارىخده بىر سازىش امضاءلايان دۇولتتىن اوندان اولكى دۇورو قارانلىقدير. بۇيوك هون امپراتورلۇغو م.اۋ. - ۵۸ - جى ايله قدهر داوام ائتمىش، بوتارىخده جنوب و شىمال هونلارى (شرق و غرب) اولاراق ايكى يه بۇلونموشدو. اليمىزده بوقدهر بۇيوك و اوزون عمرلو بىر دۇولت قوران هونلاردان قالما يازىلى معلوماتلاردا يوخدور. حال بوكى هونلارنىن، هله غرب هونلارى نىن اۋز يازىلارى اولدوغونو، اۋز دىللىرىنده يازىشلارلار آپاردىقلارنىن چوخ ياخشى بىليرىك.

يازىلى معلومات اولمادىغى كىمى، مده نىت سه وييه سى نىن و حيات طرزىنىن گۇستىرىجىسى اولان ماخذلره، اثرلره ده ياخين زامانلار قدهر راستلانمايشدى. ياخين زامانلار قدهر ان قديم تورك آبيده لرى اولاراق اورخون آبيده لرىنى، تورك يازى دىلى نىن ان قديم اۋرنه يى اولاراق بو آبيده لرده كى يازىلارى و يئنى سئى كىتابه لرىنى بىليردىك. بونلار دا بىزى آنجاق اۋن اوچ (۱۳) عصر اوله آپايردى.

داستانلاريمىزدا تارىخىنى بىلدى يىمىز تورك دۇولتلىرىنىن قورولوش دۇورلىرىدىن داها اوللره اوزانمىردى. اوغوز خاقان داستانى هون توركلرى نىن، ماناس داستانى قىرغىز توركلرى نىن، ارقه نه قان داستانى گۇى توركلرىنىدى. سونراكى داستانلاريمىز ايسه يئنى تارىخلىرىنى بىلدى يىمىز تورك طايفالارىنا عايددى و بىزى او تورك

دۆولتلىرى نىن ياشادىغى دۋورلردن داھا اوزاقلارا قۇووشدور موردو.
۴۰۰۰ ايللىك بىر تارىخىمىز اولدوغونو سۇيله يىب، يازاراق
قورور دويماق، آما اساسلى دليل لرله ۲۰۰۰ ايلدن اوله گنده
بىلمه مك گئنىش كوتلەنى اوزور، گنج لرىمىزىن ايچى بورخولوردو.
يادائىللى يازارلار بو دۋوروقىسا، آما توتارسىز بىر حكمله
آچىقلايىرلار: «چونكى توركلر كۋچرى ملت دىر، كۋچرى ملت لر
بۋيوك مدەنى اثرلر يارادا بىلمز»، دئىيردىلر. اۋز تارىخچى لرىمىز
البته، معلوم و علمى سبب لرى آنلادىردىلار، آما خصوصيله
گنج لرىمىز بو كىمى موضوعلاردا گۈزله گۈرونن، ال له توتولان
اساسلى ثبوتلارا احتياج دويوردولار.

ئبوتلار تاپىلىر: يازى دا وار، ياپى دا (ايش دە) وار

آرتىق شۆبھە بولودلارنى داغيدان، تور ك تارىخى نىن مىلاددان اۇنجه كى دۇورلرئنه ايشىق توتان معلوماتلار تاپىلمىشدىر. يازى دا وار، ياپى دا؟ ال له توتولان، گۈزله گۈرۈلن و موزەلرى دولدۇران اساسلى معلوماتلاردان باشقا، موزەلرە سىغمايان، يۆكسك مدە نىت نمونەسى گۈر كملى آبيدەلر دە وار. داها اولاجاغىنى آرخئۇ لوقلارئن هيجان وئرىجى ايزلر اۆزە رىندە چالئشمالارنى بىلدىرن مژدەلى خىبرلردە گۈستىرير.

۲۰ - نجى يوز ايلئن ائكىنجى يارىسى، خصوصىلە بو سۇن اۇن سككىز ايل تور كلرئن اۇزاق كئچمئشئنه عائىدان دە يرلى تاپنىتى لار دۇورو اولدو. بونلارى يئرى گلدىكجه آنلاداجاق و معلوماتلار وئره جه بىك. بورادا قيساجا تور كلرئن يازى دىلئنى ۱۲۵۰ ايلدەن ۲۵۰۰ ايل اۇنجه يە آپاران، صنعتئنى گۈسترن بئر نئچه تاپنىتى يا دا يانا جاق، مژدەلى خىبرئن نه اولدو غونو دۇيوراجاغىق. يوردو موزدان مئنلرجه كىلومتر اۇزاق دا تاپىلان بو معلوماتلارى اروپالى تور كۇلۇقلار

كىمى اۈز علم آداملار يىمىز دا گىندىب گۆردۆلر، فىلم لىر چكىدىلر بونلار يىن فىلم لىرىنى، رسم لىرىنى بىزدە گىتىردىك، گۆردۆك.

۲۵۰۰ ايل اۈنجه كى تورك يازىسى

تورك يازى دىلىنى ۲۵۰۰ ايل اۈنجه يە آپاران معلومات آما- آتانىن ۵۰ كىلومتر ياخىنلىغىندا ايسسىك گۆل جىوارلارىندا كى انسىك كورقانىندا تاپىلدى.

آچىلان مزاردان چىخان اشىاء گۆز قاماشدىرىجى ايدى. بىر تورك وليعهدىنە عائىد اولدوغو آنلاشىلان بو مزارا وليعهد قىزىل گىنىمى، قىزىل تاجى ايله گۆمۆلموشدو. مصر فرعونو توتانهامونون مزارىندان سونرا ان چوخ قىزىل بو تۆرك وليعهدى نىن مزارىندان تاپىلدى. تام ۴۸۰۰ پارچا قىزىل واردى. فقط تارىخ، تورك تارىخى اوچون عوض سىزدە يردە كى معلوماتلار نه بو قىزىل لار، نه ده باشقا اشىاءلار دىيىلدى. عوضسىز ده يرلى تاپنىتى يارىسى او كسىدلشمىش گۆموش طاباغىن اوزه رىندە كى ايكى سطىرلىك يازى ايدى. بو يازى همىن مزاردان ۱۲۵۰ ايل سونرا تىكىلمىش «اۈرخۇن» آبيدە لىرىندە كى گۆى تورك حرفلىرى ايله يازىلمىشدى، يعنى توركجه ايدى. اوخوندو، ترجمە اندىلدى (ترجمە سىنى اۈز فصلىندە وئره جه بىك). آپارىلان رادىو - كىربونىك تحليل دن، اۈرخۇن حرۇفاتلى يازىنىن م.اۈ - ۵ نجى عصرە عائىد اولدوغو آنلاشىلدى.

انسىك دە كى قازىنتى ۱۹۷۰ - جى ايلدە باشلايىب و داوام

ئىدىر. اطرافدا ياغمالانمىش مزارلار دا تاپىلدى، آمما ال دە يىلمە مىش باشقا مزارلارن وارلىغى دا شوبهه دۇغۇرمور. بونلار گنج - تنز آشكارا چىخارىلاجاق.

امپراتورون اوردۇسو بۇلۇنونجا

چىنلى لرون اىل اۇنجه آپاردىقلارى بىر قازىنتى دا يوزلرجه ھنىكل تاپدىلار. اتلارى وسىلاخلارى بونلارن چىن سۆوارى لرى اۇلدوقلارنى گۇستەرىر.

ھامىسى بىرآرادا و تفتىش اۆچون سىرالانمىش كىمى بىر جرگە دە ايدىلر. بونلارا «امپراتورون اوردوسو» دىيىلدى. بو حادىثە چىن حكومتىنى تارىخى آراشدىرمالار اۆچون داھا بۇيوك اۇدەنىش آيىرماغا سۇوق ائتدى و چوخ بۇيوك شەرلر اولدوغو آنلاشىلان اۆچ بۇيوك تپە دە قازىنتى آپارماغى قارار آلدىلار. بوتپە لردن بىرى ھۇن توركلرى نىن اوزۇن زامان ھنگىنمۇن اولدوقلارى بۇلگە لردىر و اونلاردان قالما اولدوغو بىلىنمك دە دىر. ھم چىن، ھم دە باشقا اۆلكە لرىن تارىخچى لرى بورادان تورك تارىخى اۆچون چوخ دە يرلى تاپىنتى لار چىخاجاغىنى سۇيله بىرلر.

ياپۇن (ژاپۇن) توركۇلۇقلارن قئىرە تى (غىرتى)

بىلىندى بى كىمى، قدىم توركلرلە علاقه لى ان دە يرلى قئىدلر چىن آرخیولرىندە، چىن يازمالارىندا تاپىلىر. بواسكى چىن يازمالارىنى اوخويلاجاق، آراشدىرىب نىتجه لر چىخاراجاق تورك علم

آداملارى تاسف كى، يوخدور. فقط بىر باشقا اولكه نىن تور كولوقلارى قديم چىن قايناقلارنى آراشديرماغا باشلامىشلار كى، «مژده لى خبر» دئدييمىز اولان دابودور. توكيودا كى نيهون اونيوئرسىتتى نىن تور كولوزى بولمه سينده ۳۰۰ ياپون گنجى تور كولوق اولماق اوچون تحصيل آلىر. بونلار ۱۵۰ - سى اسلامىتىدن سونرا كى تور ك تاريخىنى و تور كجه سىنى اؤيره نىرلر. مآزونلاردان ۳۰ ژاپون گنجى چىن قايناقلارىندا قديم تور كلره عائىد معلوماتلارى آراشديرماغا باشلامىشلار. نيهون اونيوئرسىتتى تور كولوزى بولمه سى نىن باشچىسى اولان حورمتلى پروفسور دؤكتور ماسا اومورى ان سىچكىن طلبه لرىنى تور ك تاريخى نىن اثر كن چاغلارى اؤزه رىنده آراشديرما آپارمالارى اوچون چىنه گؤنده رمكده داوام انده جكلرىنى اونونلا توكيودا گؤروشن حورمتلى احمد قاباقلى يا سؤيله مىش و بونلارى علاوه ائتمىشدير:

«قديم تور كجه نى اولدوغو كىمى قديم چىنجه نى ده چوخ ياخشى بىلن بو گنجلرىمىز هر حالدا تور ك تاريخىنى آيندىنلاداجاق گونش صحيفه لرى بولوب چىخاراجاقلار»...

بىز بونا اينانير و او گؤنلرى صبرسىزلىكله گؤزله بىرىك.

تور كلر هئچ بىر زامان بوتلره، قوردلارا، قوشلارا تا پىنمامىشلار

مىنلرجه اىللىك تور ك تاريخىنى آيندىنلادان يئنى - يئنى

مەلۇماتلار ئىن آشكارا چىنخارىلماقدا اۇلدوغونو بىلدىكىدن سونرا بونلار ئىن تاپىلماسىندا كى گىنچىكمەنى بۇيوك تىكىننى لرىن، ھىكىل لرىن تاپىلما دىغىنى قىساجا آچىقلاماغى، قدىم تور كلرىن كۇچ لرى، اىنانجلارى، ياشايشلارى و خاراكتىرلر حقىندە بىر اىجمال وئرمە بى لازىملى بىلىرىك.

تور كلر ھىچ بىر زامان بۇتە تاپىنما بىبلار. بۇتلر ياراتما مېش، اۆز ياراتدىقلار ئىنى اىلاھى لشدىرمە مېشلر. مەلۇم بىر حقىقتىر كى، بۇتە اىنانان قدىم ملىلر (دۇولتلر، امپراتورلوقلار) مىللا شومىرلر، مىرلىلر، يونانلار، رومالىلار، اىرانلى لار، ماىالار، آرتك لرو... ان كۇزەل، ان بۇيوك ھىكىل لرى، آبىدە لرى، مەبدلرى بۇتلرە حصر ائتمىشلر و اونلارى قۇرۇماق اوچون تىكىمىشلر.

توركلر اىسە جانسىز بۇتلرە سجدە قىلما دىقلارى كىمى جانلى وارلىقلارا دا، مىللا حىوانلارا، قوردا، قوشادا تاپىنما دىلار. اۇنون اوچون دە بۇتلر و بۇ بۇتلرە عائىد مەبدلر تىكمە دىلر. قدىم تور كلرىن تابۇلارى، بىنى اىنانجلارى باشقا اىدى تور كلر بىرى و كۇى يارادانىن دۇنيانى مسكن توتموش بۇتلر، يادا بىرلە كۇى آراسىندا دۇلاشان، انسانلاشان خىالى والىقلار اۇلما دىغىنى سىزىر، آنلا بىر، بىلىر دىلر. اىنانجلار ئىنى سۆرە كلى بىر آرا بىشلا آرا بىر دىلار. اۇنون اوچون دور كى، ۹ - نجو عصر دە اسلامىتلە قارشىلاشىنجا ھىچ بىر باسقىن و زورلاما اۇلما دان اونو كۇنوللر دۇلۇسو بىر جوشغو اىلە منىمسە يە جك، بوتون كوجلرىلە قوروماغا و ياىماغا چالىشاجاق، ان كۇزەل مەبدلرىنى بۇدىن اوچون تىكە جكلر. بوتلرە، حىوانلارا، انسانلاشان خىالى وارلىقلارا سجدە قىلما يان، تۇتمچى اولما يان تور كلرىن

اینانجیلاری (تابولاری) یوخ ایدی؟ البتّه، تور کلرین ده اسلامیتی قورمادان اؤنجه اینانجیلاری بیر دین، بیر اینانج سیستمی واردی. تاریخده آچیق اولسون، باطل اولسون، اینانجی اولمایان بیر خلق دوشونولمز. فقط تکرار ائدیریک، تور کلر هنج بیر زامان بوتلره، قوردلارا، قوشلارا سجده قیلما میش، توتتمچی اولما میشلار. بو بیر ادعا دئیل، بیر چوخ علم آدامینین ان ساغلام دلیل لرله ثبوت ائتدیکلری بیر حقیقتدیر. (بو کیتابین ایلک چاپی قزئت (غزئت) علاوه سی اولاراق دوشونولدو اوچون معلوماتلار و قایناق گؤسترمک مقصدیله هر پاراگرافدا بیر قنید آچماق، تئکنیکی باخیمدان او یغون دئیل، بو معلومات و قایناقلاری تۇپلو اولاراق کیتابین سؤنوندا وئره جه بیک).

بوتلره اینانمایان تور کلر تانری آختارماق اینانجیلا بونلارین رسم لرینی، هئیکل لرینی یا پمامیش، اونلاری قورماق و یا مقدس لشدیرمک اوچون معبدلرده تیکمه میشلر. سون کشف لردن اؤنجه قدیم تور کلرین ده توتتمی اولدوغونو سؤیله ینلر بو گؤروشلرینی تور کلرین قورد، آت و بعضی قوشلارا بؤیوک سنوگی و سایغی گؤسترمه لری له اساسلان دیریرلار. عمر و آت اوستونده، آتلا برابر کئچن، هر ایشینی اونونلا گؤره ن بیر ملتین آتی سئومه سی، اونا سایغی دویماسی، حتی اونو اوغورلو سایماسی طبیعی دیر. بعضی دؤورلرده بعضی تور ک بؤیلاری آتاهئیکل، آتا مزار یا پمیشلار هله ده یا پیرلار. آما هنج بیر زامان اونو توتتم اولاراق قبول ائتمه میش و تاپینما میشلار. تور کلرین آتی اوغورلو سایمالاری هیندلی لرین (هندلی لرین) اینک لره ستایش ائتمه لری کیمی دئیلدیر. تور کلر آتی قوربان انده ر، اتینی یئیه رلر. قدیم تور کلر قارتال، قیرقوؤول (قرقاول)

كىمى قوشلاردا سئوگى، سايغى گۇسترمىش، بونلار رىن رىم و ھىكل لرىنى ياراتمىشلار. مىللا م.اۋ - ۲ مىن ايللرىن اوللرىندىن قالما بىر تور ك مزارى اولان كورات كورقانىندا داشدان يۇنولموش بىر قارتال پنجه سى تاپىلمىشىد بىر. اورخوندا تاپىلان كۆل - تقىن بۇستۇنون سىرپوشوندا دا قانادلارى آچىق بىر قارتال ھىكللى واردىر. فقط قارتال و اولكى قوشلار توتىم دئىيل، رمز ايدىلر. گوج رمزى، يۇكسكىلىك رمزى، حا كمىت رمزى باجارقىق و بىر تىجى لىق رمزى. بونلار رىن رمز اولما موضوعو اسلامىتىدن سونرا دا داوام ائتمىشىد بىر.

۹ - نجى عصرده قاراخان تور ك لرى نىن بىر شاعىرى «بلكه ووروب آتلارا قوشلار كىمى اوچدوق بىز» دئيه ركن بونون سرعت و ھجوم رمزى اولدوغو چوخ ياخشى بىلىنىر. قوردا گلنىنجه اودا بىر رمز ايدى. فقط اونون تور ك داستانلارىندا خصوصى بىر بىرى واردىرو داستانلار موضوعوندا آنلادىلا جاقدىر. قورد چئويكىلى يىنى، جسارتىنى، ھجومونو، بىر تىجى لىغىنى، قوۋە تىنى دۇلايىسى ايله بىلدىرن بىر رمز ايدى. تاريخ بۇيۇنجا دوشمنلر تور ك عسگرلرىنى قوردلارا بنزتمىش لىر. بو بنزه تمەنى اۇزلرى اوچون تور ك لىر ده ايشلتمىش لىر. اورخون آبيده لرىندە كى بىر جملە دە بونو گۇستە رىر: «تانرى گوج وئردى بى اوچون آتام خاقانىن عسگرلرى قورد كىمى، دوشمن عسگرلرى قۇيون كىمى اىمىش...» بوجملە تور كلرىن قوردو تقدير ائتىدىكلرىنى، ساواشدا اۇنا بنزه مكلە اۇيوندو كلرىنى، آما اصل گوجو تانرى دان آلدىقلارىنى دا آنلادىر.

قدىم تور كلرىن توتىمچى اولما دىقلارى آرتىق قطعى اولاراق ئىوت ائدىلمىشىد بىر. توتىمچى لى يىن بىر اينانچ سىستىمى اولاراق

گۇرئەسى اوچون بەئىسى سوسىيال، حقوقى شرطلار دىن دە اولماسى گەرە كدیر. توتۇمچى توتۇم سايدىغى شىئە (شىئە) تاپىنیر. تور كىلر ايسە قورد و يا قوشا اينانماز. توتۇمچى روھون اۆلمزلى يىنە اينانماز. قديم تور كىلر اوچون روھ اۆلومسوز ایدی. توتۇمده اقتصاديات بوخدور، امكله بوخ اۆچولوقلا و بيتكى لىر توپلاماقلا ياشاماق مقبول دور. قديم تور كىلرین اقتصادياتى حيوان بىلە مە يە، چوبانلىغا و اكينچى لى يە دايانیردی. توتۇمچى لىكده مۆلكىت اورتاقلىغى واردى. قديم تور كىلرده اۆزەل مۆلكىت حقوقو واردى.

تارىخى شرطلر بەئىسى تور ك بويلارى نىن شامانىزمى منىمسه مە لرینە سبب اولموشدور، آما شامان لىغىن قديم تور كىلرده گىنىش كوتلە نىن اصل اينانچى ایلە بىر باغلى لىغى اولمايشدیر. شامانلىق مغول اينانچى دیر. ياخىن سايبىلاچاق بىر تارىخه قده راسكى تور ك اينانچى نىن شامانلىق اولدوغو قبول اندىلىردى. فقط سون زامانلاردا تور كىلر دن مرحوم ابراهيم قافه س اوغلو، يادانللى لردن م. ائلى آده باشدا اولماقلا بىر چوخ تارىخچى قديم تور ك اينانچى نىن شامانلىقلا علاقه سى اولما دىغىنى ثبوت ائتمىشلر.

تور كجه ده دىن آدامىنا وئرىلن «قام» آدى ایلە هند - ايران كۆكلو بىر سۆز اولان «شامان» ين عىنى كۆكدن سانىلماسى، شامانلىغىن تور ك اينانچ سىستىمى آراسىندا سايبىلماسى كىمى بىر يانلىشلىغا سبب اولموشدور. شامانلىغىن تأثيرى آلتىندا قالان تور كىلر، مثلاً گۆى تور كىلر اۆنو بىردىن اولماقدان زىاده بىر سنحر، بىر جادو كىمى قبول ائتمىشلر.

قىدىم توركلر نە لرە سجدە قىلىر دىلار؟

ياخشى، بس شامان اولمايان، توتىمچى اولمايان اسكى توركلرىن اينانجى نە ايدى؟ موضوع اوزەرىندە دەرىن آراشدىرما آپاران تارىخچى لر تورك اينانج سىستىمى نى اوچ نقتە دە توپلايىرلار. ايندى بونلار اوزەرىندە قىساجا داياناق:

طبيعت قوۋەلىرىنە اينانماق: قىدىم توركلر بعضى جغرافىي يىرلىرىن، مثلاً: داغلار، اوجاقايالار، سوقايناقلار، نىن، ايرماق لار، دنيز، اۇرمان، دمىر قىلىنجىن و... گىزلى قوۋە بە مالىك اولدوقلار، روح داشىدىقلار، اينانير دىلار. اونلار گۆرە سۇ، گۆنش، گۆي گۆرلاماسى و شىمشە بىن دە روحلار واردى. بو روحلار كىشى و قادين اۇلا بىلمىردىلر. روح داشىيان يىر و سۇ قوۋەلىرىنە گىنىش معنادا «يىر - سو» لار (گۆي توركلر يىر - سو، اويغورلار يىر سو) دىيىر و بونلار اوغورلو سايبىر دىلار. بونلار يۇرد يىرلىرى اولدوقلار اوچون دە اوغورلو حساب اندىلىرلر. گۆي تورك كىتابەلىرىندە عادى چكىلن ايدوك، يعنى مقدس يىرلر ايدوك اوتوكن و تامىق ايدوك باش، يعنى تامىق سۇيونون مقدس منبعى (قايناغى) سايبىلر. «يىر - سو» لار اينانيلان اوغورلو وارلىقلار، روحلار ايدى، آما بونلار، اينانير (هئىكل) لرى، بوتلىرى، معبدلىرى تىكىلمىزدى.

آتالار كۆلتۈ

قدىم تور كلرين ايكنىجى سيستىمى آتالار كۆلتۈ ايدى. تور كلر آتالارىنا دهرىن (درىن) حۆرمىت بىسلە يىر، اونلار اوچون بۆيۈك مزارلار ياپار، هيكل لىر دوزەلدەر، يازىلى داشلار اوجالداردىلار. قدىم تور كلردن قالمىش يادگارلار، هيكل لىر بومزارلاردىر وبونلار يالنىز اورخون آبيدەلرىندىن عبارت دئىيلدىر. انسىك كورقانىندا «آلتون گئىملى آدام» يىن مزارى كىمى داها نىچەلرىنىن دە اولدوغو آنلاشلىمىشىدەر و قازىنتى لار داوام انتمك دە دىر.

فقط قدىم تور كلر اولن بۆيۈكلىرىنى بۆتون قىمتلى اشىاءلارى، قىزىل لارى، قىمتلى زىنت شىلى لىرى، آتالارىن قىزىل ايشلە مە قوشقولارى و حتى آتالارى ايله باسدىرار، بونلارى اوغورلو سايار، قوروياردىلار. مزارلارى آچانىن جزاسى اولومدو. تور كلر بۆيۈك لىرى نىن مزارلارىنى تالان ائدن قونشو دؤولت لىرلە، مثلاً مغول لار و چىنلى لىرلە ساواشاردىلار. بىزانسىن مارقوس يئىسكوپۇ هون حكمدار عائله سى نىن مزارىنى تالان انتمىش و بونا گۆره آتلا بىزانسا ساواش اعلان انتمىشىدەر.

گۆى تانرى

تور كلرىن اصل دىنى گنرچك اينام بىسلە دىكلرى «گۆى تانرى» ايدى. بو، بۆتون تور كلرىن آنا كۆلتۈ ايدى. قدىم تور كلر اوچون

گونش، آی و اۇلدوزلار تانری دئیییل، ساده جه چوخ عزیز وارلیق لاریدیلار. تانری ایسه کائاناتا حاکم اولان بۆتون گۆی اوزو ایدی. یئددینجی (۷) یوز ایلده یاشامیش بیزانسلی تاریخچی سیمو کاتس «قدیم تور کلر یالنیز کائاناتین یارادیجی سی اولاراق بیلد کلری و تک اولو قدرت اولاراق قبول ائتدیکلری گۆی تانرییا تاپنمیشلار» دئییر. گۆی - تانری دۆنیاوی دیر (دۆنیه وی دیر). شفقی سؤندوره، بیتکی یه حیات وئرهن، انسانلاراجان بخش ائدهن، ایسته دی یی زامان دا گئری آلان، جزالاندیران، عفو ائدن اۇ دور. یالوارانین عمرونو (عومرونو) اوزادار، آتلارینی چوخالدار، قوزونون یالواریشی نی بئله دو یار. اۇ هر شئی گؤرور، بیلیر، اؤنون اراده سینه قارشى چیخماق اولماز. تور ک ملتی نین باشینا خاقانی اۇ تعیین ائدهر، خاقانا گوج وئرهن ده او دور. گۆی اؤزو بۆتؤو و تام اولدوغو، تک و مکمل اولدوغو اوچون ایناندىقلاری تانرییا دا «گۆی - تانری» دئیهن اسکى تور کلر، البته، اؤنو بللی اولانلار ایچینده تجسم ائتدیرمز، بوت کیمی کیچلتمز، بوتون گۆی اوزونو سیغدیراجاقلاری تاپیناغی دوشونمز لردی. اونون اوچون دور کی، اسکى تور کلر بؤیوک معبد تیکمه میش، گؤنوموزه بئله بیر تیکیلی چاتدیرمامیشلار. ویئنه بوتون بونلار اوچوندور کی، تور کلر اسلامیتله قارشىلا شینجا اونو آسان و خوشلوقلا منیمسه میشر، بوندان سونرا ان گؤزهل و محتشم معبدلرینی تیکمیشلر.

دىنى اينانجدا يانيلمالار

قدىم توركلرىن مده نىتى نى ياشادان كورقانلار، اجداد مزارلارى، شهر خارابالىقلارى، دمير، قىزىل ايشله مه لر و يازىلى اۋرنكلر كىمى ان ده يرلى معلوماتلارین چوخو آنجاق سون زامانلاردا، خصوصيله ۲۰ ایل دن برى تاپىلىپ، داوام اندن قازىنتى لاردا هر گون يىنى بىر اثرین مئيدانا چىخارىلد يىغىنى سۈيله دىك. تورك تارىخى حقىنده تخمین لره اساسلانان، آما اصلاً حقىقتى انكار ائتمه ين بو تاپىنتى لارین داهادا چوخالاجاغىنى گۈستهرن قىمتلى معلوماتلارى و يىنى تدقیقاتلارى خاطرلا داراق خبر وئردىك.

سۇن زامانلارداكى كشف لردن اۋنجه بعضى خارجى ملتلىرىن: «اسكى توركلردن قالان بۈيوك اثرلر يوخ، چونكى توركلر كۈچرى ايدىلر، كۈچرى خالقلار مده نىت قورا بىلمزلىر» شكلىنده حكم چىخارمالارى نىن يانلىشلىغىنى دا سۈيله مىشدىك. بو يانلىشلىق هارادان ايره لى گلير؟ حالبوكى بونون سهو اولدوغونو نچه زاماندا ن برى تارىخچى لریمىز ثبوت ائتمىشلىر. خارجى تورك لوقلار دا تورك تارىخچى لرى نىن بو قناعتى نى تصدیقه مىشلىر. حقىقتلى داها باشقا حقىقتلرله، اۋرنكلرله و سون تاپىنتى لارلا گوجلندىرمك، اويانلىشلىلارین اساسىندا دايانان و اۋز آرامىزدا اۋلان آنلاشلىمازلىقلارین نه دن ايره لى گلدى يىنى گۈسترمك لازىمدىر. ايگىر مینجى يوز ایلین ايکینجى يارىسى تورك تارىخى نىن ایلک زامانلارینى آيدىنلادان، اوزاقى گۈستهرن گوجلو بىر پروژكتور اولدو. بو پروژكتورون آيدىنلادىغى ساحه گنىش كوتله نى ده ماراقلاندىر اچاقدير.

علم دونیاسیندا ھرزامان نفوذ صاحبلىرى اۇلور. اونلار بو آدى دۇغرو لىتموشلار. چونكى اۇز ساحه لىرى نىن متخصصى دىرلر و بو ساحه نى داھا دىق بىلىرلر. بعضاً شرحلىرى، بعضاً يىنى كىشف لىرى ايله علم دونیاسىنا، انسانلىغا خدمت ائدەرلر. اذىتلىرى ده بۇيوك اولور. اونلار، البته، حىيرانلىق، حۇرمت حىسى دۇيور و دعا ائدىرىك. فقط علمه يابانچى اۇلسادا بعضاً بو نفوذ صاحبلىرى تابۇ مرتبه سىنه قالدىرىلىرلار. ھر سۇيله دىكلرى، ھر يازدىقلارى مطلق دۇغرو قبول ائدىلىر و عكس گۇروشلر اىره لى سوروله بىلمىر. تا اوزون اىلر سۇنرا يانلىشلارى آپاچىق اۇرتايا چىخىنجايا قدهر بئله داوام ائدىر.

بطلمیوسون (پىتۇلۇمى) سھوی

بو تابولار باشقا علم لىرىن متخصص لىرى آراسىندا اولدوغو كىمى تارىخچى لىر آراسىندا وار دىر. بىر - اىكى نمونه ايله فىكرىمىزى داھا ياخشى چاتدىر اىرىق. اۇنجه ملتلىر تارىخى ايله باغلى اۇلمايان موضوع لاردان نمونه گىره ك. م. س - ۲ - نجى عصر ده مصر تىختىنه چىخان بطلمیوس عىنى زاماندا بۇيوك بىر آسترونوم (منجم) عالمى اىدى. آسترونومىيا ايله باغلى ده ىرلى اثرىن آدى «آلماقنىسته» دىر. بطلمیوس (بطللامى يوس) بو اثرىن ده دوىنانى كائناتىن مركزىنده گۇتوروردو. دونيا (ىئر) اولدوغو ىئرده ثابت دورور، گون، آى، مئر كورى، مارس، يوپىتتر اونون اطرافىندا فىرلانىر. بو يانلىش فىكره اروپانىن آدىلى - سانلى آسترونوملارى تام ۱۴ عصر

ايناندىلار. بىلمىسۇن يانلىدىغىنى سئويىلە مە يە جىسارت انده بىلمە دىلر (بىلمىسۇدان داھا ياخشى مى بىلە جىكلردى؟)

آسترونومىيانىن قىدىم چاغىلار اوچون خاراكتىرىك موضوع اولدوغو سئويىلە نىلە بىلر. فقط بونا نە دئىيە ك: ارسطو بىر داھى دىر. علم درىياسى، عقل، ذه كا گونشى دىر، هم ياشادىغى دؤورده، هم ده اولموندن يوزلرجه ايل سونرا اونون هر دئىيى مطلق حقيقت كىمى قبول اندىلدى. ارسطو كىشىلرده ۳۲، قادينلاردا ۳۰ دىش اولدوغونو يازمىشدى. يوز ايللرله بونو بئله قبول ائتدىلر. هئچ كىم اعتراض ائتمە دى. اعتراض اندهن اولسايدى بلكه اونا «سنه مى اينانا جاعىق، يوخسا ارسطويامى؟» دئىيە ردىلر. نئچه يوز ايللر بؤيو بىلمىسۇس، يادا ارسطو كىمى دوشونمە ين اونيوثر سىتت طلبه لرى كؤرسدا قالدىلار.

رۇمالى نىن كۇمپلىكسى

موضوعدان يايىنما ماق، گىرىشى اوزاتما ماق اوچون تارىخچى اينانجلاريندا كى سەھولرى گۇستەرن نمونە لره كئچك: خارجى مؤلفلر ۱۵۰۰ ايلدن برى هون امپراتورو آتيللا ايله رۇمالى سر كرده آتى اوسون كاتالانوم دوزەن لى يىندە ۴۵۱ - نجى ايلده كى ساواشلاريندا غالب و مغلوب بللى اولمادان ساواشىن سونا چاتدىغىنى يازىردىلار. سون آراشدىر مالار همىن ساواشىن آتيللانين بؤيوك ظفرى ايله بىتدى يىنى گۇسترمىشدىر. بو حقيقت پاپا ۶ - نجى پاي لى يوسون (پاوتلىن) ۱۹۶۷ - نجى ايلده استانبولو زيارتىندىن سونرا خارجى تارىخچى لر

طرفیندن ده قبول ائدیلمیشدیر. چونکی او تاریخدن سونرا واتیکانداکی معلوماتلاری بیر داها گؤزدن کئچیرمه یه فرصت و مساعده وئر یلمیشدی. آخیرینجی آراشدیرمالاردان سونرا هونلارین و آتیللانین تور کلویونه شوبه ائدن خارجی مؤلف قالمادی (پا پا ۶-نجی پای لی یوس او زیارتینده خاچلی لارین (صلیبچی لرین) اینشواختی ساواشیندا اله کئچیردیکلری مقدس بایراغی دا گئری قایتارمیشدی. بو موضوعا اؤز سیراسیندا یئر آیرا جاغیق). ۱۴۰۶-نجی ایلده اؤلن مشهور اسلام تاریخچی سی ابن خالدون (ابن خلدون) دا شوبه سیز بؤیوک بیر نفوذ صاحبی اولموش و یوزلرجه ایل تاریخ یازانلارا تأثیر گؤستریمیشدیر. فقط آراشدیرمالاردان زیاده حاضیری، سؤیله نمیش منیمسه مه یولونو توتانلار اونودا تابولاشدیرمیشدیلار.

ابن خالدونون سهوی

ابن خالدونون خالقلاری «بدهوی» و «مدهنی» اولاراق ایکی اساس گروها آیرماسی، بدهوی لرین مده نیت قورمادیقلارینی، تاریخسیز اولدوقلارینی، تور کلرین ده بدهوی اولدوقلاری اوچون مده نیت قورمادیقلارینی و تاریخسیز اولدوقلارینی سؤیله مه سی بیر چوخ تاریخچی لری یانیتدی. بو بؤیوک یانلیشی اوزون مدت حقیقت سایدیلار. حالبوکی ابن خالدون بیر «چؤللوک مده نیتی» نین وارلیغیندان، تورک تاریخیندن خبر سیز ایدی. چؤللوک ایقلمی ایله چؤل ایقلمی نی، چؤللوکده کی کؤچری لرله عربستان، یادا آفریقا

چۇلوندە كى كۇچرى لرى، حتى آفريقا اۇرمانلارينا سيفينميش قبيله لرين كۇچرى لى يىنى عىنى شنى سايميشدى. آرادا كى بۇيوك فرقى گۇرمە ميشدى. كۇچرى لر معلوم حقيقتە گۇرە تورپاغى بنجر مە دە، اكين چىلىك، يادا صنعتلە مشغول اولمادان، سادە جە حيوان بسلە يە رك بىر يىردن باشقا يىرە سرعتلى كۇچ اندن، مالدارلىقلا، اۇوچولوقلا، اۇتلارى و ميوه لرى تۇپلاماقلا كىچى نىن توپلوملاردىر. بونلار گىرچكەن مدە نىت قورماميشلار. چۇللو كدە ياشايان توركلرايسە مالدارلىقلا ياناشى دمىرى، پولادى، قىزىلى ايشلە ميش، تورپاغى اكميش، ائو نىكميش، كورقان ياپميش، آبيدە ياراتميشلار. تشكىلاتچىلىغى سايە سيندە تورك بىر چوخ دۇولتلىر قورموشدور. كۇچرى توپلوملاردا بو خصوصيتلر يوخدور. اونلاردا نە بىر انسىك كورقانى، نە باشقا كورقانلار، نە بىر «آلتون گىيىملى آدام»، نە بىر اۇرخون آبيدە سى، نە دە جهانگىر حكمدارلار واردىر.

رادلۇفون سەوى

مشهور تور كۇلۇقلارين بىرى اۇلان رادلۇفدا توركلرين كۇچرى لى يى مسئلە سيندە يانيلميشدىر. رادلۇف اۇتن يوز ايلين سۇنلاريندا يازدىغى بىر آراشدىر مادان سونرا توركلرين كۇچرى اولدوقلاريني سۇيله ميش و بو فيكرى محض اۇ سۇيله دى يى اوچون چوخلارى بىلە قبول ائتميشدى. آما اونون كۇچرى لى يە وئردى يى تعريف ابن خالدونون تعريفيندن چوخ فرقلى دى. اۇ، آراشدىر ماسىنى

يوز ايللرجه مغول لارين، سونرادا روسلارين هگنمۇنلوغوندا قالد يقلارى اوچون مده نىت ده ييشمه سینه (دگيشمه سینه) اوغراميش و آرتىق بۇلونموش بير وضعيته اولان تورک توپلوملارى آراسيندا آپارميشدى. داها قديمه، داها اوللره گنده بيلمه ميشدى. تورک تاريخى ايله باغلى معلوماتلاردا بوگونكو قده رگون ايشيفينا چيخما ميشدى. رادلوفون يانيلماسى دا بورادان ايره لى گليردى. آرتىق تاريخ علمى نين يالنيز حقيقى معلوماتلارا اساسلانديريلماسىنى، تخمين و دويغولارلا حکم و ثريلمه مه سىنى قبول ائتمه ين وارمى؟

چۆللۈك مده نىتى و تورک لار

يىنى سى (آندرونوفو) مده نىتى:

ياخشى، چۆللۈك كۆچريلرى كيمدير؟ تورک لار كۆچرى دئيلدىمى؟

هانسى معنادا كۆچرى ايدىلر؟

البتّه تورک لار چوخ حرکتلى بير چۆللۈك حياتى ياشاميشدىلار. فقط باشقا هئچ بير خالقين قورمادىغى چۆللۈك مده نىتى نى اونلار قورموش، چۆللۈك صنعتى نى اونلار مئيدانا گتيرميشلر. معلوتلار الده اولوندوغو اوچون بوتون دونيا تاريخچى لرى نين قبول ائتديبى و داها چوخ «آندرونوف مده نىتى» آدلانديرديغى بو مده نىته بيز هم «آندرونوفو»، هم ده «يىنى سى مده نىتى» دئيريك.

موضوعوموز «آندرونوفو مده نىتى» باره ده قيسا بير معلومات

وئرمە يى ضرورى ائدير.

آندرونوفۇ گونشى سىبىرىدە آلتاى لاردان باشلانان يىنى سنى چايى نىن كىنارىندا كىچىك بىر كىندىن آدى دىر. مشهور يىنى سنى كىتابە لرى و باشقا آرخئولوژى اثرلر بو كىندە تاپىلىمىشىدۇر. بو كىند ان اسكى زامانلاردان بىرى آبا كان تور كلرى نىن مسكون اولدوغو آبا كان بۇلگە سىندە دىر. آبا كان هم يىنى سنى سنىن قول لارىندان بىرى نىن، هم دە بو سويون يىنى سنى له بىرلشدى يى يىردە اولان شىرىن آدى دىر. بو بۇلگە دە ياشايان تور كلر «آبا كان تاتارلارى» اولراق آنىلىردىلار. داها سونرا رۇسلار بونلارا «مىنوسىنسك تاتارلارى» دىدىلر. مىنوسىنسك آبا كانىن ياخىنلىغىندا، چوخ سونرا كى دۇورده قورولان بىر شىردىر. بىر تورك طايفاسى اولان آبا كان تاتارلارىنى تشكىل ائدن بۇيلار بونلاردىر. قاش، قۇببات، ساراي، كاتاسىن، بىلتىر، شۇر، قىزىل قايا، آبا قىزىل، تۇبا، كۇيە رىك و خاكاس. ايندى روسلار بونلارا وئردى يى رسمى آد «خاكاس» لاردىر.

آبا كان تور كلرى عنىنە و عادت باخىمىندان آلتاىلى تور كلردن فرقسىز- يىلر. آبا كان قادىنلارى نىن كىملىرى آنادولو (آناتولى) قادىنلارى نىن كىملىرىنە چوخ بنزە يىر. قىز اىستە مە (ائىلچىلىك)، دۇيون، ياس، اولونو آنا كىمى بعضى عادتلىرى ايسە آنا دولودا اسلام عادتلىرىنە اويغونلاشدىرىلاراق داوام ائتدىرىللىر. آندرونوفودا، يىنى سنى چايى نىن قايناق بۇلگە لرىندە، يعنى قىدىم تور كلرىن يىرلشىم بۇلگە سىندە كى بو اۇبادا ائدىلن آرخئولوژى تاپىنتى لار تور كلرىن آتى اهلى لشىدىر مكدن باشقا دمىر دوزە لتدىكىلرىنى و اوندان سىلاح و باشقا شى لىر حاضىرلا دىقلارىنى ثبوت ائدىر. كۇچرى توپلوملاردا

بونا امکان یوخدور؟ آت کیمی سرعتلی بیر واسیطه یه، دمیر کیمی گوجلو بیر سیلاحا صاحب اولان ساواشچی قوم لرین داها گئیش تورپاقلار الدهه ائتمک اوچون حر کته کئچمه لری، اولدوقلاری یثره یاپیشیب قالماملاری طبیعی دیر. تاریخ بویونجا، هانسی ملت ایسته دییی آرمالارا قووۇشدوقدان سونرا کؤچ و یا فتح مقصدی ایله دییارلارا گئتمه میشدیر؟ هله اولدوقلاری یثر چوخ وئریملی دئییلسه ایلخی لارینی بسله مک اوچون البته مؤوسوم - مؤوسوم برکتلی بؤلگه لره کؤچ انده جک و بو بؤلگه لری سیلاحلا قورو یا جاقلاردی.

برکت آنبارلاری چوخذو

چای بویلاری و وادی لرده کی برکتلی تورپاقلار اوزه رینده یاشایان تورکلر بورالاردا اوزون مدت یئرلشیب قالمیشلار. مثلاً، یثنی سنی بویلاریندا، آرال گؤل، جیحون (آمودریا) و سیحون (سیردریا) حوزه لرینده سوره کلی اوتوراق حیات یاشامیشدیله. فقط گئیش تورک ائللری نین هر بؤلگه سی عینی محصولدارلیقدا دئییلدی. قانق^۱ حوزه سی، نیل حوزه سی و مئسوپوتامیا کیمی برکت آنباری سایبلا جاق یئرلر چوخ - چوخذو. بوتلره، ایلاهی لره ایناندىقلاری اوچون بویوک معبدلر تیکن یونانلی لار دار بیر بؤلگه ده قاپانیب قالا جاق مجازدا دا دئییلدیله. بیلیندی بی کیمی، کیچیک یونان شهرلری بیر - بیرلرینه چوخ یاخین اولدوقلاری حالدا طبیعت

مانع چیلی یی نی آشیب بیر - بیرلریله قایناشمامیش،
بیرلشمه میش دیلر. بونا گۆره دیللری و عادتلی آیری ایدی.

طبیعت عاشیقی، جوشغون روحلو ایدیلر

تورکلر ایسه طبیعت عاشیقی ایدیلر. سیخ مئشه لر، یالچین داغلار
اونلار اوچون آشیلماز انگل دئییل، قوجماغا لاییق مقدس
گۆزه للیکلردی. تورپاقلاری، کورقانلاری (آتالار مزاری) مقدس دی.
اونلاری قورۇماق اوچون ساواشیر و ترک ائتمزلردی. آما بیر یئرده
ساپلانیب قالما یا جاق قده رده جوشغون ایدیلر. خیاللاری داغلاری،
اؤفوقلر (افق) ی آشیردی. بو خارا کتترلری داستانلاردا، سۆزلو -
یازیلی ادبیاتلاریندا گورونمکده دیر. مثلاً اؤغوز خاقان خالقینا
بؤیله خطاب اندیر: «قارغیلاری دمیردن بیر اورمانی آندیران بؤیوک
اوردوموزلا ظفیری - ظفره قوشا جاغیق. باشقا دنیزلره، باشقا نهرلره
گنده جه بیک. یوردوموز اؤیله بؤیویه جک کی، اوزه رینه قورا جاغیمیز
اوتاق آنجاق گۆی قبه سی (قۆبه سی)، اوتاقین تپه سینه دیره جه بیمیز
بایراق ایسه آنجا گونش اولاجاقدیر!»

بو مصراع لارین اصلینی یئری گلدی یی زامان وئره جه بیک.
تورکلرین جوشغون روحلو، گئنیش اؤفوقلو اولدوقلارینی و
اویوشوقلوغا دؤزمه دیکلرینی گؤستریمک اوچون بونلاری
خاطیرلادیریق.

بو خارا کتئرده، بو دوغودا اولان، چوخسایلی اهالی سی ایله

گئنیش ساحه لرده حکمرانلیق قورموش بیر ملتین میلیونلار جا حیواندان عیبارت سورولرینی اوتارماق اوچون مؤوسوملره گۆره بۆلگه دن - بۆلگه یه کۆچ ائتمه لری طبیعی دیر. آما بو کۆچریلیک مده نیت قورما میس، تاریخی آبیده لر بوراخما میس بعضی چؤل و منشه توپلوملاری نین کۆچریلی یی دئییلدیر. تور کلرین مالدارلیق و چوبانلیق ائدنلری ایلخی، مال، قویون سورولرینی اوتارماق اوچون دییار - دییار دؤلا شیر کن بیر قیسمی ده اصل یوردلاریندا، بؤیوک شهرلرده و کندلرده اوتوراق حیات کئچیریردی لر. اؤنون اوچون هر گؤرون دو کلری یئرده قوروجولوق ایشلری گؤرمه دیکلری ده طبیعی دیر. تور کلر اوتوراق حیاتلا یاشادیق لاری شهرلرده، کندلرده داش ائولر، سارایلار، آبیده لر، آما ان چوخ آغاج ائولر تیکمیشلر. چونکی طبیعت عاشیقی ایدی لر و داشدان زیادا آغاجی سئویردی لر. چؤللوک تور کلری نین گؤرون دو کلری و اولدوق لاری یئرده تاریخی آبیده آرایان و بونلاری بولمادیقلاری اوچون ده «چونکی تور کلر کۆچریدی ر، کۆچری ملت لر مده نیت قورا بیلمز، اؤنلارین تاریخی یؤخدور» حکمونو وئره نلرین نه بؤیوک بیر یانلیشلیغا دوشدو کلرینی سون زامانلاردا، بو سون یوز ایل ایچینده آنلامایان قالما میشدیر.

یئنی کشف لری ایزله مه دیکلری اوچون بونلاردان خبر سیز اولان بعضی تدقیقاتچیلار آراسیندا کؤهنه (کهنه) سهو فیکیرلردن قورتولمایانلاردا آز دئییلدیر.

تجروبه لى شاھيدلر نه دئير؟

بو گيريش حيصه سىنى بيتيرمه دن اۇنجه تور كلرين مده نى مى،
 بوخسا بده ويمى اولدوقلارى سۇرغوسونا جاواب اولاراق چوخ مشهور،
 تجروبه لى شاھيدلرين بير - ايكى جمله سىنى وئرمك ايسته ييريك:
 عباسى خليفه سى مقتدر بئلاھ (بالله)، ۹۲۰ - نجى ايلده (ھيجرى ۳۰۸)
 توركوستانا بير انلچى ھىنتى گۇندە رميشدى. بو ھىنتىن باشچىسى ابن
 فادلان مسلمان اولمايان تورك انللىرىندە گۇردو كلرينى، «الرحله»
 (سياحتنامه) آدلى رساله سينده آنلاتميشدىر. بو سياحتنامه ده بئله
 دئير: اۇغوزلار آدلانان بير تورك قبيله سى نىن بولوندوغو يثره،
 مسلمان اولمايان بو توركلردن بيرى ظلمه اوغرار و يا سئومه دى يى بير
 شئى گۇرسه، باشىنى سمايا قالديريب «بير تئنقرى» دئير. بو «بير
 آلاھ» آنلامىنا گلير. چونكى توركجه ده بير «واحد»، تئنقرى ايسه
 «آلاھ»، دئمكدير...

تورك قادينلارى يئرلى و يابانچى كيشى لردن قاجمازلار،
 وجودلارنى گيزله مزله، آما زىنالىق دئيلن بير شئى ده بيلمزله.
 توركلر بئله بير سۇچ ايشله يه نى اورتايا چىخاريرلارسا، اونو ايكى
 پارچايا بۇلەرله... مسافرى اولدوغوم تورك، ترجومه چى سينه «بو
 عربدن سۇر تانرى سى نىن قارىسى وارمى؟» دئدى. اونون بو سۇزونو
 بۇيوك بير گناه ساياراق تۇوبه ائتديم. بو حر كتىم خوشونا گئتدى. اودا
 منيم كىمى تۇوبه ائتدى، «استغفوروللاھ» دئدى. توركون عادتى
 بئله دير... بير توركون يوردوندان تانىمادىغى بير كىمسه كئچيب اوئا
 «من سنين مسافيرينم. دوه لریندن، حيوانلاریندان و پاراندان بو قده ر

احتیاجیم وار» دئیرسه، تورک اؤنون ایسته دیکلرینی وئره. ابن فادلانین بو تثبیت لرینی تورکلرین اسلامیتدهن اؤنجه کی اینانجلارینا، عادتلرینه چوخ قیسا بیر اؤرنک کیمی، اسلامیتی نه اوچون باسقینسیز، زورلاماسیز ایستکله منیمسه مه لری نی بیر سببی نی و بوتونچولو کله باغلی بولونمادیقلارینی گؤستمک اوچون وئیریک. البته، اسلامیتی بوتون تورکلر بیرآندا و هئچ دیره نمه دن قبول ائتمه دیلر. آما دیره نن بۇیلارا بو دینی قبول ائتدیرن و اؤیره دنلر یئنه تورکلرین اؤزلری اولدولار.

ابن فادلانین داها بیر تثبیتی نی بیلدیرمک ایسته ییریک: «بوندان سونرا پنچئنق لرین اؤلکه سینه واردیق. بونلار دنیزه بنزه ر، آخمایان بیر سویون (گؤلون) کناریندا یاشایرلار. هامیسی ساققاللارینی تراش ائتمیشدیلر. اوغوزلارین عکسینه فقیرایدیلر. زیر ا اوغوزلاردان اؤن مین باش حیوانا، یوز مین باش قویونا صاحب اولانلاری گوردوم...»

بو قده ر چوخ حیوانی، بو قده ر بؤیوک سورولری اولانلارین، اولاری اوتلاقدان اوتلاغا آپارماق اوچون یئر ده ییشدیرمه لریندن داها طبیعی نه اولاییلر؟ چادیردا یاشایان مالدارلار کؤچ ائدیر، شهرده اوتورانلار ایسه اوتوراق حیات سوروردولر. ابن فادلان کیمی، ابو دolf ده ۹۴۲-نجی (۳۳۱-ه.ه) ایلده بیر ائلچی لیک هیئت ایله تورک ائلرینی دؤلانمیش و بیر سیاحتنامه یازمیشدیر. «اوغوزلارین یانینا واردیق... بو اوغوز شهرینده اتولر داشدان، آغاجدان، قامیشدان تیکیلیمیش، ایچینده بوت اولمایان معبدلری ده وار. هندوستان و چین له تیجارت یاپارلار... اینک، قویون و کئچی اتی یئیرلر... کتان قوماشدان و یا کؤرکدن تیکیلیمیش پالتارلار گئیرلر. یونلو قوماش

گىمىزلىر... بۇيوك بىر حكمدارلارى وار...»

ابو دولف اوغوزلارىن بۇيوك بىر شىهرى اولدوغونو بىلدىرمىشىدلىر. طبعى بو شىهر يوزلرجه ايلدن برى واردى.

يشنه بىر عرب سىياحى اولان شرف الزمان مروه زى ۱۱۲۰ - نجى ايلده (۵۱۴ - هـ.) هم اوز گوردو كلرىنى، هم ده داها قديم قايناقلارا اساسلاناراق يازدىغى «طبایع الحيوان» آدلى كىتابىندا بو معلوماتى وئرىر: «توركلر قبيله لره، اۇيماقلارا آيرىلان بۇيوك بىر ملتدير. بىر قىسمى شىهرلرده و كندلرده، بىر قىسمى ايسه چادىرلاردا و چۇللرده اولورلار».

توركلرىن، يايغىن آنلامىنداكى كۇچرىلرله باغلى اولمادىغىنى، انگىن تارىخه، بۇيوك مده نىته مالىك بىر ملت اولدوقلارىنى بىلدىرن قايناقلار البته چوخدور. بونلارى يئرى گلدىكجه گۇره جه بىك.

آتا توركون گره كلى نوتاسى

شخصىتلىرىنه اينانىلان بعضى نفوذ صاحبلرى نىن تورك تارىخى و توركلر حقىنده نه اوچون يانلىش معلوماتلار وئردىكلرىنى سۇيله مىشىدىك. بىر نمونه: بو تابو بعضاً ائنىكلوپئدىالاردادا اورتايا چىخىر.

فرانسه وى لرىن «لاروس دائرة المعارفى» دونيا چاپىندا بۇيوك بىر اثردير. بو دائرة المعارفىن (ائنىكلوپئدىانين) اعدام ماده لرى بۇلمه سىنده «توركلر هله ده اعداما محكوم اولانلارى مىله

کئچیریر دیلر...» کیمی بیر جمله واردی. بو یانلیش ۱۵۰ ایلدن آرتیق بیر زامان داوام ائتدی. یئنی چاپلاردا چوخلو دوزه لیش اولدوغو حالدا بو ماده دوزه لدیلمیردی. فقط تاریخچی رشید اثره رین تکلیفی ایله غزئتچی عابیدین داور «جمهوریت» غزئینده کی مقاله سینده موضوعا توخوندو. بو عفو ائدیلمز افترا نی، اوتاندیریجی خطانی آچیقلا دی. بو یازینی اوخویان آتاتورک در حال فرانسه سفیرینی حضورونا چاغیردی و اولتیماتوم خارا کتئرلی بیر نوتا وئردی: «بو بؤیوک خطانی دوزه لدیب، بونا بنزه ر افترا لارینیزا سو ن وئرمه سه نیز، اولکه میزه بیر تک فرانسیز (فرانسه) نشری گیرمه یه جکدیر. فرانسه تاجیر لری گلکه یه جکدیر».

بونا گۆره فرانسه حکومتی «لاروسی» نشر ائده ن مطبوعات ائوینه لازیملی گۆسته ریش وئردی و آتاتورکون ایسته دی بی دوزه لیش یاییلدی. جمله عالم بیلیر کی، تور کلر اسلامیتدن اؤنجه ده، سونرادا میله کئچیر تمه جزاسی وئرمه میشلر. اعدام جزا لاریندا بو اصولو ائدنلر عثمانلی امپراتورلو غونون اسارتی آلتیندا اولان بعضی تابع دؤولتلر، مثلاً وویئوودالیقلار ایدی. عثمانلی دؤولتی ده بو جزانی تطبیق ائدن وویئوودالیقلاردان رۆتبه لرینی آلاق جزا لاندیر میشدیلر.

بعضی خارجی مؤلفلرده بیر عادت وار: تورک تابع لیگینه گیر میس اروپا کؤکلر بیر اداره چی، یادا تورک امپراتورلو غونا تابع بیر دؤولت نمونه وی حرکت ائتمیش، گۆزه ل بیر ایش گۆرموشسه اونون ملیتی نین رومین، مجار، صرب، فرانسه، آلمان و... اولدوغونو سؤیلر، تور کلردن هئچ سؤز آچمازلار. بونون عوضینه همین آدام لار و تابع دؤولتلر پیس بیر ایش گۆرموش، انسالیف لاییق اولمایان بیر

حر كته يۇل وئرميشلرسه، اونلار يىن ملىيتىندىن اصلاً سۇز سالمازلار،
بونو ائده نىن تور كلر اولدوغونو سۇيلرلر.

لاروسىن آتاتوركون نۇتاسىنا گۇره ائتدى يى دوزه ليشله باغلى بىر
فاكتى دا گۇسته رك: فرانسوى لر تله سىك وئردىكلرى بو دوزه ليشده
ماده نىن آلتىندا كى سطىرى بۇش بوراخما ماق اوچون «تور كلر هله
قازىغا اۇتورتما جزاسىنى وئرىرلر» جمله سى «مصرده اولدورولن
فرانسى جئىنرالى كئلتبئىرىن قتلى مىله كئچىرتمه يولو ايله ائدىلدى»
شكلىنده ده يىشدىرىلمىش دى. حالبو كى بو جزانىن وئرىلدى يى
دۇورده مصر فرانسى نىن تابع لى يىنده ايدى و اۇ جزانى وئرن محكمه
فرانسى باش والىسى نىن دۇورونده ايدى. اونون اوچون بو دفعه
فرانسى وى لر يىن اعتراضىله يىنى نىشردى بو جمله نى ده تامام
چىخاردىلار.

معلومات قىتلىغى اوجوندان اينانچ حالينا گلمىش بو نۇو (نوع)
يانلىشلىقلارى دۇغرو كىمى قبول ائدن و تاثير آلتىندا قالانلاردا وار.
«لاروس دان داها ياخشى مى بيله جك سن» دئىنلر يىنه ده تاپىلا بىلر.

توركلرين آنا يوردو و يايلىملارى

توركلر م.اۋ - ۲۰۰۰ - نجى ايلده، داھا قديم چاغلاردا اورتا آسيادا، سايان - آلتاي داغلارى نين شيمالى - غرب بۇلگه سينده، يىنى سنى چايى بۇيلاريندا ياشاردىلار. م.اۋ - ۱۵۰۰ - نجى ايللردن ياشادىقلارى گىنىش بۇلگه سايان داغلاريندان آلتايلارا و تانرى داغلارينا قدير ائىير، غربده اورال لارا قدير اوزانير، جنوبدا بالخاش گۈلونو، خزر دنيزى و شيمالى - شرق چۇللىرىنى احاطه ائدن بۇيوك بير ساحه يه يايلىمىشدىلار.

م.اۋ ۱۱۰۰ - نجو ايلدن اعتباراً توركلر ايلك يوردلارنى بوشالداراق آلتايلارا ائىمىش، توركوستانا (شرقى و غربى توركوستان) يئرلشمىشدىلر.

م.اۋ ۷ - نجى يوز ايلده اوردۇس، وۇلقا (ولگا) و شيمالى - غربى آسيا اۇلماق اوزره اوچ استقامته كۇچ ائدىلمىشدى. ياكوت توركلرى شيمالى - غربى سيبىريه كۇچدولر. اۇنلارلا بير مدت برابر ياشايان چوواشلار ايسه غربه يۇنلره ك اورال داغلارى نين جنوبونا ائىدىلر.

م. ۴ و ۳ - نجو يوز ايللىكده تور كلرين هم غرىده، هم ده شرقده سايلارى آرتدى. ايرتيش چايى نين غرىبنده و خزر چئوره سينده ياشايلانلار غرىبى تور كلر، شرقده، مركزى آسيانين سئچمه يئرلرينده و شىمالى - غرىبى چينده ياشايلانلار و بورالارا حاكم اولانلار شرقى تور كلر دئىلدى.

يايىلما سبب لرى

تور كلر يارانىشدا جوشغون روحلو، چوخ چئويكديرلر. فقط كؤچلرين اصل سببى بو خصوصيتلرى دئىلدىر. تورك كؤچلرى نين ايلك سببى اقتصادياتدادير. اهالى نين آرتماسى، آنا يورد تورپاقلارينين بؤيوك حيوان سورولرينى اوتارماغا يئتمزلى يى و قوراقلىقلارين حكيم سورمه سى اصل سبب لرى ايدى. بونا گؤره هم اهالىسى آز، هم تورپاقلارى چوخ بركتلى اولان قونشو اولكهلره دؤغرو ايره ليله ديلر. باشلانغىجدا اله كئچيرديكلرى يئنى تورپاقلار ههلم - ههلم يارارلى دى و بونلاردا صاحيب اولانلاردا اؤ بركتلى يئرلرى بوراخىب گئتميشديلر.

بعضاً توركلرده يابانچىلارين باسقيني اؤغرايار و چادير حياتى كئچيرن بير سيرا بؤيلار يوردلارينى ترك ائتمك مجبوريتينده قالدرديلار. چونكى يابانچى بير دؤولتين تابع لى يينده اولماق، آسىلى ياشاماق اؤنلارين دؤزه بيله جه يى بير حال دئىلدى و آزاد، مستقل قالماق توركلرين اصلى ايسته يى ايدى.

ايلك بۇيوك تورك امپراتورلۇغونو قوران ھونلار يىن اورخون - سئلانچا چايلارى ايله بو چايلار يىن غربىندە كى اۇتوكن و داھا آشاغيدا قالان اوردۇس اطرافىندا ياشادىقلار يىنى بىلىرىك. بو بۇلگە بوگونكو مغولستان و شىمالى چىنى احاطە اندىر.

م. اۋ. يوز ايللىكلردە باشلايان ھون يايىلماسى ميلاددان سونرا دا داوام انتدى. توركلر عزيزلە يىب مختلف آدلار وئردىكلرى دۈولتلىرى نىن ھىنگىمۇنلوق سرحدلىرىنى شرقدە بۇيوك اۇكئانا^۱، غربدە اروپا مركزىنە، شىمالدا سىبرى بوزلاقلارىنا، جنوبدا ھندوستان اىچلىرىنە چاتدىردىلار. بويايىلمانىن و كۈچلىرىن آنا خطى بئلە دىر: م. س - ۲ - نجى يوز ايلدە ھونلار اورخون بۇلگە سىندن گونى قازاخىستان (قزاقستان) چۈللىرىنە و توركوستانا،

م. س - ۳۵۰ - نجى ايلدە آغ ھونلار افغانستان و شىمالى ھندوستانا،

۳۷۴ - نجو ايللردن سونرا كى ايللردە اروپايا،

۴۶۱ - ۴۶۵ - نجى ايللردە اۋغوزلار جنوب - غربى سىبرىدن

جنوبى روسىيە، عىنى واختدا سابلارلار آرالىن شىمالىندان قافقازلارا،
۶ - نجو يوز ايلىن اورتاسىندا آوارلار اورتا آسيادان مركزى اروپايا،

۶۶۹ - نجو ايلدن اعتبار بىلغارلار قارا دنيزىن شىمالىندان

بالكانلارا و وۇلقا چايى نىن ساحل لرىنە،

۸۳۰ - نجو ايلدن اعتباراً مجارلار و بعضى تورك بۇيلارى

قافقازىن شىمالىندان مركزى اروپايا،

۱ - ساكىت اۇكئان نظردە توتولور. رداكتور (آرام اۇقيانۇس - كۈچورەن)

۸۴۰ - نجى ايلدن سونرا اويغورلار اورخون بۇلگه سيندن مر كزى
 آسيايا،
 ۱۰ و ۱۱ - نجى يوز ايللر آراسيندا پىچىنئىق، كۇمان (قىپچاق) و
 اۇغوزلارين بىر قۇلو اۇلان اۇزلار شرقى اروپايا و بالكانلارا،
 ۱۰ - نجو عصرده اۇغوزلار اورخون بولگه سيندن سيحون چايى
 ساحل لرينه و ۱ - نجى يوز ايلده ايرانا و آنادۇلوييا كۇچدولر.
 بىلينديى كىمى، آرال گۇلو جيحون و سيحون (آمودريا و سىردريا)
 چايلارى حوزه سىنى احاطه ائدير.

تورک آدى، تورکيه آدى

تورک آدى:

«تورک» سۇزو، تورک سۇيوندان اۇلان توپلوملارين عمومى
 آدى اۇلاراق ايشله ديلمه دن اۇنجه تورک دىلينده بو گۆنكو معنا سيندان
 باشقا «گوج - قوت» آنلامينادا دئىيلىردى. اسكى اويغور متن لرينده
 «تورک» سۇزو بعضاً «اركلر - توركلر» شكيلنده ايشله نير و بو سۇز
 اسم اۇلاراق جينس «گوج - قوت»، صفت حاليندا ايسه «گوجلو -
 قوتلى» آنلاملارنى داشيىردى. منبع لر «تورک» سۇزونون اويغورلار
 و گۇى توركلردن چوخ اۇنجه ده اۇلدوغونو گۇسترير. ۵ يوز ايلليگه
 عائيد فارس يازيلاريندا تورانلييلاردان، يعنى توركلرده ن، «تورک»
 دئيه بحث اۇلونور. ۶ يوز ايللى يه عائيد بىر بيزانس منبعيندن ايسه هون
 توركلرينه هونلارين دىليندن آلىنميش شكيلده «تورک - هون» (قوتلى

هون) دئىلمىشىدیر. ۶ - يوز ایللییه عائید چین قاینالاریندا «تورک» سۆزو تورک ملتی نین آدی اولاراق چكىلمىشىدیر.

هونلارین دؤورونده «تورک» سۆزونون بوگونکو آنلامینین قارشىلیغى «هون» (داها دؤغروسو کون) ایدی. بؤیوک هون امپراتورلوقونون ھنگئمؤنلوقو آلتیندا اولان تورک بؤیولاری دا بو آدی، یعنی کون آدینی آلمىشلار.

اونلارادا بیر مدت تورک هون (قوتلى هون) دئىلییر. «تورک» سۆزو بعضاً «گؤروب - گؤتورموش، بىلیکلى» آنلاملاریندا ایشله - دىلمىشىدیر. اوغوز داستانى نین او یغورجا شرحینده اوغوز خانین مشاوری «اولوغ تورک» دئی آدلاندىریلییر.

«تورک» کلمه سی تورک ملتی نین و تورک دؤولتى نین رسمی آدی اولاراق ایلک دفعه گؤی تورک امپراتورلوقو طرفیندن ایشله - دىلمىشىدیر. داها سونرا بو امپراتورلوقا باغلى، آما اؤز قبيله آدلاری ايله آنیلان دیگر تورکلرین اورتاق آدی اولموشدور. «تورک» کلمه سی ان قديم زامانلاردا «تەرؤک» شکلینده سؤیله نیردی. بیر زامانلار «تؤرؤک»، ان سوندا ایسه «تؤرک» شکلینی آلمىشىدیر. گؤی تورک آبیده لرینده هم «توروک» هم ده «تؤرک» شکلینده بازیلمىشىدیر.

کوروت، کثروت

تورکيه آدی:

«تورکيه» آدی تورکلرین یاشادیغى اؤلكه لرین و تورک دؤولتلى نین آدی اولاراق جمهوریتدن بویانا دئىیل، ۱۰۰۰ ایلدن

آرتىق بىر زاماندىن بىرى ايشلە دىلمىكە دەيدى. تور ك دۋولتلىرى نىن و ھىنگىمون اولدوقلارى بۇلگە لىرىن آدلارى، اۋز تارىخلىرىمىزدە داھا چوخ قۇرۇجو خاندانلارىن، حىكىمدارلارىن و يا حاكىم طايفالارىن آدلارى ايلە آنىلمىشىدىر (سلجوق دۋولتى، خوارزمشاھلار دۋولتى، تىمور دۋولتى، بابۇر دۋولتى، عثمانلى دۋولتى ... كىمى). فقط بو دۋولتلىرىن حىكىمدارلارى دا، اولارىن تىبەللىرى ايچەرى سىندە اساس عنصر اولان توپلوم دا «تور ك» آدىندان، سىقتىندىن آيرىلمايش، تور كلوكلىرىنى ھەر زامان و ھەر وسىلە ايلە بىلدىرىمىشىدىلر. بۇيوك سلجوق امپراتورلۇغونون حىكىمدارى سلطان آلپ ارسلان «بىز تور كلر تىمىز مىسلمانلارلىق و بدعت بىلمەرىك. بونا گۇرە دە آللاھ خالص تور كلرى عزىز تۇتور» دىمىشىدىر.

عثمانلى سلطانى ايكىنجى مرادخان ۱۴۴۱ - نجى ايلدە تىمورلۇ خاندانى نىن ايكىنجى حىكىمدارى و مشھور دۋولت و علم آدامى اولۇق بىگىن آتاسى شاھرخ مىرزايە يازدىغى مکتوبدا اۋنو «اۋزۇ كىمى بۇيوك تور ك خاقانى اولاراق تانىدىغىنى و تابع اولدوغونو» بىلدىرىدى. تىمورون اۋزودە ايران سفرىندە «شاھنامە» نىن مۇلفى بۇيوك شاعىر فردوسى نىن مزارىنا زىيارت ائدەرك «قالخ، قالخ دا دائىم پىسلەدى بىن مغلوب تور كو ايندى گۇر» دىمىشىدى. اۋز آدىلا آنىلان امپراتورلۇق قوران تىمور اۋزونو بىلە تانىدىردى: «بىزكى، مۇلكى توران، امىرى تور كوستانىق، بىزكى، تور ك اۋغلو تور كو ك، بىزكى، مىلتلىرىن ان قدىمى و ان اولوسو تور كون باشچى سى بىق! ...»

خوارزمشاھلار سلطانى علاء الدىن محمد عباسى خلىفە سى نىن ائلچى سىنە وئردى بىر جاوابدا «عربجە بى لازىمىنجا بىلمە بىن بىر

توركم، آنجاق سۈيله دى يىنىز حدىتىن معناسىنى آنلادىم» دىمكە
 اۋزونون تورك، دانىشىدىغى دىلىن توركجە اۋلدوغونو بىلدىرمىش
 اۋلوردو.

ياد ائىللى لىر توركلرىن اكثرىت اۋلاراق يىرلىشىدىكلىرى و حاكم
 اۋلدوقلارى يىرلەرە هر زامان توركيا (توركيە) دىمىشلىرى. ۶ يوز
 اىللىكە بىزانسلار بۆتون اۋرتا آسپايا «توركيە»، يعنى «توركلرىن
 اۋلكەسى»، «توركلرىن ياشادىغى يىر» دىيىرلىدى. توركلرىن اورتا
 آسپادان غربە دۇغرو بايىلمىش اولدوقلارى يىنى يىرلەرە دە «توركيە»
 دىمىشلىرى. ۹ و ۱۰ - نجو يوز اىللىكلردە ايتىل (وولقا، ولگا) چاينىدان
 اورتا اروپايا قەدەر اۋلان بۆلگە يە دە توركيە آدى وئرىلمىدىر. «شرقى
 توركيە» آدى وئرىلن بۆلگە دە خزر توركلرى، «غربى توركيە» دىيىلن
 بۆلگە دە ايسە هونلارنى بىر قولو اولان مجار توركلرى ياشايدىلار.

۱۳ يوز اىللىكە دە مصر دە بىر تورك دۋولتى قورولدوغو زامان
 خصوصىلە قىپچاق توركلرىندەن باى بارسىن حاكمىتى آلتىندا
 گىنىشلەنن دۋولتىن تر كىبىنە داخىل اۋلان مصر و سورىە يىنە «توركيە»
 آدى ايلە آنىلىردى. عربلەر هم بۆلگە يە، هم دە توركلرىن صاحب، حاكم
 اۋلدوقلارى دىگر بۆلگە لره «ارض التورك» دىيىردىلر. «توركيە»
 سۈزۈنە لاتىنجا متنلردە دە چوخ راستلانير. مشهور سىتياح ماركوپولو
 قىيدلىرىندە آنا دۋلودان «تورسيا مىنور» (كىچىك توركيە)، اورتا
 آسپادان «تورسيا ماژور» (بۈيۈك توركيە) دىيە سۈز آچمىشىدىر.

توركلرىن آنا دۋلويى ۱۰۷۱ - نجى ايل مالازقىرت ظفرىندىن
 سونرا بۈيۈك تۈپلۈلوقلار حالىندا يرلىشمە يە باشلامالارىندىن، يعنى
 ۱۲ يوز اىللىكە دە اعتباراً ياد ائىللى لىر آنادۋلويى تورچيا (توركيە)

دئمىشدىلەر .

۱۲۹۹ - نىچو ايلده آنا دۆلودا يارادىلان عثمانلى دۆولتى قىسا زاماندا گوجله نىب بۇيويونجه دۆولتىن حاكم اولدوغو بۇلگه لر ، دۆولتى قوران عثمان قاضى نىن آدمى ايله آنىلدى . فقط عثمانلى تور كيه نىن حاكم اولدوغو بۇلگه لره ياد ائللى لر هم عثمانلى دۆولتى ، هم ده تور كيه دئمه يه داوام ائتدىلر . عثمانلى لارىن حاكم اولدوغو بۇلگه لره داخيل اولمايان ، آمما يئنه تور كلرىن يايىلمىش اولدوغو يئرلره جغرافى (جوغرافى) بۇلگه و اۆلكه آدى اولاراق يئنه تور كيه ، تور ك ائلى ، غربى تور ك ائلى و يا شرقى تور ك ائلى ، شرقى تور كوستان ، غربى تور كوستان دئىلمىشدىر .

عثمانلى امپراتورلوغونون سقوطوندا و خاندانلىغىن يىخىلماسىندان سونرا قۇرولان يئنى تور ك دۆولتى نىن آدى ، البته يئنه تور كيه اولاجاق وتور كلرىن اۆلكه سىنه تور كيه دئىيله جك .

تورک دۇولتلىرى

تارىخ بۇيۇنجا ھەر دۇوردە ان آزی بىر مستقل تۆرک دۇولتى
اۆلموشدور. فقط بو دۇولتلىر چوخ زامان خاندانلارى نىن آدىلا آنىلىر

تارىخ بۇيۇنجا بىر چوخ تورک دۇولتى قورلموش، بونلار نىن
بعضى لرى دونيايا حکم ائتميشلر. اونودا بىلدىرە ک کى، آىرى-آىرى
آدلار داشىيان بو دۇولتلىر اصليندە واحد بىر دۇولتىن - تورک
دۇولتى نىن - داوامى ايدىلر. دە ييشىک آدلارلا آنىلمالارى
قۇروجولارى نىن خاندانلارى نىن، بگ لرى نىن آدلار نىن دۇولتىن آدى لا
بىر تۇتمالارى نىن ايرە لى گليردى. بعضاً عينى دۇوردە بىر نىچە تورک
دۇولتى نىن اولدوغو، حتى بونلار نىن بىر - بىرىلە تخت - تاج اۆستوندە
ساواش ائتدىکلرى نى دە گۇروروک. بو حال باشقا ملتلىرىن
تارىخلىرىندە دە نظرە چارپير. بئله بىر فرق لہ کى، بو ملتلىر زامان -
زامان وارلىقلار نىن دۇولت اولاراق قۇرويا بىلمە دىکلرى حالدا تارىخ
بۇيۇنجا ان آزی بىر مستقل تورک دۇولتى دائىماً اولموشدور.

«تورک دۇولتلىرى» دئىمى ايلە باغلى قيسا آچىقلامادان سونرا

اۋنودا دىنمك ايسته يىرىك كى، تورك دۋولتلىرى نىن سايى جمهور باشكانلىغى بايراغىندا ۱۶ اۋلدوزلا رمزلىمىش دۋولتلىردن عىبارت دىيىلدىر. جمهور باشكانلىغى بايراغىندا رمزلىمىش تۆرك دۋولتلىرى زىنگىن تورك تارىخى نىن ان پارلاق اۋلدوزلارى ايدى، آما تارىخىمىزىن پارلاق اولدوزلارى يالنىز بونلاردان عىبارت دىيىلدىر. بولدوزلارىن ايلكى اولراق گۈستەرىلن آسىا هۇن امپراتورلۇغودا شۇبەھە سىز ايلك دۋولتى دىيىلدى. فقط ياخىن زامانلاردا قەدەر يازىلى منبع لىر بىزە تورك تارىخى نىن آنجاق هون توركلرىندىن باشلاندىغىنى بىلدىرىدى.

اسلامدان اۋلدىن تا زمانە مەزە قەدەر داوام ائىدىن دۋوردە دە يىشىك اۋلارلا تارىخدە يىر آلان تورك دۋولتلىرى نىن سايى ۱۱۰ - دان چۇخدور. بونلارىن ۱۵ - ى بۇيوك خاقانلىق (امپراتورلۇق)، ۳۸ - ى امپراتورلۇق اولمايان دۋولت، ۳۴ - ۆ بگلىك، ۴ - ۆ آتابگلىك، ۱۷ - سى خانلىق دىر. آيرىجا ۱۹۱۸ - نجى ايلدىن بويانا قورولان تورك جمهورىتلىرىنى دە سايىرىق كى، بونلارىن سۇنوجوسو شىمالى كىپر تورك جمهورىتى دىر.^۱ خاقانلىق، بگلىك، آتابگلىك كىمى دۋولت فۇرمالارى باشقا ملتدە اولمامىشدىر. دۇغرىدور، باشقا ملت لرىن دە بونا بنزەر سىياسى قورولوشلارى، البتە واردىر، آما بىر چوخ باخىمدان فرقلىك آيدىن گۇرونور.

توركلرىن بىر چوخ دۋولتى و مختلف طايفالارى حاكىمىتلىرى آلتىنا آلاراق قوردوقلارى بۇيوك دۋولتلىرە خاقانلىق، يادا قىساجا ايل

۱ - قنىد ائىمك لازىمدىر كى، بو كىتاب يازىلدىقدان سونرا (۱۹۹۰) كىچىمىش اتحاد شوروى اراضى سىندە بىر سىرا يىنىنى مستقل تورك دۋولتلىرى (آذربايجان - اۋزبىكستان - توركىستان - قزاقستان - قىرغىزستان) يارادىلمىشدىر. (رداكتور)

ويا ائل دئىيلىردى. امپراتورلوق سوييه سینه چاتماميش دۆولتلرده بعضاً «ايل» و يا «ائل» آدىلا آنىلىردى.

امپراتورلوق حالينا گلميش تورک دۆولتى، مثلاً هون امپراتورلوقو گئنىش جغرافى بۆلگه لرى و چئشىدلى توپلوقلارى داها ياخشى اداره ائتمک اوچون «شرق خاقانلىغى» و «غرب خاقانلىغى» اولاراق ايکى يه آيرىلىردى. نظرده اولاراق ان بۆيوک حکمدار شرقى تورک ائلى نين خاقانى ايدى و غربى تورک ائلى نين خاقانى اونا تابع اولوردو. هر ايکى خاقانلىغين اداره سينده تورک اولمايان ملتlerde واردى. بو اداره بۆلگوسو گۆى تورکلرده ده گؤرولور. م.اؤ ۲ - نجى يوز ايللىکده آسيا هون امپراتورلوقوندا تورک حاکميتينه داخل اولان ياد ائللى دۆولتلىرىن سايى ۲۶، آتيللا زامانىندا (م.س ۵ - نجى يوز ايللىک) غربى هونلارا باغلى مختلف يابانچى ملتلىرىن سايى ايسه ۳۵ - قده ردى.

«بگلىکلر» خاقانا تابع ايدىلر، آما اهاالىسى نين اساس حيصه سى تورک و سرحدلىرى بللى دۆولتلىرى ايدى. اؤز سرحدلىرى ايچينده تام مستقل ايدىلر. يالنىز ساواشلاردا خاقانا ياردىم اندهر، دىنج زامانلاردا داوئرگى وئرهدىلر: قارلوق بگلى يى، تولىنلار بگلى يى، سالتوكلو بگلى يى، قارامان (قهرمان) اوغلولارى بگلى يى، آيدىن اوغلولارى بگلى يى ...

بعضاً بگلىکلر چوخ بۆيويور، گئنىشله نير و خاقانلىق ضعيفله ييب چؤكدو يو زامان اونون يئرینی توتوردو. مثلاً، بير سلجوق بگ، بير عثمان بگ چىخار، اؤز آدلارى ايله آنىلان بگلىکلرى يىنه اؤز آدلارى ايله آنىلان امپراتورلوقلار حالينا گتيرىردىلر.

«آتا بگلىك» دە باشقا مىللەتلىرىن تارىخىندە يۇخدور.

آتا بگ كىچىك وليعهدلىرى، اۇزاق بۇلگە لىرە تجروبه قازانماق اوچون گۇندە رىلن، حكمدار جۇجوقلارنىنى اۇيرەدن، نايىبلىك ائدەن بىلىك صاحبلرىنە وئرىلەن بىر آددىر. بونلاردان بعضى لىرى، خصوصىلە مر كزدن اۇزاق يىردە اولانلار، دۇولت ضعيفلەدى يى زامان مسكونلاشدىقلارى يىرىن اداره سىنىنى اوز اللرىنە آلىر، مستقلىك لىرىنى اعلان ائدەردىلر. مىللەت تىغىتقىنلى لىرى و بۇرىلر سورىبە آتا بگلى يىنى، ائلدە نىزىلر آذربايجان آتا بگلى يىنى قورموشدولار.

خانلىقلار داها چوخ آلتون - اوردو (قىزىل اوردو) دۇولتى نىن داغىلما سىندان سونرا مىيدانا چىخمىش سىياسى قورولوشلاردى. تىمبور اۇزبىكستانى آلدىقدان سونرا آلتون اوردو دۇولتى داغىلماش، قىپچاق چۇللىرىندە ياشايان خاندانا مىنسوب اداره ائدەنلر آراسىندا تىخت مبارزە سى، حكمدارلىق مبارزە سى باشلانمىش، مبارزە دە غالب گە لىلر اۇزلىرىنە قدىم تور ك دۇولتى نىن خاقانلارنىنى تىمىل ائتمك اوچون «خان» و يا «خاقان»، قوردوقلارى دۇولتە دە «خانلىق» دىمىشدىلر: پىچىنشق خانلىغى، اۇزخانلىغى، اۇزبىك خانلىغى، كىرىم خانلىغى، بخارا خانلىغى، كوشغار - تورفان خانلىغى ... كىمى.

هون امپراتورلوغوندىن اۇنجه دە تور ك دۇولتلىرى نىن اولدوغونو، آمما معلومات و قايناق يىترسىزلى يىندەن تور كلىرىن ياشايشىنى آنجاق آسىا هون امپراتورلوغوندىن اعتباراً اىزلە يە بىلدى يىمىزى سۇىلە مىشدىك. اىندى هون امپراتورلوغوندىن بۇگۇنە قدەر قۇرولان تور ك دۇولتلىرى نىن آدلارنىنى وئره ك:

امپراتورلوقلار (خاقانلىقلار)

- ۱ - آسیا ھون امپراتورلوغو (م.اۋ ۴ - نجو يوز ایللیک، م.س ۴۸ - نجی ایل)
- ۲ - اروپا ھون امپراتورلوغو (۳۷۴ - ۴۶۹)
- ۳ - آغ ھون امپراتورلوغو (۴ - نجو يوز ایللی یین سونلاری - ۵۵۷ - نجی ایل)
- ۴ - بیرینجی گۆی تورک امپراتورلوغو (۵۵۲ - ۵۸۲)
- ۵ - شرقی گۆی تورک امپراتورلوغو (۵۸۲ - ۶۳۰)
- ۶ - غربی گۆی تورک امپراتورلوغو (۵۸۲ - ۶۳۰)
- ۷ - ایکینجی گۆی تورک امپراتورلوغو (۶۸۱ - ۷۴۴)
- ۸ - اویغور امپراتورلوغو (۷۴۴ - ۸۴۰)
- ۹ - اروپا آوار امپراتورلوغو (۶ - نجی يوز ایللیک - ۸۰۵ - نجی ایل)
- ۱۰ - خزر امپراتورلوغو (۷ - نجی يوز ایللیک - ۹۶۵ - نجی ایل)
- ۱۱ - بۇيوک سلجوق امپراتورلوغو (۱۰۴۰ - ۱۱۵۷)
- ۱۲ - خوارزمشاهلار امپراتورلوغو (۱۰۹۷ - ۱۲۳۱)
- ۱۳ - تیمور امپراتورلوغو (۱۳۷۰ - ۱۴۰۵)
- ۱۴ - بابور (ھند - تورک) امپراتورلوغو (۱۵۲۶ - ۱۸۵۸)
- ۱۵ - عثمانلی امپراتورلوغو (۱۲۹۹ - ۱۹۲۲)

دۆولتلىر

- ۱۶ - شىمالى ھون دۆولتى (م.س - ۴۸ - ۱۵۶)
- ۱۷ - جنوبى ھون دۆولتى (م.س - ۴۸ - ۲۱۶)
- ۱۸ - بىرىنجى چىنخا ۋ ھون دۆولتى (۳۰۴ - ۳۲۹)
- ۱۹ - ايكىنجى چىنخا ۋ ھون دۆولتى (۳۲۸ - ۳۵۲)
- ۲۰ - خىسى آ ھون دۆولتى (۴۰۷ - ۴۳۱)
- ۲۱ - شىمالى لى آنق ھون دۆولتى (۴۰۱ - ۴۳۹)
- ۲۲ - لوى - لان ھون دۆولتى (۴۴۲ - ۴۶۰)
- ۲۳ - تابقاچ دۆولتى (۳۸۶ - ۵۵۷)
- ۲۴ - شىرقى تابقاچ دۆولتى (۵۳۴ - ۵۵۷)
- ۲۵ - غىربى تابقاچ دۆولتى (۵۳۴ - ۵۵۷)
- ۲۶ - شىرقى تور كوستان (تورفان) اويغور دۆولتى (۹۱۱ - ۱۳۶۸)
- ۲۷ - شاتو تورك دۆولتى (۹۰۷ - ۹۲۳)
- ۲۸ - تانق شاتو تورك دۆولتى (۹۲۳ - ۹۳۶)
- ۲۹ - ئىسىن شاتو تورك دۆولتى (۹۳۷ - ۹۴۶)
- ۳۰ - خان - چو ۋ اويغور دۆولتى (۹۰۵ - ۱۲۲۶)
- ۳۱ - تورقوت دۆولتى (۷۱۷ - ۷۶۶)
- ۳۲ - قارلوق دۆولتى (۷۶۶ - ۱۲۱۵)
- ۳۳ - قىرغىز دۆولتى (۸۴۰ - ۱۲۰۷)
- ۳۴ - سابار دۆولتى (۵ - نجى يوز اىللىك - ۷ - نجى يوز اىللىك
آراسى)
- ۳۵ - اۋن - اۋغوز دۆولتى (۵ - نجى يوز اىللى يىن سۈنو - ۶ - نجى
يوز اىللى يىن اۋرتالارى)

- ۳۶ - تۇكۇرقۇر (۹ اۇقور) دۆولتى (۵ - نجى يوز ايللى يىن سونو - ۶ -
- نجى يوز ايللى يىن سونلارى)
- ۳۷ - اوتۇرقۇر (۳۰ اۇقور) دۆولتى (۵ - نجى يوز ايللى يىن سونو - ۶ -
- نجى يوز ايللى يىن سونلارى)
- ۳۸ - بئساراب يا تورک دۆولتى (بئس سارابيا رومين دۆولتى نين
باشلانغىچى ۱۳۳۰)
- ۳۹ - قاراخانلى دۆولتى (۸۴۰ - ۱۰۴۲)
- ۴۰ - شرقى قاراخانلى دۆولتى (۱۰۴۲ - ۱۲۱۱)
- ۴۱ - غربى قاراخانلى دۆولتى (۱۰۴۲ - ۱۲۱۲)
- ۴۲ - اوغوز يابقو دۆولتى (۱۰ - نجو يوز ايللى يىن باشلانغىچى -
۱۰۰۰)
- ۴۳ - قزنه لى دۆولتى (غزنه لى دۆولتى) (۱۰۶۹ - ۱۱۸۷)
- ۴۴ - سوريه سلجوقلو دۆولتى (۱۰۹۲ - ۱۱۱۷)
- ۴۵ - كيرمان سلجوقلو دۆولتى (۱۰۹۲ - ۱۱۸۷)
- ۴۶ - آنادولو سلجوقلو دۆولتى (۱۰۹۲ - ۱۳۰۷)
- ۴۷ - عراق سلجوقلو دۆولتى (۱۱۵۷ - ۱۱۹۴)
- ۴۸ - ايوبى لر دۆولتى (۱۱۷۱ - ۱۳۴۸)
- ۴۹ - هندوستان تورک دۆولتى (دهلى تورک سلطانلىغى) (۱۲۰۶ -
۱۴۱۳)
- ۵۰ - مصر تورک دۆولتى (۱۲۵۰ - ۱۳۸۳)
- ۵۱ - قارا قۇيونلو دۆولتى (۱۳۸۰ - ۱۴۶۹)
- ۵۲ - آغ قۇيونلو دۆولتى (۱۳۵۰ - ۱۵۰۲)
- ۵۳ - تيمورلolar دۆولتى (۱۴۰۵ - ۱۵۰۷)

بگلیکلر

- ۵۴ - اویغور بگلی بی (۸ - نجی یوز ایللی بین باشلانغیجی)
- ۵۵ - قارلوق بگلی بی (۱۳ - نجو یوز ایللی بین باشلانغیجی)
- ۵۶ - تۆلونلolar بگلی بی (۸۶۸ - ۱۴۱۷)
- ۵۷ - آغ شیدلی لر بگلی بی (۹۳۵ - ۹۶۹)
- ۵۸ - ایزمیر بگلی بی (چا کا بگلی بی) (۱۰۸۱ - ۱۰۹۷)
- ۵۹ - دیلماج اوغلولاری بگلی بی (۱۰۸۵ - ۱۱۹۲)
- ۶۰ - دانیشمندیلی بگلی بی (۱۰۹۲ - ۱۱۷۸)
- ۶۱ - سالتوکلو بگلی بی (۱۰۹۲ - ۱۲۰۲)
- ۶۲ - اهله ت - شاهلاری بگلی بی «سؤ کمئیلر بگلی بی» (۱۱۰۰ - ۱۲۰۷)
- ۶۳ - آرتوکلو بگلی بی (۱۱۰۱ - ۱۴۰۹)
- ۶۴ - ایناللی بگلی بی (۱۱۰۳ - ۱۱۸۳)
- ۶۵ - مندوچوکلو بگلی بی (۱۱۱۸ - ۱۲۵۰)
- ۶۶ - اربیل بگلی بی «بگ تقینلی لر» (۱۱۴۶ - ۱۲۳۲)
- ۶۷ - چوبان اوغلولاری بگلی بی (۱۲۸۷ - ۱۳۰۹)
- ۶۸ - قارامان اوغلولاری بگلی بی (۱۲۵۶ - ۱۴۸۳)
- ۶۹ - اینانچ اوغلولاری بگلی بی (۱۲۶۱ - ۱۳۶۸)
- ۷۰ - صاحب آتا اوغلولاری بگلی بی (۱۲۷۵ - ۱۳۴۱)
- ۷۱ - پروانه اوغوللاری بگلی بی (۱۲۷۷ - ۱۳۲۲)
- ۷۲ - من ته شه اوغوللاری بگلی بی (۱۲۸۰ - ۱۴۲۴)
- ۷۳ - چایدار اوغوللاری بگلی بی (اسفندیار اوغوللاری) (۱۲۹۲ - ۱۴۶۲)

- ۷۴ - قاره سى اوغوللارى بگلى بى (۱۲۹۷ - ۱۳۶۰)
- ۷۵ - گنرمين يان اوغوللارى بگلى بى (۱۳۰۰ - ۱۴۲۹)
- ۷۶ - حميد اوغوللارى بگلى بى (۱۳۰۱ - ۱۴۲۳)
- ۷۷ - ساريخان اوغوللارى بگلى بى (۱۳۰۲ - ۱۴۱۰)
- ۷۸ - آيدين اوغوللارى بگلى بى (۱۳۰۸ - ۱۴۲۶)
- ۷۹ - ته كه اوغوللارى بگلى بى (۱۳۲۱ - ۱۳۹۰)
- ۸۰ - ارتانا اوغوللارى بگلى بى (۱۳۳۵ - ۱۳۸۱)
- ۸۱ - دۆلغه دير اوغوللارى بگلى بى (۱۳۳۹ - ۱۵۲۱)
- ۸۲ - رمضان اوغوللارى بگلى بى (۱۳۵۲ - ۱۶۰۸)
- ۸۳ - دۆبروچا تورك بگلى بى (۱۳۵۴ - ۱۴۱۷)
- ۸۴ - قاضى برهان الدين احمد بگلى بى (۱۳۸۱ - ۱۳۹۸)
- ۸۵ - اشرف اوغوللارى بگلى بى (۱۳۰۰ - ۱۳۲۶)
- ۸۶ - برچم اوغوللارى بگلى بى (۱۲ - نجى يوز ايللىك)
- ۸۷ - ياروقلور بگلى بى (۱۲ - نجى يوز ايللىك)

آتا بگلىكلر

- ۸۸ - شام (سوريه) آتا بگلى بى (تيغتيقينيلى لر، بؤرؤلر) (۱۱۱۷ - ۱۱۵۴)
- ۸۹ - مۇسۇل - خالن آتا بگلى بى (زنگيله لر) (۱۱۲۷ - ۱۲۵۹)
- ۹۰ - آذربايجان آتا بگلى بى (ايلده نيزليلر) (۱۱۴۶ - ۱۲۲۵)
- ۹۱ - فارس آتا بگلى بى (سالفورلور) (۱۱۴۷ - ۱۲۸۴)

خانلىقلار

- ۹۲ - بۇيوك بلغار يە خانلىغى (۶۳۰ - ۶۶۵)
- ۹۳ - ايتىل (وولقا) بلغار خانلىغى (۶۶۵ - ۱۳۹۱)
- ۹۴ - تونا بلغار خانلىغى (۶۸۱ - ۸۶۴)
- ۹۵ - پىچىنئىق خانلىغى (۸۶۰ - ۱۰۹۱)
- ۹۶ - اۇز خانلىغى (۸۶۰ - ۱۰۶۸)
- ۹۷ - كومان - قىچاق خانلىغى (۹ - نجو يوزا يىللىك - ۱۳ - نجو يوزا يىللىك)
- ۹۸ - اۈزبىك خانلىغى (۱۴۲۸ - ۱۵۹۹)
- ۹۹ - قازان خانلىغى (۱۴۳۷ - ۱۵۵۲)
- ۱۰۰ - كىرىم خانلىغى (۱۴۴۰ - ۱۴۷۵)
- ۱۰۱ - قاسىم خانلىغى (۱۴۴۵ - ۱۵۵۲)
- ۱۰۲ - خىوۋە خانلىغى (۱۵۱۲ - ۱۵۲۰)
- ۱۰۳ - سىبىرى (سىبىر) خانلىغى (۱۵۵۶ - ۱۷۸۵)
- ۱۰۴ - بوخارا (بخارا) خانلىغى (۱۵۹۹ - ۱۷۸۵)
- ۱۰۵ - كاشغار - تورفان خانلىغى (۱۵ - نجى يوزا يىللى يىن باشلانغىجى - ۱۸۷۷)
- ۱۰۶ - خوۋكاند خانلىغى (۱۷۱۰ - ۱۸۷۵)
- ۱۰۷ - تور كىمىستان خانلىغى (۱۸۶۰ - ۱۸۸۵)

جمهورتىلر

- ۱۰۸ - آذربايجان جمهورتىتى (۱۹۱۸ - ۱۹۲۰)
- ۱۰۹ - غربى تراکيا تورک جمهورتىتى (۱ - نجى قورولوش: ۳۱
آوگوست ۱۹۱۳؛ ۲ - نجى قورولوش: ۱۹۱۵ - ۱۹۱۷، ۳ - نجو
قورولوش: ۱۹۲۰ - ۱۹۲۳)
- ۱۱۰ - تورکيه جمهورتىتى (۱۹۲۳)
- ۱۱۱ - خاتاي جمهورتىتى (۱۹۳۸ - ۱۹۳۹)
- ۱۱۲ - شىمالى کيپر تورک جمهورتىتى (۱۹۸۳)

داستانلار دۇورو

توركلر داستان ياراتماقدان داستان يازماغا تئز كئچدىلر

تارىخچى لرين تورك دۇولتلىرى نين تارىخىنى، توركلوكلرى هر باخىمدان ثبوت اندىلميش اولان بۇيوك هون امپراتورلوغو ايله، باشلادىقلارنى سۇيله ميشدىك. توركلر، البته، داها اۇنجه كى يوزايللرده عسگرى تشكىلاتا صاحب ايدىلر، گوجلو دۇولتلىرى اولموشدو. كۇكلرىنى دونيانين، كائىناتين يارادىلىشىنا قدهر اوزادان داستانلارى دا واردى. بونلارى ساواشدىقلارى دۇولتلىرىن تارىخلرىندىن، منبع لردن اۇيره نىرىك. چوخ تأسف كى، اۇ اثركن دۇورلرده ياشاميش تورك دۇولتلىرى نين تارىخىنى خرونولوژى و چوخ دىقق اولاراق آنلادان توركجه منبع لرىمىز يوخدور. چونكى اثركن دۇورلره عائىد توركلرله باغلى يازىلار و معلوماتلار آنجاق بوسون ايللرده تاپىلماغا و تزه - تزه اوخونماغا باشلاندى.

بعضى تارىخچىلر مئسوپاتامى يادا يوكسك مدنيت قورموش شومئرلرين تورك كۇكلو اولدوغونو ادعا ائتمكده دايناق اولاراق دا

شۇمىر دىل يازىسى نىن تورك دىل يازىسىنا اويدوغونو و شومىر يازىلارىندا كى بعضى كلمه لرین قديم تورك دىلىنده ده اولدوغونو گۇستىرىر. فقط قطعى حكم اوچون بو يىتته رلى بىر دىل سايلمىر. م. اؤ - ۱۱ - نجى يوز ايللىكده بعضى تورك قوملرى نىن (طايفالارى نىن) چىنه آخىن ائتدىكلرى و چىنه حاكم اولاراق بورادا چو (چخو اؤ) خاندانىنى قوردوقلارنى چىن منبعلىرىندن اؤيره نىرىك. همان معلومات بوندان عبارتدیر.

ايران متن لرینده ايرانلىلارین آنادولو و بالكانلارا ائتدىكلرى يوروشلردن اۇنجه تورانلىلارلا، يعنى توركلرله ساواشدىقلارى گۇستىرىلیر. ايران شاعىرى فردوسى مشهور «شاهنامه» اثرینده ايران حكمدارى كىخسرووون مشهور توران حكمدارى آلپ ارتونقانى مغلوب ائتدى يىنى يازمىش، يعنى م. اؤ - ۷ - نجى يوز ايللىكده قىته - نىن ان بۇيوك دؤولتى اولان ايرانىن گوجلو توران دؤولتىنى مغلوب ائتدى يىنى آنلامىشدير. دئمه لى، هونلاردان اۇنجه گوجلو بىر تورك دؤولتى واردى و داها سونرا اونلارین يىرىنى هونلار آلمىشدى. بو دؤولتىن ساكا تورك دؤولتى اولدوغونو سۇيله يه نلر چوخدور. ۱۹۷۰ - نجى ایلده انسىك كورقانىندا تاپیلان و تورك تارىخى اوچون ان بۇيوك خزىنه لردن بىرى سايلان منبعلرده م. اؤ - ۵ - نجى يوز ايللىكده گوجلو بىر تورك دؤولتى نىن حكم سوردويونو گۇستىرىر. بو تورك دؤولتى نىن حكمدارى (يادا وليعهدى) اؤلدويو زامان آلتون گىيىمى، سيلاحلارى و ديگر ده يرلى اشياء لارى ايله باسدیريلمىشدير. ۱۹۷۰ - نجى ایلده اؤنون مزارى و آلتون پالتارى تاپیلدى. اؤنون

بیر تورک ولیعهدی اولدوغونو اۋرادا تاپیلان ایکی سطیرلیک یازیدان آنلاییر، آما آدینی بیلیمیریک. بو تورک حکمدارینی ایندی لیک «آلتون گئیملی آدام» اۋلاراق تانی بیریق.

م. اۋ - ۴ - نجو یوز ایلدە مقدونیه لی بۋیوک اسکندرین اورتا آسیا یوروشونده تورکلرلە دە ساواشدیغینی و سونرا بیر تورک خاقانی ایله آنلاشما باغلادیغینی بیلدیره ن متن لر واردیر. بو حادئە نی تورکلر داستانلاشdır میش و بئله جه «شو» داستانی مئیدانا گل میشدیر. «شو» داستانی ساکا تورکلرینی تانیدان و یاری تاریخ ساییلان بیر داستاندیر. تورک داستانلاری نین ان اۋنملی سی هر حالده اۋغوز خاقان داستانیدیر. داستانین ایلکین سۋیله نیشینه گۋره هون تورکلری حتئی ساکا تورکلری زامانیندا موجود اۋلموشلار. هونلاردان اۋنجه کی و ایلک بۋیوک هون حکمدارلاری نین ساواشلارینی، قهرمانلیقلارینی، دۋولت اداره اصولونو چاتدیران بو داستان اسلامیتدن سونرادا سۋیله ن میس، یازیل میس و ایلهام قایناغی اولماقدا داوام ائتمیشدیر. چونکی تدیقاتچیلارین قطعیت له تثبیت ائدی کلری کیمی هونلارین جهانگیرلیک ماجراسی م. اۋ - ۳ - نجو یوز ایللیکدن م. س - ۱۳ - نجو یوز ایللی یه و بوندان سونرادا زمانه میزه قده ر سۋرموشدور. هونلاردان باشقا سلجوقلور، عثمانلیلار کیمی خراسان، ایران، آذربایجان، عراق، شام، آنادۋلو، بالکانلار، کریم، اۋکرین، عربستان و شیمالی آفریقا تورپاقلاریندا بۋیوک دۋولتلر قوران تورکلر عینی هون - اۋغوز بیرلی یی نین تۋره مه لری ایدیلر. هون - اۋغوز بیرلی یی نین حربی تشکیلاتی و عادت یی له سلجوق و عثمانلی تورکلرینده ده داوام ائتمیشدیر.

آسىا ھونلارىندان اۈنجه كى تور ك تاريخىنى قىسما داستانلار ايشىقىندا آيدىنلاتماغا چاليشا جاغىق. اۈنجه آلپ ارتونقا و آلتون گىيىملى آدام افسانه سىنى، سونرا «شو» داستانىنى آنلاداراق آسىا ھونلارىنا كىچە جە يىك. اۈغوز داستانىنى دا آسىا ھونلارى نىن تاريخىندن سونرا وئره جە يىك. چونكى بو داستان ھون تور كلرى چاغىناداھا اويغون گە لىر. اولكى داستانلار يىمىزدا يىنە اۈز دۈورلرى اوزره وئرىلە جك دىر.

آلپ ارتونقا

انسان قلبى اتدیر، چورور، محو اولوب گئدەر. ائى انسان، اونو
ياخشى - ياخشى قۇرويوب ساخلا.

«آلپ ارتونقا»

آلپ ارتونقا آدلى بير خاقان واردى
اونا يئر اوزو دار، گۆى اوزو داردى
توغ ياپميشدى گۆى اوزونه گونشى
بيليكده داها يوخدو بير برابرى
گۆى - تورك، اويغور، قارلوق و قاراخانلى،
داها نچە توركلر، آدلارى شانلى
اؤنو اؤزلىرينه آتا سايديلار،
ظفريني دؤرد بوجاغا يايديلار.

... ..

اوپماغا وارينجا اول اولو خاقان
ياخيلدى اؤستلرينه گۆيدهن بير زيندان
خالقى عادت اوزره دفن اتدى اؤنو
گۆز ياشى سئلى نين يوخ ايدى سونو.

«آلپ ارتونقا داستانيندان»

آلپ ارتونقانين م. اؤ - ۷ - نجى يوزايللىكده ياشاميش چوخ
سئويله ن، قهرمان بير تورك حكمدارى اولدوغونو بيليريك. منبع لر
اؤنون «تورك بگلىرى ايچينده آدى و ايگيدلى يى ايله تانينميش

معلوماتلى، اخلاقلى، بۇيوك ائىللىرى اداره ائتمە يى باجاران، بىر چۇخ قۇمە حكىم ائدەن...» بىر خاقان اولدوغونو سۇيلە بىر.

بو آلپ حكمدارىن اداره سيندە كى دۇولتین دە ساكا تورك امپراتورلوغو اولدوغونو سۇيلە يىن تارىخچىلر چۇخالمىشىدیر. بو دۇولتین آدى بلكە اونون آدىلا، يادا باباسى پىچىننىق كازان آدىلا سۇيلە نىردى. ايرانلىلار پىچىننىق تورانلىلارین حكمدارى (يعنى توركلرین حكمدارى) آلپ ارتونقايا افراسياب دا دنىيردىلر. افراسيابىن آلپ ارتونقا اولدوغونو هم «كۇتاتقۇ - بىلىق»، هم دە «ديوان لغت تورك» بىلدىریر. افراسياب قديم ايرانلىلارین شر، پىسلىك اىلاهى لرینه وئردىكلرى آددیر. بئله كى اونلار آلپ - ارتونقادان چوخ قۇرخدوقلارى اوچون اۇنا بو آدى وئرمىشىدیلر. آلپ - ارتونقا ايران (مئد) حكمدارى كىخسرو طرفیندن بىر ضیافته چاغىرىلاراق حیلە ایلە اۇلدورولموشدور. بو حادثە م.ا. ۶۲۴ و یا ۶۲۵، ۶۲۶ - نجى ایلدە باش وئردى. آسوريا قايناقلاریندا مادۇوا، هئروڈوتدا مادیه س اولاراق كىچىن قهرمانین دا آلپ ارتونقادان باشقاسى اۇلمادىغى آنلاشىلیر. قوونىنى (جوونىنى) اونا بوغو خان، مرچانى ايسه بوغو خان بىن پىچىنىق (پىشنىق) ^۱ دئیر.

توركلرین اونو داستانلاشدىردىقلارى شۆبھە سىزدیر. فقط بو دساتان زامانە مىزه گلىب چاتمامىش، يالنیز داستانین سون حىصه سى اولدوغو آنلاشىلان ساقو (آغى) دان بعضى مصراعلار «ديوان لغت تورك» دە وئرىلمىشىدیر. آلپ ارتونقانین آدىندان و قهرمانلىغىندان مختلف مئتلرین تارىخیندە سۇز آچىلماسىنا باخمايلاق بو منبعلر

اونون باشيندا دوردوغو دۋولت حقيندا (هله ليك) يئته رلى معلومات وئرمه بير.

فردوسى نين «شاهنامه» سينده چوخ يئر وئريلن افراسيابين اصلينده آلپ ارتونقا اولدوغونو آشاغيدا كى لاردان آنلايريق. (بو تورك بگلىرى ايچينده آدى بللى، كۈكو بللى آلپ ارتونقا، بۇيوك و ادب - اركانلى بير حكمداردير. چوخ معلوماتلى، مزيتلى بير بۇيوك دور. تاجيكلر (ايرانلىلار) اونا افراسياب دئييرلر. بو افراسياب باسقين و يازمالارلا ائللرى (دونيانى) توتور. تاجيكلر بونو كيتابدا يازميشلار. كيتابدا يوخ اولسايدى بونو كيم آنلاردى؟)

آلپ ارتونقا اۋيود - نصيحتلى، عادل بير حكمدار اولدوغونو يئنه «كوتاتقو بىلىق» ده كى بو مصراعلار چوخ ياخشى آنلادير:

(تونقا آلپ ارخاقان نه دئيير ائشيت. باخ گۈر اۋ بو اۋيودو بىلىب سۋيله ميش. انسان قلبى اتدير، چۆرور، محو اولوب، گندير. ائى انسان، سن اونو ياخشى - ياخشى قۇرويوب ساخلا).

اسلاميتده ن قابق دا، اسلاميتدن سونرا دا توركلر (گۈي توركلر، اويغورلار، قارلوقلار، قاراخانلىلار، سلجوقلور) آلپ ارتونقانى آتا اولاراق قبول ائتميش و اونون سۋيوندان اولماقلا اۋيونموشلر. بو آتانى بعضاً آلپ ارتونقا، بعضاً ده تونقا آلپ ار آنارلار.

بو آلپ تورك حكمدارى ايله باغلى ان گئنيش معلومات فردوسى نين شاهنامه سينده وئريلدى يى اوچون آلپ ارتونقا داستانينى دا آنجاق اونون مصراعلاريندان چيخاريريق. طبيعى كى، بو اصل داستان دئييلدير. آلپ ارتونقانىن داستانى مليتچى بير ايران شاعيرى نين گۈروشويله آنلاديلميشدير.

ايران شاعىرى فردوسى ايرانا قزىنه لىلرىن (غزىنوى لرىن)، يعنى توركلرىن حاكم اولدوغو بىر دؤورده ۹۳۴ - ۱۰۲۰ - نجى ايللر آراسىندا ياشادى. ۱۰۱۰ - نجى ايلده تاماملادىغى «شاهنامه» سىنى غزىنه سلطانى محمودا اتحاف ائتدى. ۶۰/۱۰۰۰ بىت لىك بو اثرده ايران تارىخى داستان اؤسلوبوندا آنلاديلير. اثرىنده اوز ياشادىغى دؤورده توركلرىن حاكمىتى آلتىندا اؤلان ايرانىن، پارلاق كئچمىشىنى، درىن دويغو و جوشغونلوقلا ديله گتيرير. ايرانىن تورانلى لارلا (توركلرله) آپاردىغى محاربه لرده قازاندىغى غلبه لرى ان گوجلۇ تورك حكمدارى اولاراق تانىنان آلپ ارتونقايا خاطىرلاداركن «ايندى حاكم اؤلان سىزسىنىز، آما وقتيله زال اوغلو روستم و كىخسرو سىزىن ان بؤيوك دؤولتى نىزى يئنىش، يىخمىشىدى...» دئير، ايرانلى لاردا مستقللىك دويغوسونو اؤياتماغا، گؤجلنديرمه يه چالشىردى.

آلپ ارتونقا داستانی

باشدا «شاهنامه» اولماق اوزره مختلف قایناقلاردان گلن آلپ ارتونقا داستانی نین اولی بئله دیر: توران ایله ایران بیر - بیرینه قونشو و دوشمن ایکی دؤولت ایدی، ایران تختینده منوچهر، توران تختینده ایسه آلپ ارتونقانین آتاسی پششئق خاقان اوتوروردو. ایران حکمداری منوچهر اولدو کدن سونرا خاقان پششئق اوغلو آلپ ارتونقا یا بئله دئدی. «بو ایرانلیلارین بیزه ائتمه دی یی پیسلیک یوخذور. ایندی تور کون اوج آلماق زامانی گلیمیشدیر!» آلپ ارتونقادا بونو ایسته ییردی. «آصلانلارلا بئله چارپیشاجاق قدهر گوجوم وار و ایراندان اوج آلاجاغیم» دئدی. پششئقین او بیری اوغلو آلپ آروز ایزانلی لارلا محاربه طرفداری دئییلدی. فقط قرار وئریلدی و آلپ ارتونقا ساواش حاضرلیغینا باشلادی.

آلپ ارتونقا آصلان کوره کلی، سرو بویلو ایدی، هجومدا تمساح قدهر جسور، او اوولار کن اثر کک آصلان کیمی چئویک، ووروشمادا ساواش فیلی قدهر قوتلی دی، یویوردویو زامان یئری تیره دیر، دال بادال آتدیغی اوخلار وییلدایارق گؤیو اینله دیردی. او حیددتله نیب ساواشا گیره جک اولسا آیاق باسیب تۆز قالدیردیغی یئرده اطرافی قان سئلی بۆرویه ردی. دوستلارینا اؤمود (امید) وئره، گوج وئره دیلی دوشمنلری اوچون کسکین بیر قیلینج ایدی. بیلکده ده اوندان اؤستون یوخذو. اؤره یی دریا قدهر گئیش، الی ایسه یاغمور یاغدییران بولود قدهر جوهرددی. آتاسی نین آدی پششئق (پشنگ)، اوچونجو نسلدن بری آتاسی نین سؤیو (سویو) کیمی

آدى دا تۈرك ايدى.

آلپ ارتونقانين اوغوللارى و قىزلارى دا واردى. قىزلاريندان بىرىنە قاز (كۆيو) قەدەر گۆزەل اولدوغو اوچون قاز آدىنى و ئرمىشلردى. آتاسى اونا «ايله سۆيو» نا آخان بۆيۈك بىر چايىن كئاريندا بىر قالا - ساراي ياپدىرمىشىدى. قاز بورادا اۆينار، اوزەردى. اونون اوچون تۈركلەر بو سۆيا (قاز - سۆيو) دئىيىردىلەر. داها سونرا قازىن ياشادىغى، اۆينايا - اۆينايا بۆيۈدويو يئر بۆيۈك بىر شەر اولدو. بو شەرەدە قاز اۆىنى (قاز اۆيونو) آدى و ئرىلدى (بوگونكو قزوین شەرى) ...

آلپ ارتونقا اۆردوسو ايله ايران اوزەرىنە يورودو. ايكى اۆردو دەستان بۆلگە سىندە قارشىلاشدىلار. تۈرك اۆردوسوندا بارمان آدىلى بىر اىگىد آتىنى اۆنە سورەرك تەك بە تەك دۆيوشمەك اوچون ايرانلىلاردان ار دىلەدى.

بارمانين قارشى سىنا ايران سر كرده سى نىن قارداشى قۇباد چىخدى. ايكى ساواشچى صاباحدان آخشاما قەدەر ووروشدولار. سۇنۇندا بارمان قارغىسى ايله قۇبادى آشىردى و آلپ ارتونقانين يانىنا ظفرلە دۇندو.

بۇندان سونرا ايكى اۆردو بىر - بىرىنە قارىشىدى و اۆگونە قەدەر گۆرۈلمە مىش درجەدە شىددەتلى بىر ساواش اولدو. بو ساواشى آلپ ارتونقا قازاندى. مئىدان اۆلەن ايرانلىلارلا دۆلدو و ايران پادشاهى گئرى چكىلىب دەستان قالا سىنا سىغىندى. فقط آلپ ارتونقا قالانى محاصره يە آلدى و سونۇندا ايران پادشاهىنى اسىر اتتى. بۇندان سونرا ايران باغلى كابىل اۆلكە سى نىن، قەرمانلىغى ايله مشهور پادشاهى زال

ايرانلىلار ياردىمىنا گلدى، غفلتى بىر هجوما تورك اوردوسونو داغيتدى. بوندان چوخ غضبلەنن آلپ ارتونقا اسير ايران پادشاهىنى اۆلدورتدو. اۆبىرى اسيرلىرى دە اۆلدورمە سىنە قارداشى آلپ آروز مانع اولدو. اسيرلىرى سارى شەرىنە گتيردىلر. داها سونرا بو اسيرلرین قاچماسىنا گۆز يۇمۇلدوغو اۆچون حیددتلەنن آلپ ارتونقا قارداشى آلپ آروزودا اۆلدورتدو.

آلپ ارتونقا يىننە غالب اۆلدو و رى (رئى) شەرىنە گئدەرک ايران تاجىنى دا تاخمىشدى. ايرانلىلار ايسە اۆلن پادشاهلارى نىن يىرىنە زئوى گتيرمىشدیلر. اىكى اوردو تکرار اۆز - اۆزە گلدى. بو دفعە كى محاربه دۋورونده هر اىكى اۆلكە دە ارزاق قىتلىغى اۆلدو. بونون اوچون دە «ساواش و قىتلىق انسانلىغى محو ائتمەسى» دئىه بارىشدىلار. ايرانىن شىمال اىالتلىرى تورانىن اۆلدو. ايران پادشاهى زئو اۆلونجە بارىش يىننە پوزولدو. آلپ ارتونقا تکرار هجوما گئچدى. ايرانلىلار زالدان ياردىم اىستە دىلر. زال آرتىق قۇجالدىغى اوچون قهرمانلىقدا اۆزوندهن اۆستون اوغلو رۆستىمى گۆندەردى. زال اوغلو روستم اوردونون باشىندا ايرە لىلە يەرە ك توركلرى مغلوبىتە اوغرادى و ايران تختىنە كئىقۇبادى (كىقبادى) چىخاردى.

روستم بىر هجوما ۱۱۶۰ تورك قهرمانىنى اۆلدوردو بو اوچون توركلر چكىلدیلر و بارىش اىمضالاماق مجبورىتىندە قالدیلار. داها سونرا ايران تختىنە كئىكاوۇس (كىكاووس) كئچدى. همىن دۋورده ايران تابع لىيىندە اولان عربلر عصيان قالدپردى. آلپ ارتونقا بوندان استفادە اندەرک ايرانا قارشى هجوما كئچىپ چوخلو اسير گۆتوردو. يالنىز كابىل پادشاهى يىنى دن ايرانىن كۆمگىنە گلدى و

توركلر مغلوب اولدولار.

بوندان سونرا زال اوغلو روستم اوز دسته سى ايله توركلره عائيد اوو ائتمه يه باشلادى. بونا دوزمه ين آلپ ارتونقا اوردوسونو تكرر حر كته كئچيردى. فقط پيس بير يوخو گورموشدو. بونو يوزدوردو و بگلرين فيكرينى اؤيره نيپ ايرانلا باريشيق ايمضالادى. بو آنلاشمايا گوره بنخارا، سمرقند و چاك شهرلرينى ايرانليلارا وئردى. بو باريشلا راضىلاشمايان كئىكاووس روستمه و اوز اوغلو سياووشا قارشى پيس مناسبت گؤستره رك اونلارى كؤسدوردو. روستم اوز اؤلكه سينه چكىلدى. سياووش ايسه توركلرين اوزامانكى پايتختى كانق شهرينه گنده رك آلپ ارتونقايا سيغيندى. سياووش اوزونو توركلره چوخ سئوديردى. باشلانغىجدا بير تورك كيمى حر كت انديردى. بورادا تورك قهرمانلاريندان بيرى اولان پيرانين قىزى ايله ائولندى، بو نيكاح دان بير اوغلو اولدو. اونا كىخسرو آدينى وئرديلر. سياووش بير قده ر سونرا آلپ ارتونقانين گؤزله قىزى ايله فرنگيز ايله ده ائولندى. آما بير آز سونرا تورك اخلاق قايدالارينا عمل ائتمه دى يينه و بعضى سياسى تشبوتلره قوشولدوغونا گوره آلپ ارتونقا اونو اولدورتدو. سياووشون اولوموندن سونرا روستم اوردو توپلايلاق تكرر هجوما كئچدى و بو دفعه توركلر آغير بير مغلوبىته اوغراديلار. ووروشمادا آلپ ارتونقانين اوغوللاريندان ساركادا اولدورولموش، تورانين بير چوخ شهرى يانديريلميشدى. آلپ ارتونقا توران اوچون قان آغلادى و قصاص آماق اوچون آند ايرپدى. ايران ايچلهرينه گيره رك اكينلر يانديردى و چوخلو اسير آلدى. ايرانليلار يئددى ايل سورهن قيتلىقدان قيريلدولار.

آرتىق آلپ ارتونقا ايله روستم آراسيندا ساواش فاصله لرله داوام اندير، بعضاً تور كلر، بعضاً ايرانلilar غالب گليردى. بو ساواشلاردان بيرينده اورودوسويلا آلپ ارتونقانىن تابع ليينه كئچەن چين خاقانىنى دا اسير آلميشدilar. آلپ ارتونقا سون ساواشدا مغلوب اولوب چكىلدى.

بو آرادا ايران تختينده توراندان قاچيريلاراق گتيريله ن كىخسرو اگلشميشدى. تور كلرين مغلوبىتى له دونيا كىخسرووا قالميش اولوردو. فقط تور كلر قصاص اوچون هر جور فرصتدن استفاده انديرديلر. بونون اوچون كىخسرو ايرانين مشهور قهرمانلاريندان بيژه نى تورانا گونده ردى. بيژه ن توران تورپاغينا گيرينجه منشه ده نشعه ايچينده اگله ن قيزلار گوردو. بو قيزلار آلپ ارتونقانىن گوزهل قيزى منيژه نى اگلنديرديلر. بيژه ن منيژه نى گوره ر - گورمز عاشيق اولدو. منيژه ده اونو سئودى و تورانا - اوز سارايينا گتيردى بونو اويره ن آلپ ارتونقا چوخ حرص لندى. بيژه نى زيندانا سالديردى و قيزىنى ده قوودو.

ايران پادشاهى روستمه گئرى قايتمايان سر كرده سىنى تاپيب گتيرمك تاپشيريغىنى وئردى. روستم تاجير قيافه سينده آلپ - ارتونقانىن سارايينا قده ر گئده رك، هم بيژه نى قورتاردى، هم ده منيژه نى قاچيريب ايرانا گونده ردى.

روستم بير دفعه داها غالب گلشميشدى. قارلوغا چكىلن آلپ ارتونقا بگلرلىنى توپلايب بنله دئدى: «من دونيايا حكم ائدن خاقانى نيزديم. بوگونه قده ر ايران تورانا تاي اولماميشدى. آمما بوگون ايرانلilar ساراييما قده ر گله بيلير. مليون دؤوشچودن عيبارت تورك

و چىن عسگرلىرىلە ايرانا يوروش اندىب، قىصاص آلمالىيام».

آلپ ارتونقا «مىن كەرە مىن اوردوسونون اۆچدە ايكيىسىنى»
 (يعنى ۷۰۰ مىندن چوخ) توپلامىشىدى. بىگ كىند شىرىندە كى
 قىرار گاهىندا آلتونلو تىختىندە اۆتوروردو. فقط آرتىق خىلى
 ياشلانمىشىدى. اىرەلى يە گۆندەردىيى اوردونون باسىلدىغىنى
 اۆيرە نىنجه چوخ اۆزولدى. هله تك به تك بىر دۆيوشدە گىنج اوغلو
 شىدە نىن دە اۆلمەسى كۆنلوندە اۆلمازىن يارالار آچدى.
 تابىلى يىندە كى گوجو توپلايىب يورودو. كۆكرە مىش آصلانلار كىمى
 ووروشوردو. چوخ قوجالمىش اولماسىنا باخما ياراق اىرانىن ان مشهور
 پهلوانلارىندان بىر نىچە سىنى تك به تك دۆيوشدە اۆلدوردو. نهايت،
 كىخىسرو ايله آلپ ارتونقا قارشى - قارشىبا گىلدىلر. آلپ ارتونقا
 كىخىسرولا تك به تك دۆيوش اىستە يى ايله آتىنى اىرەلى سۆردو. فقط
 توران پهلوانلارى اونون اىران پادشاهىلە دۆيوشمە سىنى اىستە مەدىلر و
 آتى نىن جىلوووندىن توتوب گىرى گىرىدىلر. كىخىسرو ان گوجلو
 چاغىندا اۆلماسىنا باخما ياراق آلپ ارتونقادان چكىنمىش، قوجالمىش
 و يارالى بىر آصلان اۆلان آلپ ارتونقانىن ووروشماسىنا دا بىگىرى
 اىدىن وئرمە مىشىدىلر.

بو حادثە آلپ ارتونقايا چوخ آغىر گىلدى. اوردوسونو گۆتوروب
 جىحون (جىحون) چايى نىن اوتايىنا كىچدى. بورادا قاراخانىن
 اوردوسو ايله بىرلە شىب بخارايى، داها سونرادا پايىتخت كانقا گىلدى.
 كانق جىت كىمى بىر شىردى. تورپاغى مىس كىمى، سارايلارى
 آلتوندى. قالاسى اۆقدەر يو كىسكىدى كى، اوزەرىندەن قارتال بىلە
 اوچا بىلمىزدى. هر محله سىندە حوض لار واردى. آنبارلارى ارزاقلا دولو

ايدى. حوصلار ينى اننى و بۇيۇ بىر اۇخ آتىمى قدهر بۇيو كدو. آلپ ارتونقا بورادا اۇتوروب چين خاقانىنا مکتوب يازدى و يارديم گۈزله دى.

كىخسرو و روستم اۇنجه گئرى چكىلير كىمى حرکت ائتميش، سونرا هرله نىب تورانىن ايچه ريلرينه گيرميش، كانق شهرينى محاصره يه آلميشدىلار. قالانىن اطرافيندا خنده كلر (خندقلر) قازدىلار. بورايا اۇدۇن يىغيب قطران تۇكدولر و اۇدلادىلار. آلپ ارتونقا ۲۰۰ بگى ايله گيزلى يولدان چىخاراق قورتولدو و چين خاقانى نىن يانىنا كىچدى. چين خاقانى بۇيوك بىر اوردو حاضيرلا مىشدى. بونو دويان تور كلرده آلپ ارتونقانىن يانىنا گىتمك اوچون يۇلا دوشدولر. آلپ ارتونقا تكرر تعجيلي حاضيرلىق گۇردو، آما چين خاقانى سۇزوندىن قاچدى و كىخسرولا آنلاشما ايمضالادى. بونا گۇره آلپ ارتونقا كىخسرووا بىر مکتوب يازاراق انسانلاردان اوزاقدا و اوزونون بيه نه جه يى بىر يئرده تك به تك دۇيوش تكليف ائتدى. فقط ان گوجلو چاغيندا اۇلان كىخسرو اختيار آصلان آلپ ارتونقا ايله تك به تك دۇيوشه جسارت ائتمه دى.

اۇردوسوز قالان آلپ ارتونقا پريشان بىر حالدا زه ره دنيزينه گلدى. بو درين دنيزى كىچه ره ك كانقىدىزى شهرينه چائدى. كىخسرو بۇيوك اۇردوسو ايله اونو تعقيب ائدىردى. آلپ ارتونقا تام ياپپالقىز قالمىشدى. يئمه يى، ايچمه يى يوخدو. قايالىق بىر داغدا، بو داغين تپه سينده كى ماغارادا قالير، قارا طالعي اوچون گۇينه بىر، تانرىدان گوج، قوت ديله بىردى. اونون يالواريشىنى دويان هۇم آديندا بىرى بو آدامين آلپ ارتونقا اولدوغونو آنلامىشدى. چونكى بوتور كجه

سۆزلىرى ئىلە بىر يانغىلا اوندان باشقاسى سۈيىلە يە بىلمزدى. ھىمىن آدام اونو دۇستاق ائتىدى. فقط آلىپ ارتونقا اونون اليندن قورتولاراق اۋزونو سۇيا آتىدى. سو باشيندا اولانلار اونو قورتارماق ايستە دىكلرىنى سۈيىلە يە رە ك حىلە ايشلتدىلر وسودان چىخار چىخماز اۋلدوردولر. (تارىخ كىخسرۇوۇن آلىپ - ارتونقانى ضىافتە دعوت ائدىب، حىلە ايلە اۋلدوردويونو سۈيىلە يىر.) بو خىر قىسا زاماندا ھر طرفدە دئىيلدى و تورانى ماتمە بۆرودو. بۆتون تور ك قانلى گۆز ياشى تۆكەرە ك، باغىرىشىب ياخالارىنى بىرتاراق آغىلار سۈيىلە يىب آغلادىلار... آغلادىلار. دفن دە قۇيۇز چالان اۋزانلار بو آغىنى سۈيىلە بىردىلر:

آلىپ ارتونقا

آلىپ ارتونقا اۋلدومو يامان دونيا قالدىمى
فلك اۋجۇنو آلدىمى ايندى اورە ك داغلانىر!

* * *

زامان فرصت گۆزلەدى گىزلى سىلاح اۋزاتدى
بگلر بگىن شاشىرتدى قاچسا نىجە قورتولور؟

* * *

ارلر قورد كىمى اۋلاشىر ياخا بىرتىب باغرىشىر
بىرلا بىجى كىمى اينىلدەر، اينلەر آغلاماقدان گۆزو اۋرتولور

* * *

بگلر آتلارىنى يۇردو قاينى اۋنلارى دۇردوردو،
بە نىزلىرى، اۋزلىرى سارالدى سانكى سافران دۆرتولور.

* * *

زامان گۆنۈ دالاندىرير
دونيانين ارلرينى آزالدير
انسانين گوجونو گۆستيرير،
قاچساداها اۆلوم اثرىشىر.

* * *

بىلىك عاغىللا كۆتولەشدى
اردملىك اتى چۆرودو
دنيا اونلارين اتىنى دە ايزلەدى
يىرە دۆشوب سۆرتولور

* * *

زامانين گۆرەنە يى بۆيلەي مىش
دونيا گلىب اۇخ آتسا
بۇندان باشقا سبب دە وار
داغلارباشى گرتىلير (دۇغرانير)

* * *

كۆنلوم تا ايچدەن ياندى
كئچمىش گونلرى آرادى
اۇنۇلموش يارانى قاشيدى
دۆن گۆن كئچرا اۇ آرانير.

آلتون گئيملى آدام

توركلرين اوزاق كئچميشينه گئدن زامان تۇنليني آيدىنلادان
ايشيق، بير طاباغين اۆزهرينده اولان ايكي سطييرليك يازى
تور كچه ايدى و گۆنوموزدن ۲۵۰۰ ايل اول يازيلمىشىدى

تورك تاريخى نين پارلاق كئچميشينه معلومات و آبيده لرله،
آتالار ياد گارى كورقانلارلا ايشيق تون جغرافى بؤلگه لردن بيرى
ايسسيك گؤل جيواريدير. شيمال - شرقينده آلا داغلارين، جنوب -
شرقينده تانرى داغلارى نين اته يينده اوزانان بو گؤل بو گونكو
قازاخىستان (قزاقستان) جمهورى سى نين پايتختى آما - آتا ايله
قىرغىزستان جمهورى سى نين پايتختى بيشكئكىن ياخىنليغيندا، بو
شهرلرين جنوبوندا يئرله يير. ساحه سى ۶۲۰۰ كيلومتر مربعه
قده ردير. بو بؤلگه قاراقوم كيمي اوتوكن كيمي يوزلرجه، مينلرجه
ايلدن برى توركلرين مقدس مركزلريندن بيريدير. بو گونه قده ر بو
بؤلگه دن بير چوخ تاريخى آبيده لر تاپيلىب. بونلار چيگيل توركلرينه،
قارلوق توركلرينه عائيد ۱۰ و ۱۱ - نجى يوز ايلليكدن قالما كىتابه لر

و ائو اشياء لارى دىر. فقط اوزاق كىچمىشه گىندە ركن تونئلى نىن دايانا جاقلارى سايا بىلە جە يىمىز بو كورقانلار بىزى مىلاددان اۈنجه كى چاغلارا آپارىب چاتدىرمامىشدى. ۱۹۷۰ - نجى ايلده ائسىك قصبە سىندە آچىلان بو كورقاندا تارىخ اوچون، خصوصىلە تورك تارىخى اوچون سۇن درجه دە يرلى دليل لر تاپىلدى. بونلار تورك مدنيتى تارىخى نىن مىلاددان اۈنجه كى يوز ايللىكلرىنى آيدىنلاشدىران، يئنى صحيفە لر آچان عوضسىز تاپىنتى لاردىر. ائسىك آلمان-آتانىن ۵۰ كىلومتر ياخىنلىغىندا كىچىك بىر قصبە دىر. بو قصبە دە كى كىچىك بىر تپە نىن قاراژ (گاراژ) تىكىنتى سى اوچون دوزە لدىلمە سى نظردە توتولوردو. بو مقصدلە بۇلدۇزئىرلر ايشە سالىندىلار. تورپاغىن اۋست طبقە سى گۇتورولدى كىدن سونرا بولدوزئىرىن چالوۋۇ بۇيوك بىر قايايا چارپىلدى. بو قايانى آزالا دىنامىتلە اۋچورا جاقدىلار. فقط قايانىن يۇنولموش، چاپىلمىش اۋلدوغونو گۇرونجه بوندان و از كىچدىلر. حادثە آلمان-آتا موزە سى نىن رەبىرلى يىنە بىلدىرىلدى و اۋنلار چاليشما يئرەنە گلدىلر. ايشلنمىش قاي تپە نىن آشاغى طرفىندە ايدى و تپە يە دۇغرو يوكسەلن دىوارىن كۆنچ داشىنى تشكىل ائدىردى. دىوارىن اطرافى آچىلىنجا بۇرانىن بىر كۇرقان (تورك حكمدار عائلە لرى اوچون تىكىلەن مزار) اولدوغو آنلاشىلدى. چونكى مزارىن اوستودە آچىلمىش و باشقا تورك كۇرقانلارىندا اولدوغو كىمى بوچارداق داتى يان - شان مئشە لرىندن كسىلمىش يوزلرجه، بلکہ مىنلرجه اىللىك قالىن كۆكنار گۇودە سىندن ياپىلمىشدى. داها باشقا آرخئولوقلاردا ايشە جلب اولوندو و قازىنتى داوام ائدىلەرە ك مزار آچىلدى.

آلتون گئيم

مزارين ايچينده تاپيلان اشياء لار گوز قاماشد ييردى. هر شى دن اۇنجه گوزه چارپان ايشيل ايشيل پارلايان آلتون بير گئيم ايدى. آما بو هر هانسى بير آلتون گئيم دئيلدى. تاجلى باشليغيندا قوش كه كيل لرى و اوخلار واردى. بئلينده كى كمرى نين سولوندا بير قمه، ساغيندا بير قيلينچ آسيلميشدى. باشليغين آلين حيصه سينده قوچ، مارال و آت شكيل لرى گورونوردو. بو شكيل لره كمرده، قمه غلافينده و اۇبىرى اشياء لارادا راست گلنيردى. باشليغينا، جورابندان كمرينه و سيلاخلارينا قدهر هر شى صاف قيزيل ايدى. ماكتت يوزلرجه اۆچبوجاق فورمالى قيزيل حيصه لرين قيزيل ساپلارلا بيرلشد يريلمه سيندن مئيدانا كتيريلميشدى. جورابين چۆزمه ايله ديز سومبوو آراسيندا قالان قيسمينده يئنه اۆچبوجاق پارچالار، چۆزمه ده ايسه دورد بوجاق قيزيل پارچالار واردى. قيزيل لارى سايىبلار: تام ۴۸۰۰ پارچا! بو گونه قدهر مصر فرعونو توتانها مونون مزاريندان سونرا بو ان چوخ قيزيل تاپيلان بير مزار ايدى. بو مزار كيميندى؟ قيزيل گئيم كيميندى؟ بو سؤال لارا جاواب تاپماق اوچون اۇبىرى اشياء لارى آراشديرماغا باشلاديلار. آلتون گئيمدهن باشقا طاباق لار، وازالار، آينا و دارت، قابلارى، گوموش قاشيقلار و طبيعى كى، آلتون گئيملى آدامين سوموكلرى ده واردى.

بوتون بو اشياء لار ايلك باخيشدا كورقانىن داها قديم دؤورلره، بير تورك وليعهدينه عائيد اولمايا جايغىنى دوشوندوروردو. آما بو، شرطى نتيجه اوچون يورؤدوله ن بير تخمينى دوشونجه ايدى.

قىزىل لارى كۆلگە دە بۇراخان قارالمىش بىر طاباق

اشىاء لارى آراشدىرماغا داوام ائدەر كىن آرختۇلوقون بىردىن گۈزلىرى پارلادى. گۇردويو شئيه الينى اوزادار كىن بارماقلىرى نىترە بىردى. گۇردويو شنى ايشىل - ايشىل پارلايان قىزىل لارىن يانىندا دىقتى چوخ دا جلب ائتمە يىن، يارىسى خىلى قارالمىش بىر گۇموش طاباق ايدى. بونا گىنىش آغىرلى بىر كاسا، حتى بىر بارداق دا دئىيلە بىلەردى. قازاخ (قزاق) تارىخچىسى بو گۇموش اشىيانىن بوتون او قىزىل لارلا، او قىزىل گىيىملە قارشىلاشدىر يلما ياجاق قدەر دە يرلى اولدوغونو حىس ائدىردى.

چونكى گۇردويو شئىين اوزەرىندە يازى واردى. ۲۶ حرفدىن عىبارت ايكى سطرلىك يازى!

«كۆمۈمۈلسكاي پىراودا» نىن دئىيمى ايله بو ايكى سطرلىك يازى «لال - كار اولان اسكى چاغى ديله گىتىرىدى».

۲۶ حرفلىك و ايكى سطرلىك يازى بىر قدەر سونرا كورقاندا تاپىلان بوتون قىزىللىرى كۆلگە دە بوراخاراق تارىخچى نىن گۇزوندە بىر ايشىق كىمى پارلادى، تورك تارىخى نىن مىلاددان اۇنجه كى يوز ايللىرىنى آيدىنلاتدى.

يازى اۇرخون اليفباسى نىن حرفلىرىلە يازىلمىشدى. رۇنىك يازى ايدى. يعنى فىرچا ايله يازىلان چىن يازىسى دئىيل، پولاد قلم لە آغاچا، داشا، معدن موادلارى اوزەرىندە حگ اولونان تورك يازىسى دى. اسكى تورك دامغالارىندا گۇرونن شكىللىرە بنزەر بىر يازى! گۇي

توركلردن مى قالمىشىدى؟ خىر! سوونت تور كولوقلارى يازىنى
اوخوماقدا گنجىكمه دىلر. بو ايكى سطرين معناسى بو ايدى: «خانين
اوغلو ۲۳ ياشيندا اولدو. ائسيك خالقى نين باشى ساغ اولسون».
يازىنى اوخوماغا چالیشان تارىخچى اۇنجه و دۆزگون اولاراق «اۆچ
اۇتيز (ايگيرمى اۆچ)» سايىنى، سۇنرا «خان اۇيا (خان اوغلو)»
كلمه لرىنى آچدى. يازى كيمى ليسان (ديل) دا گۇى تور كجه يه
بنزه ييردى. بو تثبتدن سونرا بوتون كلمه لر بير آندا چۆزه لندى.

باشقا اشياء لارين اوزه رينده يازى يوخدو. طاباغين، يادا آدى
كاسانين ديبينده كى بو ايكى سطر يازى ايسه اسكى تور كلرين
اينانجينا و عادتلىرینه چوخ اويغون گليردى. قديم تور كلر گۇى -
تانرييا تاپينار و اوزه رينه اساس ايستكلرين حگ ائتديكلرى بارداق،
يادا كاسانى گۇيون سيم وۇلو (سمبولو) سايار، اونون قۇرويو جولوغونا
اينانار ديلار. اونون اوچون ده اۇلونون مزاريندا كى سوقابيندا، يادا
آنلامدا بير مۇتيو، يادا آغىنى آنديران بير نچه سۇز اولوردو.

ياخشى، بو اۇلو گنج هانسى خاقانين اوغلو ايدى؟ كيمدى بو
وليعهد؟ نه زامان ياشامىشىدى؟

علم آداملارى لئيزنرله^۱ يالنيز اولدوزلار آراسى مسافه لرى
اۆلچمور، ميليونلار جا ايل اۇنجه دن قالان اشياء لارين ياشىنى بئله تام
دۆروست (درست) تعيين ائده ب ليئرلر. لئيزنرله راديو - كاربونيك
آناليز آپارىلدى و كورقانين دا، كورقاندا كى اشياء لارين دا م. اؤ - ۵ -
نجى يوز ايللى يه عائيد اولدوقلارى آنلاشيلدى.

م. س، ۸ - نجى يوز ايللى يين باشلانغىچيندا (۷۲۰ - ۷۳۵، نجى

ايىللىرىدە) تىكىلىن اورخون آبيده لىرىندە كى كىتابە لىر ھەم يازى، ھەم دانىشىق دىلى اولاراق چوخ ايشلىكىدى. يوزلرجه ايلدىن برى ايشلىدى يى انلاشيليردى، آما داھا قديملىرە عائيد اورخون حروفاتلى يازيلار، متن لىر تاپىلمىر و ان قديم تور ك يازيسى اولاراق اورخون - يىنى سىنى كىتابە لىرىندە كى يازىنى بىلىب و اورادا دا يانيردىق.

ھون تور كلىرىندىن قالان بعضى اشياء لاردا كى يازيلاردا تأسف كى، اوخونمادى. آلتون گىيىملى آدامىن مزارىندا تاپىلان ايكى سىطىرلىك يازى اورخون يازيسى نىن ان آزى ۲۵۰۰ ايل اۈنجه دە ايشلە دىلن بىر تور ك يازيسى اولدوغونو اورتاي چىخارمىش اولدو.

اىسىكده قازىنتى لار، آراشدىر مالار داوام ائدىر. بو بۇلگە دە سۇن زامانلاردا و داھا اۈنجه آچىلان بعضى مزارلارنى بۇمبۇش اولدوغو گۇرۇندو. آلتون گىيىملى آدامىن مزارىندىن چىخان خىزىنە نى گۇردو كدەن سونرا اۈ مزارلارنى نە اوچون بۇمبۇش اولدوغونو آنلاماق چىتىن دىيىلدىر.

آلتون گىيىملى آدامىن مزارى اورتاي چىخىنجا آسيا و آفرىقادا كى بىر چوخ تور كۇلوقلار و طىبعى كى، اۈز علم آداملارنىمىز (تور كىە نىن - رداكتور) آلما - آتاي گىتىدىلر و او عوضسىز معلوماتلارنى يىرىندە آراشدىر دىلار. م.اۈ، ۵ - نجى يوز اىللىكده ياشايان بو وليعهدىن كىملىگىنى تىبىت انده بىلمە دىلر، آما بونون بىر تۇرك وليعهدى اولدوغوندا، تور ك كۇكلۇ ساكالارنى حكىمدارى اولدوغو فىكرىندە بىرلىشىدىلر. ياپۇن (ژاپۇن) و چىن علم آداملارنى اۈز اۈلكە لىرى نىن تلوزىيون قوروملارنى ايله ايش بىرلى يى ياپاراق «اىپىك

يۇلو»^۱ آدىلا بىر معلومات وئىرلىشى حاضىرلامىشىدىلار. ايكى ايل اۇنجه تور كيه ده ده بۇيوك بىر سئوينجىله سئير انديله ن بو وئىرلىشىده هر حيصه باشىندا آلتون گئىملى آدامىن قىزىل گئىمى اساس ثبوت اولاراق گۇتورولوردو.

شۇ (ساكا) داستانى

بۇيوك ايسكندرى دا ياندىران بىر تورك بۇيونون داستانى

بو داستانى دا محمود كاشغرلى نىن مشهور اثرى «ديوانى - لغتى - تورك (ديوان لغت تورك)» دن اۇيره نىرىك. شۇ، بىر ساكا تورك حكمدارى دىر. م.ا، ۴ نجو عصرده حكم سۆرموشدور. آلپ ارتونقا داستانى كىمى، شو داستانى دا ۱۱ - نجى يوز ايله قدهر توركلر آراسىندا دىلده ن - ديله سۇيله نىلمىش، بسبلى قۇپوز چالان اوزانلارنى باشلىجا مۇوضوعلارنىدان بىرى اولموش ۱۱ - نجى يوز اىللىكده محمود كاشغرلى نىن كلامى لا ادبياتا كئچمىشىدور.

محمود كاشغرلى بو داستانى اثرى نىن «تور كمن» حيصه سىنده، بو تورك بۇيونانە اوچون بو آدىن وئىرلىدى يىنى آچىقلاماق اوچون آنلادور. عربجه يازدىغى بو داستان پارچاسىندا بۇيوك ايسكندرىن آدى عربلرىن دئىيى كىمى «ذوالقرنئين» كىمى گۇسته رىلير.

شو گنج، آما قدرتلى بىر حكمداردور. پايتخت اولان بالاساقونداكى محتشم سارايىندا اۇتورور، دۇرد بو جاقدان گلن

ئىلچى لرى دە يىرلى ارمغانلارلا قبول ائىدىر، اۆلكە سىنى گۆجلو اوردوسو ايله قۇروويور، علم لى كۆمكچى لرى ايله اداره ائىدىردى. سارايى نىن اۋنونده اوردو بگلىرىندىن گونده ۳۶۰ نۆۋىتچى دۇروردو. پايتختى يانىنداكى بۇيوك، «شۇ» قالاسىنى اۆتىكىدىر مىشىدى.

شۇ داستانى، ايسكندىرىن اوردوسو ايله سمرقندى كىچىب تورك ائىللىرىنە يۇنلىدىيى زامان بعضى تورك بۇيلارى نىن شرقە چكىلدى يىنى، بعضلىرى نىن ايسە ايسكندىرە قارشى چىخدىغىنى و ايسكندىرىن اونلارلا بارىش ياپماق مجبور تىتىندە قالدىغىندان بحث ائىدىر. قالاچ، تور كىمى بعضى تورك بۇيلارى نىن بو آدلارى نىجە آلدىقلارى بىلدىرىلير. «ديوانى - لغتى - تورك» دە يىر آلان شو داتانى نىن مضمونو بىلە دىر:

ايسكندىر سمرقندى كىچىب تور كلرىن ائىللىرىنى آلماغا گليردى. خاقان شو بالاساقۇن ياخىنلىغىنداكى قالاسىندا بىر شنى ائتمەدن اۆتورور، كىمسە يە بىر شنى سۇيله مىردى. بعضى كىچىك دۇولتلىر كىمى شرقە چكىلمە مىشىدى. ساواش دا حاضير گۇرونموردو. بگلىر خاقانىن حضورونا گلىب سۇردولار: «ايسكندىر ياخىنلاشدى، اۋنونلا ساواشاجاغىق مى، بو يروغون نە دىر؟» بگلىرىن بىلدى يىنى خاقان بىلمە مىش دىيىلدى. آما خاقانىن بىلدى يىنى بگلىر بىلمىردىلر.

اۋ، ۴۰ كۇماندانىنى^۱ اۋنچۇ اولاراق ھۆچند چايى كىنارلارينا گۇندەرمىشىدى. بونلار گىزلىجە گىتدىكلرى اوچون بىگلرین خبرى اولمامىشىدى. خاقان اصل خبرى اونلاردان گۇزلە يىردى.

اونون اوچون كۇنلو راحتدى وبىگلرى نىن سۇرغوسونو آنلامادىغىنى گۇستردى. او ايندى گوموش حۇوۇسوندا اوزەن قازلارى، اۋردىكلرى سئير اندىردى. بو سىتار گوموش حۇوۇسو ھەر گىتدىيى يىرە گۇتورور، قۇناق قالدىغى يىردە سۇ ايلە دۇلدورور، قوشلارى، اۋردىكلرى اۋزدوروردو. بىگلرین اۋزونه باخمادان حۇوۇسداكى قازلارى، اۋردىكلرى گۇستردى و «بونلار باخىن نە گۇزلە اۋزور، نە گۇزلە گۇرونورلر، دئىلمى؟» دندى. بىگلر چاشىب قالدىلار. اورە كلرىنە اۋد دوشدو. خاقانىن ساواشماق، ياخود گىرى چكىلمك اوچون تدبىر گۇرمەدى يىنى سانىب چوخ اۋزولدىلر. اۋ اثنى دا ايسكىندر ھۆچند چايىنى كىچمىشىدى. خاقان شونون آداملارى گىزلى بىر خبرچى ايلە حادثەنى بىلدىردىلر. بونا گۇرە و داوۇللار^۲ چالدىرراق حرىكت اندىلە جە يىنى دۇيۇرتدو. بودا شاشقىنلىق ياراتدى. تلە سىك حرىكت امرى وئرىلدىيى اوچون ھەر كس تاپا بىلدىيى آتا مىندى، آلا بىلدىيى اشىانى آلدى و گىجە يارىسى يۇلا دوشدولر.

شو صاباح اولونجا اۋىغون گۇردويو بىر دۆزلو كدە «دۇر» امرىن وئردى. اورادا چادىرلار قورولدى و اۋردو دۆزەنە تۇكولدى.

شو و اۋردوسو گىجەلە يىن يىردن حرىكت ائتدى يى زامان ۲۲

۱ - كوماندى - كۇچورەن

۲ - دۇھۇل - كۇچورەن

كىشى مېنىك تاپمادىقلارى اوچون اولدوقلارى يىردە عائله لىرله
بىرلىكده قالمىشدىلار. بونلار يىن آراسىندا كىنىك، يىوا، ائىمور... و
باشقالارى واردى كى، اوغوز بويلارى بونلاردان تۆره يە جىك.

قالاسلار و تور كمنلر

۲۲ كيشى «قالاليم مى، ياخود گنده ليم مى؟» دئيه دوشونور كن يانلارينا ايكي كيشه ده گلدی و بئله ليكله ۲۴ كيشى (عائله) اولدولار. بونلار بير آز اوزاقدان گليرديلر. اشيء لاريني بئللرينده داشيديقلارينا گوره يوزغون ايديلر. قاليب، قالماق دانيشيغيني اونلارادا دانيشديلار.

ايسكندر گلرسه، بورادان كئچه جه يى، آما اوزلرى نين يوردلاريندا قالاچاقلارى فيكرى اساس گؤتورولدو. ۲۲ - لر يئنى گلنلره «قالاس!» دئديلر.

بو، (قالين، گؤزله يين) معناسيندا بير سؤز ايدى. بوندان سونرا اونلارا «قالاس» دئييلدى. «قالاسچى»^۱ اولاراق آنيلان ايكي قبيله ده اونلارين سؤيونداندير.

ايسكندر گلدی. او، ۲۲ كيشى نى گؤرونجه بونلارين اوزون ساچلى، تورك قيافه لى اولدوقلاريني گؤرونجه كيمسه دن معلومات آلمادان: «تورك مانند» دئدى. بو سؤزون معناسى «توركه بنزه يير» ايدى. او گوندن سونرا بونلارا تورك مانند، توركجه ده كى سؤيله نيشله توركمن دئييلدى. توركمنلر اصلينده ۲۴ بؤيدور. فقط قالاس بؤيو اولان ايكي بؤى بعضى جهتلرله اونلاردان آيريلميشلار. بو ايكي بؤى اونلاردان ساييلمير. توركمنلرين اصلى بورادان قاليب.

ايسكندر ۲۴ - لرين دؤشوندويوكيمي گليب كئچه ن

۱- آذربايجانين شيروان - مۇغان بۆلگه سينده كى خالاج مسكنى نين آدى دا، گؤرونور، بو تورك طايفاسى نين آدى ايله باغليدير - رداكتور

ايدى. تور كىمىنلر يوردلارىندا قالدىلار. آما خاقان شو اوردوسونو گۇتوروب چىنە دۇغرو ايرە لىلە دى و ايسكىندىر اونون آرخاسىنجا دوشدو. اويغور ائلىنە ياخىنلاشىنجا شو يىر و زامانىن اويغون اولدوغونا قىرار وئەرەك اوردوسونون بىر قىسمىنى آيىردى و بونلارى ايسكىندىرىن اۇندە كى قۇشونو ايلە ووروشماغا گۇندەردى.

قانلى قىزىل لار

ايسكىندىرىن اوردوسويلا ووروشماق اوچون آيرىلانلارنىن هامىسى گىنج دى. بونو گۇرەن وزير خاقانا بئلە دندى: «خاقانىم، ايسكىندىرلە ووروشماق اوچون گىنج لرى آيىردىن. اونلارنىن يانىندا ساواش تجرۇبە سى اولان ياشلى بىرى دە اولسا ياخشى اولار». خاقان ياشلى آداما مخصوص طرزەدە حرەكت ائتدى. گىنج لرلە بىر آھىل دا گۇندەرىلدى.

ايسكىندىردە بىر ضربە دستە سى گۇندەرمىشىدى. تورەك لىر بىر گىنجە باسقىن ائدەرەك ايسكىندىرىن بو دستە سىنى داغىتدىلار. بو ووروشمادا بىر تورەك گىنجى ايسكىندىرىن دۇيوشچولرىندىن بىرىنى قىلىنجا ايكى يە بۇلموشدو. اولن عىسگرىن بئلىندە قىزىل دۇلو بىر كىمر واردى. كىمر قىلىنچ ضربە سىلە پارچالانىنجا آلتونلار قانا بولاناراق تۇكولدو. اثرتە سى گون تورەك عىسگرلىرى قانلى قىزىللىرى گۇرونجە «آلتون قان» دندىلر. سونرا بو سۇزلر اۇرادا اولان بۇيوك بىر داغا آد اولاراق وئرىلدى. بو گون اۇ داغىن آدى «آلتون قان» دىر.

بو ساواشدان سونرا ايسكندر تورك حكمدارى ايله باريشدى. اوينغور شهرلرينى اۇقۇردو و بىر مدت اورالاردا قالدى. ايسكندر چكىلىب گئدينجه شو اۇز تورپاغينا دۇندو. بالاساقونا گلىب ايندى شو دئىيلەن شهرى سالدى. اورايا بىر ده طيلىسم قويدوردو كى، بو طيلىسمه گۇره اونو كيمسه آشيب كئچمز. لئىلكلر بئله شهرين قارشى سينا قدهر گلىب، لا كين اونو كئچه بيلمز لر. بو طيلىسم بو گونه قدهر گلىب چاتميشدير.

بۇيوك ھۇن امپراتورلۇغو

مىنلرجه كىلومتر اوزاقدا بىر قالا- دىوار اولان چىن سەدى، ھۇن
آخىنلارنى داياندىرا بىلمەدى

بىر آياغى او كئاندا، او بىرى آياغى خىزدە اولان دئو.
مە خانىن اوزويدو.

چىن دىوارىندا صدالاتان سس
اۋتون عىگرى نىن سسىدى؛

اۋزە قالخان دىمىر جىدا، اۋخلار بىر بە بىر بولود،
اۋندە رىمىز تانرىكوتدور، تانرىكوتدور، تانرىكوت!-

اىلك بۇيوك تورك امپراتورلۇغونو، تورك جهان دۇولتىنى ھون
توركلرى قورموشلار. البتە داھا اۋنجه دە گوجلو تورك دۇولتلىرى
واردى. م. اۋ، ۲۲۰ - نجى اىلدە بۇيوك بىر امپراتورلوق حالىنا گلن
ھون دۇولتى نىن داھا اول، م. اۋ، ۳۱۸ - نجى اىلدە چىنلىلرلە بىر
آنلاشما باغلادىغىنى اۋىرە نىمىشىك. ھون دۇولتى حقىندە اىلك
تارىخى منبع بو آنلاشمادى. ھون دۇولتى نىن بو تارىخىدىن چوخ اۋنجه

دۈۋرون تورك دۋولتلىرى نىن تارىخىنى آنلادان باشقا معلوماتلار بۇ گۈنە قەدەر راست گىلمە دىك. يالنىز «آلپ ارتونقا» داستانى، «آلتون گىنىملى آدام» معلوماتى، «شو» داستانى، «اۋغوزخان» داستانى كىمى يارى تارىخ سايىلان داستانلاردان، هونلار قەدەر بىر چوخ تورك دۋولتى نىن اولدوغو آيدىنلاشىر.

بۇيوك هون امپراتورلوغونون بىلىنن اىلك حكمدارى (حۇكمدارى) تۇمان (تئۇمان) دىر. تۇمان م.ا، ۲۲۰ - ۲۰۹ - نجو اىللر آراسىندا حاكىمىت سۆرموش، آيرى ياشايان تورك قوملارنى اۋز بايراغى آلتىنا تۇپلامىش، چىنن بىعضى بۇلگەلرنى و دىگر قونشو اۋلكەلرى دە حاكىمىتى آلتىنا آلمىشىدەر. چىنلى لىر آردى - آراسى كسىلمە ين هون آخىنلارنى داياندىرماق اوچون بوگون چىن سدى كىمى تانىنان مىنلرجه كىلومتر اۋزونلوقدا بۇيوك قالا - دىوار چكە يە اۋ زامان باشلادىلار.

فقط تۇمان تانھۇ (يابقۇ) حكمدارلىغى نىن سۇنلارنىنا دۇغرو چۇخ سئودىبى آروادلارنىندان بىرى نىن تائىرىنە دوشمە يە باشلادى. بو آروادى تۇمانىن بۇيوك اۋغلو مته نىن (موتۇنون) اۋىنى آناسى ايدى. و وليعهدلىيە اۋز دۇغما اوغلونو گتىرمك، تۇمان تانھۇدان سونرا تخته اونو چىخارماق اىستە بىردى. بو ايسە قبول اولونموش عادت - عنعنە يە ضد ايدى. «تانھودا اولسا، بو تانھو آتام دا اولسا، توركون عادىنى دە بىشىدەرە بىلمز، دئەن مته ايله آتاسى نىن آراسى دە يدى.

تانھو هون دىلىندە «اۋجالىق، اولولوق» دئمكدىر و بو گونكو امپراتور سۇزونو عوض اندىردى. تانھو معىن دۇورلردە «يابقۇ» شكلىندە سۇيلىندى و داها سونرا «كاغان»، «خاقان» شكلىنە دوشدو.

مىتە، خاقان اۇلور

مىتە نىن امرىندە چوخ نىظاملى اۇن مىن آتلى واردى. بو قوۋەرلە اشتراك ائتدى بىر اوو زامانى آتاسى تومان تانھونو اۇلدوردو و بىلجە م. اۋ، ۲۰۹ - جو ايلدە تانھو (و يا يابقو) اۇلدو.

مىتە تىختە چىخىنجا دۋولت قورولوشوندا يىنى قايدالار قويدو. اوندان تورپاق ايستە ين مغول - تۇنقۇز بىرلىيىنى مغلوب ائتدى و ھىنگىمۇنلوغو آلتىنا آلدى. بوندان سونرا ھر طرفدە اراضى لرىنى كىشىلند ىر مە يە داوام ائتدى. مىتە تورك سۇيوندان تۇپلوقلارى بىر بايراق آلتىندا توپلاياراق آيرىجا مركزى آسيادا ايرىلى - خىردالى ۲۶ دۋولتى اۋزونە تابع ائتدى. چىن سدى اونو داياندىرا بىلمە مىشىدى. مىتە نىن حىكمدارلىغى ۳۵ ايل سۆردو. م. اۋ، ۱۷۴ - نجو ايلدە اۇلدويو زامان دۋولتىن مركزى اۋرتا آسيا، پايتىختى اۋتۇكن ايدى. حدودلارى شىمالدا سىبرى نىن بۇزلوقلارىنا، جنوبدا ھىماليا داغلارىنا، شرقدە بۇيۇك اۋكئانا، غربدە خىزر دىزى و اورال داغلارىنا قەدەر اوزانىردى.

مىتە دن سونرا ۱۴ ايل حىكمدارلىق اندەن اۋغلو «كى اۋك»، ۳۶ ايل حىكمدارلىق اندەن نوەسى كۆن تانھو بو حدودلارى قۇروردولار. ھونلار چاغىندا بو تون تور كلرىن باشچىسى اولان تانھو (يابغو، كاغان، خاقان) قدىم تور كلرىن سجدە قىلدىقلارى گۋى - تانرى نىن بىر اۋزوندە كى تىمىلچى سى كىمى قبول اندىلىردى، گۋى - تانرى قەدەر مقدس سايبىلىر. «تانرىكوت» عنوانى لا آنىلىردى. چىن

قايناقلارى مته دن سۆز آچار كىن تور ك دىيىمى ايله اونا «تانرى كوتو»
 دىيىرلر. «تانرى كوت» تانرى نىن يىر اۆزوندە سىياسى اقتدار
 وئردى يى آدم ايدى.

كونچين چين شاهزاده سى ايله اتوله نىنجه امپراتورلوق چؤ كور

كى اۆكدان سونرا تانهو اولان كۆن تانهو (كونچين) خاقانلىق
 حدودلارنى قۇرۇموشدو، آما اونون زامانىدا داغىلما، پوزولما
 باشلامىشدى. چونكى كونچين (كۆن ياقو) بىر چين شاهزاده سى ايله
 اتولنىمىش، چين ساراينى قۇھوم اولموشدو. چين ضابىطلرى اونا قىلىق
 اندىب تور ك تۇرپاقلارنى داھا آسان گىرمە يە باشلادىلار. بونلار بىر
 ياندان تور كلرىن دۇيوش تاكتىكاسى نى اۇيرەنير، بىر ياندان دا ھون
 وليعهدلرى آراسىندا نىفاق سالماق اوچون اللرىندەن گلە نى اندىردىلر.
 تور كلر، وئرگى وئرمكن دە بۇيون قاچىردىلار. بو، دۇولتىن
 اقتصادياتىنى اولمازىن درجە دە ضعيفلدى.

كونچين دن سونرا اونون اوغلو ھۇخان يح م. س، ۵۸ - نجى ايلدە
 تانهو (امپراتور) اولدو. آناسى چين لى اولان ھۇخان يح چينلى لردن
 ياردىم دىلە مكلە كفايت لنمە يىب اونلارنى حمايتىنى دە ايستەدى. بو،
 بىر فلاكت گتيرە جكدى. بونو آنلايان و آناسى تور ك اولان چى چى
 ھۇخان يە حە قارشى چىخدى، اونون امپراتورلۇغونو تانىمادى. بو اوڭلاي
 ھونلارى ايكى يە بۇلدو و ايكى قارداش آراسىندا مبارزە باشلادى.

چى چى طرفدارلارنى توپلاي يارق دۋولتتىن مر كزىنى الە كئچىردى و تانھو اۋلدو. ھۇخان يح ايسە اونا صادىق اوردو حىضە لرى ايلە چىنىن شىمال - غرب حدودلارينا چكىلدى. بئلە ليكلە، بۈيۈك ھون امپراتورلۇغۇ ايكى يە بۇلونموش اۋلدو. چىن حدودلارينا چكىلنلر جنوب ھونلارى (داھا سونرا شرق ھونلارى) اۇلاراق آدلاندى و جنوبى ھون دۋولتى نى ياراتدىلار. چى چى نىن اطرافىندا توپلانانلار ايسە شىمال ھونلارى (داھا سونرا غرب ھونلارى) آدلاندىلار و شىمالى ھون دۋولتىنى مئيدانا گتيردىلر. بئلە جە قۇس قۇجا امپراتورلوق پارچالانمىش، ايكى آبرى دۋولت حالينا گلەمىش اۋلدو.

قانلارى نىن سۇن داملاسىنا قدەر وۇروشاراق اۋلدولر

تانھو چى چى دۋولتى گۆجلندىرمك اوچون اونون حدودلارنىن غربە اوزاتماغا چاليشدى. م. اۋ، ۵۱ - نجى ايلدە تانرى داغلارى نىن شىمالى ايلە ايسسىك گۆل دۇلايلارينا وۇسونلارى مغلوب انتدى. تارباقاتاي بۇلگە سىندە كى اۇغوزلارى، داھا يوخارىداكى قىرغىزلارى و ايرتيش بۇيونداكى تىنق مىنقىلرى اۋزونە بىرلشدىردى، ايكى ايل ايچىندە غرب ھونلارنى تكرر امپراتورلوق حالينا گتيردى. توركوستان بۇلگە سىنە تورك تۇپلولوقلارنى يئرلشدىردى.

فقط چىنىلى لر ھونلارنى يئنى دەن قوتلنمە سىنى قاباقلاماق اوچون ھجوما كئچمكدە گنجىكمە دىلر. ۷۰،۰۰۰ عسگرلىك اۋردوسونا ھونلاردان انتقام آلماق ايستە ين باشقا دۋولتلىرىن

اۋردولارنى دا قاتان چىن لىلر تالاش چايىنا قدهر گلدىلر. بورادا چى چى نىن يىنى قوردوغو پايتختە ھجوم ائىدىلر. چى چى و يانىندا كى لار پايتخت كوچه لرىندە آددىم - آددىم، سونرا تانھولوق سارايى نىن ايچىندە ووروشوردولار. باشدا تانھو چى چى، وليعهد اوغلو و خاتونلارى اولماق اوزره ساراي آداملارى - ۱۵۱۸ آدام قانلارى نىن سون داملاسىنا قدهر ووروشارق جان وئردىلر. اونون طرفدارلارى بو مغلوبىتدەن سونرا تكرر حاضىرلاشسالاردا آرتىق اونلار شرقده كى سۇيداشلارنى (شرق ھونلارنى) قورتارا بىلمەدىلر.

شىمال - غرب ھونلارى نىن توپلاندىقلارنى گۇرەن چىن چۇخسايلى اۋردوسونو تكرر حر كته گتىردى. بىلە جە اۋتوز ايل سۆرە جك يىنى بىر محاربه باشلادى. بو ساواشلار سونوندا ايپك يولو اوزەرىندە كى ۵۰ - يە ياخىن تورك شىرىنى الە كىچىردىلر. بوزنگىن شىرلر آراسىندا كاشغر، ھامى، ياركىند، ھوتىن كىمى بۇيوك شىرلردە واردى. بونا گۇرە ھون توركلرى اقتصادى و حربى گوج باخىمىندان بۇيوك بىر سىخىنتى يا دوشدولر. ھونلارن بو شكىلدە ضعيفلە مە سىنى فرصت بىلەن باشقا بىر تورك بۇيو اولان سى انپىلر حا كىمىتى الە كىچىرمك اوچون حر كته گلدىلر و بىلە جە سقوطلو سرعتلندىردىلر.

سى انپىلرىن سالدىرىشىندان سونرا توپلانمايان شىمال ھونلارى خزر گۇلونون شرقىنە، جنوبى قزاقستان چۇللىرىنە دۇغرو كوچ ائىدىلر. شىمال ھونلارى نى يىخان سى انپىلر جنوب ھونلارنى دا ھىگىمونلوقلارى آلتىنا آلماق اوچون ھجوم كىچىدىلر. بونا گۇرە جنوب ھونلارى نىن تانھوسو تامام چىنە تسليم اولماغا قارار وئردى. فقط

بو قرارى ايله راضيلاشمايان ھونلار طرفيندەن، يعنى اۈز آداملارى طرفيندەن اۈلدورولدو. عصيان اندەن ھون قبيلەلرى چينين تعيين ائتديى باشقا تانھولارى داتانيماديلار. بو قبيلەلر آرتيق دۈولتدن قۇپموش ساييليرديلار. آخیردا چنيليلر ۲۱۶ - نجى ایلدە سون تانھونو ياخالاييب اۈز پايختلرينه آپاردیلار و حبس ائتدیلر. بئله جه شرق ھون دۈولتى دە ييخيلمیش اولوردو.

بئله بىر مجبوريتدەن سونرا چينه تابع اولان ھونلار يئنه دە اۈز وارليقلاريني قۇرودولار. چين دە داخلى قاريشيqliق باش وئرينجه ھون قبيلەلرى يئنى دەن بىرلشدى و اۈز مستقل دۈولتلرينى قورماقلا قالماييب شيمالى چيني دە حاکميتلرى آلتينا آلدیلار. بو غلبه يە نايل اولان ۱۹ ھون قبيلەسى ایدی. بو ۱۹ قبيلە دن بىرى تابقاچ، بىرى دە بۇيوك تانھو متە نين (موتونون) قبيلەسى اولان تۇكۇ ایدی. توكو قبيلەسى نين باشچيسى ياواش - ياواش دۈولتى بۇيوتمه يە باشلادی. قبيلەلردەن بعضاً بىرى، بعضاً باشقاسى اقتدارى آلسالاردا داھا ايرەلى دە گۈره جه ييميز بۇيوك خانليقلارا قدەر تورک دۈولتىنى ياشادا بيلدیلر.

يۇرد ايتيرمه آجيسى

دۈورونون ان بۇيوك، ان گوجلو امپراتورلۇغونو قۇران ويۆز ايللرجه حکم (حۇکم) سورەن ھون تورکلرى نين، البتە، يوكسک بىر مدنيتلرى، اۈزلرينه مخصوص عادت - عنعنەلرى و صنعتلرى، سۇزلو -

يازىلى ادبىياتلارى باردى. ھون صنعتى نىن، عادتلىرى نىن گۇستىرىجىسى اولان نىچە - نىچە منبعلىر بوگون دونيانىن مختلف موزە لىرىندە، ان چوخ سن پىترزبورگ داكى ائرمىتاز موزە سىندە ساخلانماقدادىر. چونكى ھونلارا عانىد ان دە يرلى اثرلر بوگون روسىيە حدودلارى ايچىندە قالان شرقى آلتاي دا، بالىق گۇل ياخىنلىغىندا كى پازىرىق وادى سىندە تاپىلمىشىدىر. پازىرىق وادى سىندە ھا بئله باشقا يىرلردە كى ھون كورقانلارىندا تاپىلان تارىخى اثرلر ائرمىتاز موزە سىندە توپلانمىشىدىر. بىر قدەر سونرا بونلاردان سۇز آچاغاغىق. بونلاردان اۇنجه ھون داستانلارىندا سۇز آچمامىز گرە كدىر. داستانلار بىر ملتىن ان قدىم كىچمىشىنە ايشىق توتان ابەدى (ابدى) اۇرنىكدىر.

ھونلارنى گۇى - تورك يازىسى نىن باشلانغىجى سايا بىلە جە يىمىز، اۇزلىرىنە مخصوص بىر يازىلارى اولدوغو آنلاشلىرىر. فقط بو يازى اىلە يازىلمىش اوزون متن لىر ھلە الە كىچمە يىب. سۇزلو ادبىيات (داستانلار) داھا سونراكى دۇورلردە و داھا سونراكى تورك يازىسى و دىلە آنلادىلمىشىدىر.

ھون امپراتورو مته نىن م. اۋ، ۲ - نجى يوز اىللىكدە چىن خاقانىنا مکتوبلار يازدىغى، قئىدلردن بللى اولور. بو مکتوبلارنى بىرگون تاپىلاجاغىنا اۋمىد ائدىرىك.

ىننە چىن قايناقلارىندا م. اۋ، ۱۱۹ - نجو اىلدە تور كجە دن ترجمە ائدىلمىش بىر آغى، ياخود توركو دۇردلويو واردىر كى، بو «آلتون گىيملى آدامىن» مزارىندان چىخان اىكى سىطىرلىك يازىدان سونرا تورك ادبىياتى نىن ان قدىم نمونه سى سايبىلا بىلر. ھون توركلرى بو

آغىنى چىنلى لىرلە ئىتدىكلرى ساواشدا تورپاق ايتىردىكلرى زامان
آغلاياراق سۇيلە يىرمىشلر . يوخارىداكى حىصە دە ھون توركلرى نىن
چىندە كى مغلوبيتدەن سونرا نىجە بۇيۇك بىر اۆزونتو دۇيدوقلارنى دا
گۇستردى بى اوچون اۇ آغى نىن چىنچە يە ترجمە ئىدىلمىش
پارچاسى نى بورايا علاوه ئىدىرىك . شۆبھە سىز ، بو ، ھون
اۆزانلارى نىن قۇپوزلا چالىب ، اۇخودوقلارى اۆزون بىر آغى نىن
سادە جە دۇرد مصراعى ايدى . توركلر ساواش سۇنلوغوندا بونو
سۇيلە يە رەك آغلايىردىلار . تورپاق ايتىرمە آجى سىنى دۇيوران اۇ
آغى نىن چىنچە يە و اۇرادان تور كجە يە چئوريلەن پارچاسى بئله دىر :

بىن - چى - شان داغىنى ايتىردىك ،

قادىنلار يىمىزىن گۇزەللى بىنى آلدىلار ،

سىلان - شان يايلارىنى ايتىردىك ،

حيوانلار يىمىزىن اۇتلاغىنى آلدىلار .

پازىرىق

م.اۋ، ۴ و ۳ - نجو عصرلردە ياشامىش ھون بۇيو كلرىنە عائىد
مزارلارین تاپىلدىغى و ھون صنعتىندەن بعضى اۋرنكلرى
زامانىمىزا چاتدىران اۋغورلۇ وادى

پازىرىق شرقى آلتايدا، بالىقلى گۈل ياخىنلىغىندا، اۋلانغان
چايى نىن كىنارىندا كىچىك بىر وادى دىر. بورادا بوگون دە ھون
توركلرى نىن نىسىل لرى ياشايدىر. پازىرىق وادى سىندە تاپىلان
كۇرقانلار م.اۋ، ۴ و ۳ - نجو يوز اىللىكلره عائىد دىر و ھون صنعتىنى
ياشادان اۋرنكلره، عادتلرىنى گۈستەرن معلوماتلارلا دولودور. بو
وادىدەن باشقا بەرەل، تۆكە تا، نوآين - اۋلا، باشادار، شىبە، كاتاندا
بۇلگە لرىندە بو گۈنە قدەر تاپىلان كۇرقانلارین ساىى ۴۰ - دەن
چۇخدور. چوخ تأسف كى، بونلارین چۇخو تالانىمىش اۋلور. چونكى
قدىم توركلر اۋ بىرى دونيادا حياتىن داوام ائتدى يىنە اينانىر و اۋلن
آدام سونراكى حياتىندا فايدالانىسىن دئىە گئىمىنى، گرە كلى
اشىاء لارىنى، سىلاھلارنى، مىنىك آتىنى، آت يە ھرلرىنى، خىدمتچى
قادىنلارى اۋزو اىلە بىرلىكدە گۇمۇروردولر. اۋلو مۇمىلالانىردى.

كۇرقانلار دايىمى بۇزلار آلتىندا قالدىغى اوچون چۆرۈمە مىش
چىخارىلان جىسدلردە واردىر. آغاچ و درىدەن قاىيرىلمىش اشىاء لار
چۇخدور. مدنى اشىاء لارىن ھامىسى بۇرونج دندىر. قىزىل اشىاء لاردا
تاپىلمىش دىر.

فاىلە لرلە داوام اندەن قازىنتى لاردا چىخارىلان كۇرقانلارداھا

چوخ اوزه رلرینه داش يىغىلاراق قورولموش تپه لىر، يادا اويۇقلار
خاليندا دىر. اصل مزار بو تپه نىن آلتىندا بۇيوك بىر اودانىن
ايچىنىده دىر. بورالاردان چىخارىلان اشياء لارىن چوخو سن -
پىترزبورگ داكى اثرمىتاز موزه سىنده دىر و يالنىز بونلارىن سايبى و
رسم لرى بىر جىلدى احاطه ائدىر.

اۇغۇز خاقان

«مادام كى، من خاقانينيز اۇلدوم، اۇردوموزون قارغىلارى
دميردهن بير مئشه، گۇى اۆزو چاديريميز، گونش ايسه بايراغيميز
اۇلاجاقدير...»

«اۇغۇز خاقان» داستانى ھون تور كلرى نين داستانى دير. فقط بو داستانين بو گون اليميزده اۇلان پارچاسى اسلاميتدهن سونرا ۱۳ - نجو عصرده اويغور تور كجه سى له يازيبا كۇچورولموشدور. اصلينده داستان چوخ اۇزوندو. بو گون «دده قورقود حكايه لرى» دئيه بيلديييميز يازيلار اۇ داستانين اسلامى عادتلرله اۇيغونلاشديريلميش حيصه لريندن باشقا بير شئى دئيلدير. آشاغيدا بو گونكو تور كجه ايله وئره جه ييميز و آيريجا بير بۇلمه اۇلاراق قلمه آلنميش پارچا اسلاميتدهن سونرا يازيلميش اولماسينا باخما ياراق اۇز اۇريژينالليغيني قۇرويوب ساخلا ميشدير. اۇغۇز داستانى نين بو حيصه سى نين بو گون تك بير يازىلى نسخه سى واردير، اۇدا پاریس ده كى «ملى

كىتابخانانا» دادىر. بو كىتابخانانىن «تور كچه اثرلر» بۆلمە سىندە ۱۰۰۱ - نجى نۇمرە ايله تانىير.

بو يازما معاصر تور كچه يە رشيد رحمتى آرات طرفىندەن چئورىلىب و ۱۹۳۶ - نجى ايلدە چاپ اولونوب. داها سونرا ۱۹۷۰ - نجى ايلدە ملى تحصيل ناظىرلىيى نىن، «۱۰۰۰ تە مل اثر» سئرىياسىندا، محرم اثر گى نىن شرح لى اؤن سؤزوايله، اويغور جا متن دە اولماقلا تكرر نشر اندىلدى.

داستانىن قهرمانى اؤغوز خاقانىن آسىا هونلارى نىن ان بؤيوك، ان مشهور خاقانى اؤلان مته (موتون) اولدوغو فيكرى بىر چوخ تارىخچىنى بىرلشدىرير. بلكه بو داستان مته دەن اولدە واردى. مته نىن مزيىتلرى، قهرمانلىقلارى و حياتى نىن اؤغوز خاقانى نىن حياتىنا بنزه مەسى، اؤغوز خاقانى نىن اصليندە مته اولاجاغى فيكرينه گتيرىب چىخارىر.

توركلر اسلامىتدن اؤنجه دە، سونرادا اؤغوز خاقانى آنا سايمىشلار. تارىخ هونلاردان عثمانلىلارا قدهر بؤتون توركلرىن خراسان، آذربايجان، عراق، آنا تولى، بالكانلار، كئرىم (كريمه)، اؤكرائىن، شىمالى آفريقادا دؤولت قورموش تورك توپلولوقلارى نىن عىنى هون - اؤغوز بىرلىى نىن يئتيرمه لرى اولدوغونو گؤستىرير.

اؤغوز خاقانىن آناسى آى خاقان ايدى. داستان آى خاقانىن اؤغوزو دؤغدوغو گوندهن باشلاير و اؤغوز خاقانىن ياشلانىب بؤيوك تورك ائلىنى اؤغوللارى آراسىندا پايشلادىر ماسى ايله سؤنا چاتىر. فقط تكرر اندىرىك بو، داستانىن ساده جه بىر بۆلمە سىدىر. باشلانغىچى، اورتاسى و سونوندا چاتىشمازلىغى چوخدور. اؤموروق،

بىر گون تام متنى نىن تاپىلاجاغى اۋمىدىندە بىك.

«اۇغۇز خاقان» داستانى

گۈنلرىن بىر گونو آى خاقانىن گۈزو پارلادى، دۇغوم سانجىلارى باشلادى و بىر اثر كك جۇجوق دۇغدو. بوجۇجوقون اوزو گۈى كىمى پارلادى. آغزى آتش قازىلى، گۈزلىرى آلا، ساچلارى و قاشلارى قارايدى. پرى لردن داها گۈزه لدى. بو جۇجوق آناسى نىن دۇشوندەن بىر دفعە سۆد امدى، بىر داها ايچمەدى. سونرا دىلە گلىب چى ات، آش و شراب ايستەدى. قىرخ گون كىچدى بۇيودو، يۇيوردو، اۋىنادى. آياغى اۋ كۆز آياغى كىمى (قوتلى)، بىلى قۇرد بىلى كىمى (اينجه)، اۋمبوزلارى سامۇر^۱ اۋمبوزلارى كىمى، كۇكسو آيى وۆجۇدو كىمى (قوتلى) و بۆتون بدننى توكلو ايدى. ايلخى گۆدەر، آتا مینەر، اۋو اۋولاردى. گونلردەن، گنجە لردەن سونرا ايگىد (دەلىقانلى) اۋلدو. اۋ چاغدا، اۋ يىردە بىر اۋلۇ اۋرمان (مىشە) واردى. بو اۋرماندا درەلر، تپەلر چوخدو. بورايا گلن اۋولار، اۋچان قۇشلاردا چوخدور. اۋرمانىن ايچىندە بىردە بۇيوك بىر جاناوار واردى. ايلخىلارى، انسانلارى يىنەن، چوخ بۇيوك، يامان بىر جاناوار (متن دە كرگەدن دئىيلىر). بو جاناوار خالقى آغىر وضعىتە سالىب، ازمىش، قۇرخوزموشدو.

اۇغۇز خاقان چوخ جسور ايگىددى. بو جاناواری اۋولاماق

ايستەدى و گونلرين بىر گونو اووا چىخدى. قارغى (نيزه)، ياي، اوخ، قىلىنج، قالخان گۇتوروب اتلاندى (وجاناواری تاپماق اوچون اورمانا گىتتى). اونجه بىر مارال ياخالادى. اونو سۇيۇد چوبوقلارى ايله بىر آغاچا باغلايىب گىتتى. صاباحىسى دان آغارىر كن يىئنه گىلدى. گۇردو كى، جاناوار مارالى پارچالامىشىدى. اوغوز خاقان بو دفعه بىر آيى وۇردو. اونو قىزىل كمرى ايله آغاچا باغلادى و گىتتى. اثرتهسى سحر دان آغاران چاغدا يىئنه گىلدى. گۇردو كى، جاناوار آيى نى دا گۇتوروب آپارمىش. بو دفعه او، آغاجين دىيىنده اوزو دۇردو. جاناوار گىلىب باشى ايله اوغوزون قالخانينا وۇردو. اوغوز قارغى ايله جاناوارين باشينا ضربه ائندىرىب اونو اۇلدوردو. قىلىنجلا باشىنى كسىب، آپارىب گىتتى. تكرر عىنى يىئره گىلدى يى زامان گۇردو كى، بىر قوزغون جاناوارين ايچالاتىنى (ايچ اعضاسىنى) يىمكده دىر. ياي ايله، اوخ ايله قوزغونو اۇلدوردو، باشىنى كسىدى. اوندان سونرا دئدى كى: جاناوار مارالى، آيى نى يىئدى، قارغىم اونو اۇلدوردو. چونكى قارغىم دمىردندى. جاناواری قوزغون يىئدى، ياي و اوخوم اونو اۇلدوردو. چونكى اوخوم مىس دندى.

يىئنه گونلرين بىر گونو اوغوز خاقان يىئره تانرىيا يالوارماقد ايدى. قارانلىق چۇكدو و گۇيدهن بىر گۇى (ماوى) ايشىق دۇشودو. گونش دهن، آيدان داها پارلاق بىر ايشىقدى. اوغوز خاقان بو ايشىغا دۇغرو يۇيورددو. گۇردو كى، ايشىقىن اورتاسىندا بىر قىز اۇتورور. چوخ گۇزهل بىر قىز. باشىندا گۇز قاماشدىران پارلاق بىر بزەيى واردى. قىزل كىمىدى. ائله گۇزهل بىر قىزدى كى، گۇلسه ماوى گۇى گۇلر، آغلاسا ماوى گۇى ده آغلاياردى.

اۋغوز خاقان اۋنو گۇرونجه عقلى گىتىدى. اۋنو سئودى و آلدى. اۋنونلا ياتدى و دىلە يىنە چاتدى. قىز حامىلە قالدى. گونلر، گىجەلر كىچدى، قىزىن گۇزلرى سئوينجىدن پارلادى. اۋچ اثر كك جۇجوق دۇغدو. بىرىنجى سىنە گۆن، ايكىنجى سىنە آى، اۋچونجو سۆنە اولدوز آدىنى قۇيدولار. يىنە بىر گۆن اۋغوز خاقان اۋوا گىتىدى. اۋنۆندە بىر گۆل، اۋرتاسىندا بىر آغاج گۇردو. آغاجىن كوڭغۇشوندا بىر قىز واردى. يالنىز اۋتوروردو. گۆى گۇروملۆ (گۇزەل) قىزدى. گۇزو گۆيدەن داھا گۆى (ماوى) ايدى. ساچلارى درە كىمى دالغالى، دىشلىرى اينجى كىمىدى. اۋقدەر گۇزەلدى كى، يىر اۋزو انسانلارى اۋنو گۇرسە «آى، آى، آه، آه اۋلوروك!» دىنە حايىل - مايىل اۋلوردولار. اۋغوز خاقان گۇردو كدە عقلى چاشدى، اۋرە يىنە اۋد دوشدو. اۋنو سئودى، آلدى. اۋنونلا ياتدى، دىلە يىنە چاتدى. قىز دۆل - بوغا (حامىلە) قالدى. گونلر و گىجەلردن سونرا (بۇ خاتونون دا) گۇزلرى پارلادى و اۋچ اثر كك جۇجوق دۇغدو. بىرىنجى سىنە گۆى، ايكىنجى سىنە داغ، اۋچونجوسونە دىنيز آدىنى قۇيدولار. اۋندان سونرا اۋغوز خاقان بۇيوك بىر تۇى ائتدى. خالقا دعوت گۇندەردى. دعوت اۋلونان خالق بىر يىرە تۇپلاشدى. اۋغوز خاقان قىرخ ماسا و قىرخ سىرا دوزەلتىدىردى. دۆرلۆ يىنمكلر، دۆرلۆ شرابلار، كىمىزلار يىيىب - ايچدىلر. تۇيدان سونرا اۋغوز خاقان بىگلرە و خالقا فرمان (يارلىق) وئردى. دئدى:

من سىزلرە اۋلدۇم خاقان

آلالىم ياي و كامان

نیشان اولسون بىزه بۇيان (اۇغور)
 بوزقورد باغىرسىن اوران (ساواش نعرەسى)
 دمىر قارغى اولسون اۇرمان،
 اوو يىرىندە يۇروسون قولان،
 جۇشسون دىنيز داھا جۇشغون
 گۆنش بايراق اولسون، گۆى كورۇيكان (چادىر).

يىننە اوندان سونرا اۇغوز خاقان دۇرد طرفە فرمان يوللادى.
 ائلچى لىرىن اۈلكە يە يايديغى بو بىلدىرىشلىردە بىنلە يازىلمىشىدى: «من
 اۇيغورلارىن خاقانىيام، يىرىن دۇورد بۇجاغى نىن خاقانى اولمام
 گرە كدىر. سىزلىردەن باش ايمە نىزى اىستە يىرم. كىم منىم سۇزومە
 باخارسا (آغزىمدان چىخان امرلرە تابع اولارسا) ھدىە لىرىنى قبول
 اندەر، اۇنو دۇست بىلرم. كىم باش اىمىزسە، غضبە گلرم، اۇنو دوشمن
 توتار، قۇشونلا اوزەرىنە باسقىن اندەر و آسدىرارام، يوخ اندەرم!».

يىننە اۇچاغدا ساغ ياندا آلتون خاقان دىئىلەن بىر خاقان واردى. بو
 آلتون خاقان اۇغوز خاقانىن يانىنا ائلچى گۈندەرى. چۇخلو قىزىل،
 گۆموش، قىمىتلى داشلار، چۇخلو جواھرات يوللا ياراق بونلارى اۇغوز
 خاقانا حۇرمت علامتى اولاراق ھدىە ائتىدى. اۇنون امرلرىنى دىنلەدى و
 ياخشى وئر گىلرە دۇستلۇغونو قۇرويوب ساخلادى. سۇل ياندا اورۇم
 دىئىلن بىر خاقان واردى. بو خاقانىن قۇشونلارى، چوخ - چوخ
 مسكن لرى، شەرلىرى وار ايدى. بو اورۇم خاقانى اۇغوز خاقانىن
 بۇيروغونو دىنلە مزدى. «من اۇنون سۇزۇنو تۇتام»، دىئەردى.

اۇغوز خاقان غضبە گلرە ك اونون اۆزەرىنە يورومك اىستەدى.
 بايراقلىرى قالدىرىپ قۇشونويلا اۇنون اوزەرىنە گىتتى.

قىرخ گون سونرا مۇزداغ (بۇزداغ) دئىيلن داغين اته يينه گلدى. بورادا چاديرىنى قوردو و گئجه له دى. اثر ته سى گون دان آغارير كن اوغوز خاقانين چاديرينا گونش كيمى بير ايشيق گيردى. او ايشيقدان گوى توكلو، گوى درى لى بويوك، اثر كك بير قورد چيخدى. او قورد اوغوز خاقانا دئدى كى: «ائى، ائى اوغوز، سن اوروم اوزره يورومك ايسته بير سن. ائى، ائى اوغوز، من ده سنين اونونده يورومك ايسته بيرم!».

اوندان سونرا اوغوز خاقان چاديرىنى سوكدو و گئتىدى. گوردو كى، قوشونون اونونده گوى توكلو، گوى درى لى بويوك، اثر كك بير قورد يورومكده و قوردون آردىلا اوردو سيراىلا ايره ليله مكده دير.

گوى توكلو، گوى درى لى بو بويوك قورد بير نچه گون گئتىكده ن سونرا دوردو. اوغوزلاردا آرخاسيندا دوردولار. بورادا ايتىل موره ن دئىيلن بير دنيز واردى. بو ايتىل موره نين يانيندا بير قارا داغ اته يينه ووروشما اولدو. اوخلا، قارغىلا، قىلينجلا ووروشدولار.

آرالاريندا وورولان چوخ اولدو. خالقين كۈنلۈنده قاينى چوخ اولدو. توتوشما و ووروشما ائله يامان اولدو كى، ايتىل موره نين سويو زنجه فيل كيمى قىپ قىزىل اولدو. اوغوز خاقان غالب گلدى. اوروم خاقان قاچدى. اوغوز خاقان اوروم خاقانين خاقانليغىنى و خالقىنى اوزونه تابع ائتدى. اوردوسونا جانلى - جانسىز چوخ غنيمت الله ائتدى. اوروم خاقانين بير قارداشى واردى. اوروز بگ ايدى. بو اوروز بگ اوغلونو داغ باشيندا، درين چاي آراسيندا، ياخشى تىكىلميش بير شهره يوللادى، دئدى كى، «شهرى قوروماق گرە ك. سن شهرى

ياخشى ساخلا (قۇرو)، ووروشمالاردان سونرا يانېما گل». اۇغوز خاقان بو شېھرە يورودو. اوروز بگىن اۇغلو اۇنا چوخ - چوخ قىزىل، گۆموش يوللادى. دئدى كى: «انى اۇغوز خاقان، سن منىم خاقانىم سان. آتام منە بو شېھرى وئردى و دئدى: شېھرى قۇروماق گرەك، شېھرى منىم اوچون ساخلا و ووروشمالاردان سونرا گل. آتام سنە قارشى چىخدىسا بو منىم سۇچۇم اۇلورمو؟ من سنىن بۇيروغونو يرىنە يئتىرمە يە حاضىرام. بىزىم دۇولتىمىز سنىن دۇولتىن اۇلموش. بىزىم سۇيوموز سنىن آغاجى نىن ميوە سىندن دىر. تانرى سنە يئر وئرىب بۇيورموشدور. من سنە باشىمى، دۇولتىمى وئرىرمە. سنە وئرگى وئرىر، دۇستلوقدان چىخمام»، دئدى. اۇغوز خاقان ايگىدىن سۇزلىرىنى گۈزەل گۇردو، سئويندى و: «منە چوخ قىزىل يوللامىش سان، شېھرى ياخشى ساخلامىش سان»، دئدى اۇنون اوچون اونا ساخلان آدىنى قۇيدو و دۇستلوق گۇستردى. اوندان سونرا اۇغوز خاقان گئرى دۇنوب ايتىل دئىلن چايا گلدى. ايتىل بۇيوك چاي دىر. اۇغوز خاقان اۇنو گۇردو و «ايتىل سۇيونو نىچە كىچە بىلرىك؟» دئدى. تۇشون آراسىندا ياخشى بىر بگ واردى. آدى اۇلوق اۇردو بگ ايدى. عاغىللى بىر اردى. گۇردو كى، بو يىردە چوخلو آغاج وار. اۇ آغاجلارى كسدى، اوزەرىنە اوزانىب چايى كىچدى. اۇغوز خاقان سئويندى، گولدو و: «سن بورادا بگ اۇل، سنىن آدىن قىپچاق (اۇيۇلموش آغاج) اولسون» دئدى.

يىنە ايرەلىنە دىلر. اۇندان سونرا اۇغوز خاقان گۇى تۆكلو، گۇى درى لى، اثر كك قوردو تكرر گۇردو. گۇى قورد اۇغوز خاقانا دئدى: «ايندى سن قۇشون ايلە بورادا آتلان، آتلانىب خالقى و بگلىرىنى

گۈتۈر، من اۋندە يويوروب سنە يۇل گۈستەرە جە يم». دان آغاراندا اۋغوز خاقان گۈردۈكى، اثر كك قورد اۋنوندە گنتمكدە دير. سئويندى، ايرە ليلە دى. اۋغوز خاقان بىر آلاجا آيغىر آنا مينردى بو آى غير آتى چوخ سنوهردى. يولدا بو آى غير گۈزدەن ايتىب قاچدى. بورادا بۈيۈك بىر داغ واردى. بو داغىن اوستو قالين بۇزلا اۋرتولۇ ايدى. داغىن باشى دا بوز تىك سۇيوقدو. اۋنون اوچون آدى «بۇز داغ» دير. اۋغوز خاقانين آتى بو بۇز داغا قاچدى. اوغوز خاقان چوخ اۋزولدى. قوشونوندا قهرمان بىر بگ واردى. نە تانرلاردان، نە شيطانلاردان قورخاردى. يوروشە، سۇيوغا داواملى بىر اردى. اۋ بگ داغا چىخىب گنتدى. ۹ گون سونرا اۋغوز خاقانين آى غير آتىنى گتيردى. بۇز داغ سۇيوق اولدوغوندىن اۋ بگىن وجودۇ آغ آپباق قارلا اۋرتولموشدو. آپاغدى. اۋغوز خاقان سئوينجە گۈلدو. دئدى كى: «سن بورادا بگلرە باش اول، سنين آدين ابدى يا قارلوق اولسون». بئله دئدى و ايرە لى گنتدى. يولدا گندەر كىن بۈيۈك بىر ائو گۈردو. بو ائوين (سارايىن) ديوارلارى قىزىل دان، پنجرە لرى گۈمۈشدىن، چارداغى دميردىن قاپالى ايدى و قاپيسى يوخدو. قوشوندا باجاريقلى بىر عسگر واردى. آدى تۇمۇردو كاقۇل ايدى. اۋغوز خاقان اونا امر ائتدى: «سن بورادا قال و قاپىنى آچ (قال، آچ). آچدىقدان سونرا اۋردويا گل»، دئدى. بوندان سونرا اونا قالاچ آدىنى قويدو و ايرە ليلە دى. يئنه بىر گۈن گۈى تۆكلو، گۈى درىلى، اثر كك قورد گنتمە يىب دوردو. اوغوز خاقاندا دۇردو و چاديرىنى قوردو. بورا تارلاسىز قۇراخ بىر يئردە ايدى. بورا «جۆر جئت» دئيه ردىلر. بۈيۈك بىر يورد ايدى. آتلارى چوخ، اۋكۆزلىرى و

بۇزۇقلارنى چوخ، قىزىل - گۆموشلىرى چوخ، جە واهىراتلارنى (جواھىراتلارنى) چوخ - چوخدو. بورادا جور جنت خاقانلا خالقى اۇغوز خاقانا قارشى چىخدىلار. وۇروشما، چارپىشما باشلادى. اۇخلارلا، قىلىنچلارلا ووروشدولار. اۇغوز خاقان اۆستون گكلى و جور جنت خاقانىنى اۆلدوردو، باشىنى كسدى و خالقىنى اۆزونه تابع ائتدى. ووروشمادان سونرا اۇغوز خاقانىن آردىنجا گكلىلر، نۇكرلرىنە و خالقىنا اۇقدەر چوخ غنىمت دوشدوكى، يۆكلە مك و داشىماق اوچون آت، قاطىر و اۇكۆز چاتىشمىردى. اۇغوز خاقانىن قوشونوندا عاغىللى، ياخشى، باجارىقلى بىر دۇيوشچو واردى. آدى بارماقلىق چوسۇن بىلىك ايدى. بو باجارىقلى كىشى بىر آرابا دۆزلەتدى. آرابا اۆزەرىنە اشىاءلارنى يۆكلەدى، باش طرفىنە حيوان قوشدو. چكىب گكلىلر. اۇغوز خاقانىن نۇكرلرى و خالقى، هامىسى بونو گۇردولر و چاشدىلار. اونلاردا آرابا دۆزلەتدىلر. بونلار آرابا دۆزلەدە - دۆزلەدە «كانقا! كانقا!» دئيه باغىرىدىلار. اۇنون اوچون اونلار كانقا آدىنى قويدولار.

اۇغوز خاقان آرابالارنى گۇردو. گۆلدو، گۆلدو و (او باجارىقلى ارە): «كانقا، كانقا ايله جانسىز، جانلى يۆرۆتسۆن. كانقالىق سنە آد اولسون، بونودا آرابا گۇسترسىن» دئدى، گكلى. اوندان سونرا يئنە بو گۇي توكلو، گۇي درىلى قورد ايله هند، تانقوت، شام طرفلرە ايرەلەيىپ گكلىدى. چوخ ووروشلاردان، چوخ توققۇشمالاردان سونرا اورالارنى آلدى و اۆز يۇردونا چاتدى. هامىسىنى مغلوب ائتدى، باسدى.

يئنە صحبتدەن كىنار قالماسىن و بللى اولسون كى، جنوبدا

باركان دئىيلن بىر يىر واردى. محكم، زنگين و ايستى بىر اۆلكه ايدى. بورادا چوخلو اوو حيوانلارى، قوشلارى واردى. قىزىلى، گوموشو، جه واهيراتى (جواهيراتى) چوخدو. خالقينين اوزو (درى سى) قاپقارا ايدى. يو يىرين خاقانى مه سر دئىيلن بىر خاقاندى. اوغوز خاقانى اونون اۆستونه يۆرودو. چوخ يامان بىر ووروشما اۆلدو. اوغوز خاقانى غالب گلدى. مه سر خاقان قاچدى. اوغوز اۇنو حكمۆ (حؤكمۆ) آلتينا آلدى يوردونو اله كئچيردى، گئتدى. اوغوز خاقانين دؤستلارى چوخ سئويندىلر، دؤشمىنلرى چوخ قاينغىلاندىلار. اوغوز خاقان سايسيز - حسابسيز غنىمتلر، ايلخيلار آلدى. سونرا يوردونون، ائلى نين يولونو توتوب دۇندو. يىنه دئىيلمه مىش قالماسين و بللى اولسون كى، اوغوز خاقانين يانيندا آغ ساققاللى، آغ ساچلى، تجرؤبه لى، ياشلى بىر كيشى واردى. آنلايشلى، دؤغروچو بىر انساندى. اوغوز خاقانين وزىرى ايدى. آدى اۇلوغ تۆرك (اۇلۇ تۆرك) ايدى. گۆنلرين بىر گونو اۇلو تۆرك يۇخوسوندا بىر قىزىل ياي و اوچ گوموش اوخ گۆردو. بو قىزىل ياي گۆن دۇغاندان تاگون باتانا قدهر اوزانمىشدى. اوچ گوموش اوخ دا گۆنئيه دؤغرو گئيدى. يۇخودان سونرا گۆردويونو اوغوز خاقانا سؤيله دى و دئدى كى: «ائى خاقانيم، سنين عمرون خوش اولسون! اى خاقانيم، سنه ديرىلىك خوش اۇلسون! گۆى تانرى يۇخومدا نه وئرديسه گئىرچك اۇلسون. تانرى بۆتون دونيانى سنين اۇرۇغونا (سؤيونا) باغىشلاسين!».

اوغوز خاقان اۇلو تۆركون سۇزونو به يىندى. اونون اۇيۆدونو دىنله دى و اۇيودونه عمل ائتدى. اۇندان سونرا اثرته سى گۆن بۇيوك و كىچىك اۇغوللارينى چاغىريب دئدى: «ائى اۇغوللاريم، منيم كۆنلوم

اۋو دىلە يىر، آما قۇجالمىش اولدوغومدان جساره تىم يۇخدور.

گۆن، آى، اۇلدوز! تان يۇنۆنە سىزىلر وارىن!

گۆى، داغ، دنيز! تۆن يۇنۆنە سىزىلر وارىن!»

اوندان سونرا اوغوللارى نىن اوچو تان (شرق) طرفه، اوچوده تۆن (غرب) طرفه واردىلار. گۆن، آى، اۇلدوز چۇخلو حيوان، قوش اوولادىقدان سونرا يۇلدا بىر قىزىل ياي تاپدىلار. گتىرىب آتالارىنا وئردىلر. اوغوز خاقان سئويندى، گۆلدو، يايى اوچه بۇلدو و دئدى:

«ائى بۇيوك اوغوللارىم، ياي سىزىلرىن اولسون، ياي كىمى اوخلارى گۆيه قدهر آتىن!»

گۆى، داغ، دنيزده چۇخلو حيوان، قوش اوولادىقدان سونرا يولدان اوچ گوموش اوخ تاپدىلار. بونلارى گوتوروب آتالارىنا گتىردىلر. اوغوز خاقان سئويندى، گۆلدو و اۇنلارى بۇلدو. دئدى:

«ائى كىچىك اوغوللارىم، اۇنلار سىزىن اولسون، ياي اوخو آتدى. سىزىلر اوخلار كىمى اولون!»

يئنه اوندان سونرا اوغوز خاقان اولو قورولتاي توپلادى. فرمانلار گۆنده رىب نۇكرلرىنى، خالقىنى چاغىردى. هامىسى گلىب بىر - بىرلىله دانىشىب اوتوردولار. اوغوز خاقان بۇيوك اوردو گاهىن ساغ يانىنا قىرخ قولاج آغاج دىرەك دىكلتدى. اونون باشىنا بىر قىزىل قوش قويدو. آياغىنا (دىبىنه) بىر آغ قۇيون باغلادى. سول يانىنادا قىرخ قولاج آغاج دىكلتدى. اونون باشىنادا بىر گوموش قوش باغلادى، آياغىنا بىر قارا قۇيون باغلادى. ساغ يانىندا بۇزاؤخلار اوتوردو، سول يانىندا اوچ اوخلار اوتوردو. قىرخ گۆن، قىرخ گنجە يندىلر، اىچدىلر، سئوينىب شادلاندىلار. اوندان سونرا اوغوز خاقان يۇردونو بۇلۇب

اۇغوللارينا وئردى. سونرا دئدى: «ئانى اوغوللاريم، من چوخ آشديم (ياشاديم)، چوخ وۇروشلا گۇردوم. چوخ قارغى، چوخ اوخ آتديم. آي غير ايله چوخ يۇرودوم. دوشمنلرى آغلالتديم، دۇستلاريمى گۆلدوردوم. من گۇي - تانرييا بۇر جۇمۇ اۇدە ديم. سيزلره يۇردومو وئيرم».

اويغور تور كجه سى

۱۳ - نجو يۆز ايللىكده اويغور يازيسى و اويغور تور كجه سى له يازييا كئچيريلميش اولان اۇغوز خاقان داستانينى داها اۇنجه دئدى ييميز كيمي رشيد رحمتى آرات بو گونكو تور كجه يه عينى له: كلمه اگسيلتمه دن و قاتمادان كئچيرميشدير. داها سونرا بو داستان محرم اثر گين و نيهاات سامى به نرلى نين چوخ گۇزهل اۇن سۇز و ايضاحى ايله ده نشر اولونموشدور. بو داستانين هم اۇسلۇبو، هم ده ۱۳ - نجو يوز ايللىك اويغور جاسى حقينده بير تصوۇر اوچون سون بۇلمه سيني آشاغيدا عيناً وئيريريك. بئله سانيريق كى، اور يئرينالى ايلك دفعه گۇره نلر ده ۱۳ - نجو يوز ايللىك تور كجه سيني چتينيلىك چكمه دن آنلايا بيله جكلر:

... اۇنق ياكيدا قيرخ قولاج ايقاج نى تيكدوردى. آنونق باشدا بير گۆموش تاقۇك قويدو. آداقيدا بير قارا قۇيون باغلادى. اۇنق ياخدا بۇزۇخلار اوتيردى. چۇنق ياكيد اوچ اۇخلار اوتيردى. قيرخ گون، قيرخ گنجه آشاديلار، ايچديلر، سنوينج ناپديلار.

آن دىن سۇنق اوغوز خاقان اوغوللارينا يۇرتين ائمينتۇرۇب
بىردى. تاكى تئدى كىمى:

آى اوغوللار، كۇپ منن اوشدۇم
اورۇشقولار كۇپ من گۇردۇم
چىندا بىرلە اوخ كۇپ آتدۇم،
آى قىر بىرلە كۇپ يۇرۇدۇم.
دۇشمىنلرنى ايقلا قۇردۇم
دۇستلارۇمنى منن گۆلدۇردۇم
گۇك تىنفرى يە من اۋتە دىم
سپ لرقە بىرە من يۇردۇم.

غەربى ھون امپراتورلۇغو

شرقى و غەربى رۇما امپراتورلۇقلارينا باش آنى دىرەن، اۇنلاردان
وئىرگى آلان باشچىلار

بۇنو كىتابىن «تابقاچ دۇولتى» بۇلمە سىندە گۇرە جە يىك.
سى انلىلرىن ھجوموندان سونرا شىمالى ھون دۇولتى دە ۱۴۷ -
۱۵۶ - نجى ايللردە مستقلى يىنى ايتىرمىشىدى. بوندان سونرا شىمال
ھونلارى بۇيوك كۆتلەر حاليندا غەربە چكىلدىلەر. خزر دىزى نىن
شرقىندە و قزاقستان چۇللىرىندە، تانھۇ چى چى نىن يىنە بو بۇلگە يە
توپلانان قوۋەلرىنە قوشۇلدولار. بىرىنجى عصرىن سونلارىندان ايكىنجى
عصرىن اۇرتالارىنا قەدەر ھون قىبىلەلرى نىن بو بولگە يە كۇچلرى داوام
اىتدى. بىلە جە چۇخالمىش، گوجلرىنى آرتىرمىشىدىلار. آرتىق گوجلو
بىر دۇولت ايدىلەر. آرال ايلە خزر دىزىلرى آراسىنداكى آلان
اۈلكە سىنى دە الە كىچىرمىشىدىلەر. اۈنجە ايتىل (وۇلقا) بۇيونا، سۇنرا
غەربە دۇغرو يايىلماغا داوام اىتدىلەر.

آسىا ھونلارى نىن خاقانلارى و خاننانا منسوب وليعهدلر
طرفىندەن بىلە جە قۇرولان يىنى ھون دۇولتى نىن غەربە آخىنى نىن
قارشى سىنى كەسن مانعە قارا دىزىن شىمالىنداكى گىنىش

دوزلوكلرى توتموش «قوت» لار اولدو. بونلار گنرمان^۱ طايفالارى ايدىلر. دۆن، دئنيپتر چايلارى آراسىندا اوسترو قوتلار (شرق قوتلارى)، اۇنلارين داها غربىندە ايسە وىزى قوتلار (غرب قوتلارى) واردى. داها دا غربدە تانسيلوانىيادا گە نىدلر، بوگونكو مجارستاندا واندال لار يئرلىشىردى و بونلاردا گنرمان اصيلى دىلر. بونلاردان باشقا بۇلگە دە ايرانلى و اتسلاو توپلوقلارى دا واردى.

بالامير باشچى اولور

۳۷۴ - نجو ايلده بۇيوك آسيا هون امپراتورلوغونا منسوب وليعهدلردەن بىرى اولان بالامير وۇلقا (غرب) هون دؤولتىنىن باشچى سى اولدو. بالامير مته نىن ۱۵ - نجى، تانهو چى چى نىن ۹ - نجو نسل دن اولان نوه سى ايدى.

بالامير بۆتون قوه لرىنى توپلا ياراق بۇيوك بىر قۇشونلا غربه ايره ليله دى و شرقى قوتلارين دؤولتىنى بىخدى. بو آغير مغلوبىته دۇزه بىلمە ين شرقى قوتلارين كئراللى اثرمانارىخ اينتىحار ائتدى. بالامير اۇنون يئرئنه هونىموندو كئرال تەيىن ائتدى. «هونىموند» - هون آغىزلى (يعنى هونلارين آغزىندا چىخان امرلرە گۇرە حركت ائدەن) معناسىنى وئىرىردى. بو آد اۇنا قوت كئراللى اولدوقدان سونرا غربلىلر طرفىندەن وئىرىلمىش، تارىخە دە بو آدلا دوشموشدور.

بالامير قارشىسى آلىنماز سوارى له اوچاغىن ايلدىرىم ساواشىنى

اندە رەك ۳۷۵ - نجى ایلدە غربى قوتلارى دا مغلوب ائتدى و دئنيپتر كنارىندا كى بو دؤولتى داغيتدى. غربى قوت كئىرالى آتانا ريخ و اطرافيندا كىلار بۇيوك كوتله لر حاليندا مركزى و شىمالى اروپا يا قاچدىلار. بئله ليكله ھونلار ين تضييقى آلتيندا باشلايان طايفالار كۇچورۇما امپراتورلۇغونون شىمال حدودلار يندان آخان رئين و دۇناي چايلار ينى آشاراق بو امپراتورلۇغون شىمال ايالتلر ينده قاريشيقليلقلارين، عصيانلار ين آرتماسينا سبب اولدو. رۇماليلار ين و غربين بوتون تاريخچى لرى نين «باربارلار» دئديكلرى طايفالار ھون باسقيني ندان قاچان بو گئىرمان طايفالارى واونلار لا بير ليكله واندال لار، آلانلار، گئيدلر، فرانكلار و يئنه گئىرمان اصيلىلى اولان ھرؤل لر ايدى.

بو طايفالار ين بۇشالتديغى يئرلرى ھون توركلرى توتدولار و سرحدلرينه قاتدىلار. قاچماييب قالانلار يئنى دەن ھون قوۋەلرينه ياردىمچى اولاراق اوردويا آلىنير دىلار. ھونلار غربه چكىلن طايفالار ين بيرلە شيب گوجلنمەلرينه، رۇمانين بونلار اوزەريندە حاكميت قورمالار ينا انگل اولماق اوچون آخينلار ينى داوام ائتديردىلر. گۈزلە نىلمز بير زاماندا و گۈزلە نىلمز يئرلردە گۈروئور، آغىر بير ضربە ائنديرە رەك چكىلير دىلر. ۳۷۸ - نجى ایلدە ھنگئمۇنلوقلارى آلتينا آلدىقلارى ويئنى بير دۈزەنە سيخيشد يردىقلارى گئىرمان قوۋەلرينى دە اۈز اولچو دستەلرينه قاتاراق ايلك باھار آيلار يندا، دۇناي ين داشديغى بير مۇوسومدە بوچايى كئچدىلر. رۇما تورپاقلار ينا گيردىلر و تراكييا قدەر ايرە ليله دىلر.

هونلار آنادۆلو ۱ دا

رۇما^۲ امپراتورو تىنۇدۇسى اۇس ۳۹۵ - نجى ايلده اۆلدى. همىن ايلده هونلار رۇما تورپاقلارينا ايكى طرفدهن گىردىلر. بىرياندىن بالكانلارى كىچىب تراكييا قدهر ائنه ره ك، باشقا ياندىن داها بۇيوك قوه لرله قافقاز داغلارى اوزه رىندىن آنادۆلو ايچلرینه آخىن باشلادىلار. بو آخىنلار هون دۆولتى نىن شرق قانادى، يعنى دۇن چابى بۆلمه سىنده كى قوه لرى طرفىندىن باسىك و كورسىك آدىلى ايكى سر كرده نىن باشچى لىغى آلتىندا اۆلدى.

هون سوارى لرى قاراسۇ، فىرات بۇيونجا ايره ليله يه رك چۇخورۇبايا چاتدىلار. اۇرفا و آنتاكيا قالالارىنى بىر مدت محاصره ده ساخلادىقدان سوريه ده صۇر شهرىنى آلدىلار و آغلاسىغماز گوجله قدسا طرف يۇنلدىلر. فقط ياز مۇوسومو سونا يىتىردى و داها سرعتله ايره ليله دىكلرى تقدىرده قىش دۇنوشلرىنى تىزلىشدىره بىلردىلر. اۇنون اوچون سۇن باهار (پايىزىن اوللرى) شىمالا دۇغرو دۇنه ره ك كاي سئرى و آنكارا اطرافلارىندا دا بعضى يىرلرى توتدوقدان سونرا آذربايجانا، اورادان دا مركزلرینه دۇندۆلر. توركلرىن آنا دۆلويىا فتح مقصدى ايله ايلك گلىشلىرى هونلار زامانىندا بو شكىلده اۆلموشدور. بوندىن سونرا بو گۆزه ل تورپاقلارا صاحىب اولماق آرزوسوندىن داشىنما ياققلاردى. آما بو آرزو يىتدى يۆز ايل سونرا سلجۇق توركلرى طرفىندهن گىرچكلىشدىرىله جكدى ...

۱ - آنا تولى - كوچوره ن

۲ - روم

گونش باتدیغى يىرە قدەر ھەر اۆلكەنى ضبط ائدە بىلرم

بالامير ۴۰۰ - نجو ایلدە اۆلدۆ و يىرىنە اوغلو اۆلدوز خان كىچدى. باسیك و كورسیك آدلى سر كرده لرین آنا دۆلویا ائتدیكلری آخینلاردان سونرا یوخاریدا سۆیلە دیییمیز کیمی آنادۆلۇنون صاحیبی اولماق بیر آرزو حالینا گلمیشدی. اونون اوچون ھونلار غربی رۇما ایله یاخشی علاقه لر قوراراق شرقی رۇما (شرقی رۇم)، یعنی بیزانس اۆزە رینه تضيقلرینی آرتیردیلار.

اولدوز خان ۴۰۴، ۴۰۵ و ۴۰۹ - نجو ایللردە دۇنایی كىچە رك بیزانس اۆزە رینه قوشون يىرىتدی. بو باسقىنلار قارشىسىندا بیزانس امپراتورلۇغو تراکیا باش والیسینى اولدوز خاننا باریش تکیلفی ایله ائلچى اولاراق گۇندەردى. اولدوز خانین بو ائلچى یه وئردیى قیسا جاواب بو اولدو: «گونشین باتدیغى يىرە قدەر ھەر اۆلكەنى ضبط ائدە بىلرم!».

فقط اولدوز خان ۴۱۰ - جو ایلدە اۆلدو و يىرىنە اوغلو قارادۇن (قارا گنیملی) كىچدى. قارادۇن داھا چوخ، دۆولتین شرق حدودلاری ایله مشغول اۆلدو. چونكى دۆولتین آسیاداكى حدودلاری بالخاش گۆلونه قدەر اوزانیردی و شرقدەن گله جك تهلکه لره قارشى دا حاضیرلیقلى اولماق گره کدی.

ھونلار ۴۲۲ - نجى ایله قدەر شرقدە و غربدە بۇیوک سفرلره گیریشمه دیلر. ۴۱۵ - نجى ایلدە قارادۇن اۆلۇنجه اونون يىرىنە اوغلو مۇنچوق (بۇنچوق) كىچمیشدی. مۇنچوق ان بۇیوک تورک باشچیلاریندان بیرى اۆلان آتیللانین آتاسى دیر. مۇنچوقون

قارداشلارى رۇئا، آى بارس و اوختار ايدى. مونچوق دا چوخ ياشامادى. او اۇلدويو زامان اوغلو آتيللا هله چوخ گنجدى. اونون اوچون خاقانليغا آتيللانين عىمى سى رۇئا كىچدى. رۇئا آتيللانى يىتىشىد يىرمك اوچون يانينا آلدى و اوئا لازىملى تعليم لر وئردى. ديگر قارداشلار (آتيللانين عىمى لرى) آى بارس و اوختار قان قۇھوملوغونا كۆره رۇئا يا كۆمكىچى اولدولار.

بىزانس وئركى وئير

رۇئا باباسى اۇلدوزون سياستىنى داوام ائتديره رك دقتىنى تكرر رۇمايا، خصوصيله بىزانسا چئويردى. بىزانس جنگاور هونلارين عهدە سيندەن گلমে يەجه يىنى آنلادىغى اوچون هون تورپاقلاريندا بۇيوك بىر جاسۇسلوق شىكه سى قوردو و هون حاكىمىتى آلتىندا اولان خالقلارى، عصيانا تشويق ائتدى. بونا كۆره رۇئا ۴۲۲ - نجى ايلده بىزانس اۆزه رىنە يۆرۇش ائتدى. فقط بىزانس مقاومت كۆسترە يەره ك ايللىك وئركى وئرمە يى قبول ائتدى. بو وئركى نين مىقدارى ۳۵۰ لىبرە قىزىل ايدى (لىبرە - ۵۰۰ گترەم، قرام)

بىزانس هونلارلا بئله بىر آنلاشما باغلایاراق تهلکه نى اوزاقلاشدیرد یقدان سونرا غربى رۇمايادا حاکم اولماق اوچون ایتالیايا سفر ائتدى. ايکینجى تئودۇسیوسون بو سفرى قارشىسىندا غربى رۇما امپراتورو مشهور كۇماندانى آئىوسو رۇآنين يانينا كۇندەره رك ياردیم ایسته دی. بىزانسین كۆجلنمه سىنى ایسته مه ين رۇئا بونو به يندى

۶۰ مین نفر لیک بیر قوشونلا تئۇدۇسیوسو قارشىلاماق اوچون ایتالیایا گئتدی. بو دوروم قارشى سیندا ساواشدان واز كئچن بیزانس هون امپراتورلۇغونا آغیر بیر تضمینات اۇده مه یی ده قبول ائتدی.

گنج کوماندان آتیوس هون تعصبونو ساخلادیغى اوچون باش والیلیکده ن کونسوللۇغا یۆگسلدی. داها سونرا واندال کئترالى گنکسه ریح ایله ائتدی یی بیر داوانى (دعوانى) اۇدوزان بو سر کرده جانینی روآیا سیغینماقلا قورتاردی. هونلارین یانیندا اوزون مدت قالان بو گنج سر کرده اونلارین محاربه تاکتیکالاری، سیلاحلاری حقیقته چوخ شنى اؤیره ندى.

فقط بیزانس اوز جاسوسلاری واسیطه سیله قیزیل وئره رک هونلارین آراسیندا بعضیلرینی یولا گتیرمکدن واز كئچمیردی. هونلارین ایره لی گئندنلرینده ن ماما و آتاخان دا بیزانسا سیغینمیشدی لار. اۇنون اوچون روآ تکرار سفر حاضیرلیغى باشلادی. تئۇدۇسیوس آنلاشما تکلیفی ایله بیر ائلچى هیئتى تله سیک هون پایتختینه گۇنده ردی. بو هیئت هون سرحدینی كئچدی یی زامان هون باشچیسی روآ اؤلومۇشدو. (۴۳۴).

تئۇدۇسیوس روآنین اؤلومو ایله بیزانسین اۆزه رینده ن بۇیوک بیر تهلكه نین قالخدیغىنا اینانیردی. فقط روآنین یئرینه خاقان اولان آتیللا

سە لە فىنى ۱ كۆلگدە بوراخاراق يالنىز بىزانسا دئىيل، غىرىدە بۆنوز
دۈولتلىرە باش آى دىرە جكدى (اگدىرە جكدى).

آتىللا

غربلىلر آتىللانين اۇنلارى جزالاندىرماق اوچون تانرى طرفىندەن
گۇندەرىلدەپپىنە اينانير و اۇنا «تانرى نين قامچىسى» دئىردىلر

غربى ھون امپراتورلوغونون خاقانى رۇآ ۴۳۴ - نجو ایلدە
اۇلدوكدەن سۇنرا ھونلارین باشینا مۇنچۇقون اۇغوللارى آتىللا
(ATILLA) ایلە بودا كىچدىلر. ايكى قارداش آتالارى اۇلدوویو زامان
خاقان اولاجاق یاشدا دئىیلدىلر. خاقانلیغا اۇز گوجو و بگلرین
كۇمكى ایلە رۇآ كىچمىشىدى. ايكىنجى عمى لرى آى بارس شرق
قانادى ائل بگى، اۆچونجو عمى لرى اۇختار ايسە غرب قانادى ائلبگى
اولموشدولار. آتىللا و بودا بو اۆچ عمى لرى نین يانیندا و حمايه سیندە
بۇبودۇلر.

رۇآنین اولوموندەن سونرا خاقان اولان آتىللا ۳۹ - ۴۰ یاشلاریندا
ایدی. اۇ، عمى سى رۇآنین ایللرجه ساغ الی اولاراق تجرۇبە قازاندىغى
اوچون دۇولتین اداره سینى، ھونلارین داخلى و خارجى سياستلرینى

چوخ ياخشى اۇيرنمىشىدى. خاقان عمى سى ايله بوۆتون سفرلره قاتىلمىش، حاكىمىت آلتىندا ساخلانان طايفالارى ياخىندان تانىمىشىدى. تجرۇبه لى، جدى دۇولت آدمى اولدوغونا گۇره ائلبگلىرى و بگلىرىن ده راضىلىقى ايله آتىللا خاقان، بۇيوك قارداشى ايسه اونا ياردىمچى اولدو.

بوۇدا اگلنجه دەن چوخ خوشلانىردى، انرژى سى و جسارتى ايله برابر عصبى دى و خاقانلىقى قارداشى آتىللايا كۇنۇللو (داوطلب) وئرمىشىدى. بعضى غرب مۇلفلىرى نىن دئدىكلىرى نىن عكسىنه، آرالارىندا تخت - تاج مبارزه سى اولمادى. بودانىن ۱۱ ايل آتىللايا كۇمكىچى اولماسى، ۴۴۵ - نجى ايلده اوز اجلى له اولونجه يه قدهر آتىللا طرفىندهن حمايه اندىلدىيى آرتىق تصدىق اولونموش سايلىر.

اولكى فصىلده بىزانس ائلچىلىك هيئتى خاقان روآ ايله گۇروشمك اوچون هوۇن اولكه سىنه گندىنجه قارشىلارىندا يئنى خاقان آتىللايا گۇردو كلىرىندهن بحث ائتمىشىك.

بىزانس بارىش شرطلىرىنى قبول ائدىر

آتىللا ۴۳۴ - نجو ايلده هوون سرحدىنه گلن ائلچىلىرى دۇناى ايله مۇردۇوا چايلارى نىن بىرلشدىيى يئردە، بىزانسىن مارقۇس قالاسى نىن قارشىسىندا اولان كۇنستانتىنا ديوارلارى اۇنونده، آت اوزه رىنده قارشىلادى. اۇنلارىن نه اوچون گلدىكلىرىسى بىلىر و قرارىنى دا وئرمىشىدى. قرارىنى، داها دۇغروسو بارىش شرطلىرىنى دىكتە

انتدېردى و بيزانس بو شرطلرى اولدوغو كىمى قبول ائتدى. بئله جه ساخلانان بارىشا كوڤستانتسا بارىشى (بعضى منبعلرده مارقوس بارىشى) دئىلمىشدىر. بو بارىشىن شرطلرى بئله دىر:

۱ - بيزانس هونلارا باغلى، هون حاكمىت سرحدلرى ايچىنده قالان قوملرله (بونلار يىن چوخو گىرمان طايفالارى ايدى) گۇروشمه يه جك و آنلاشما باغلاما ياجاقدىر.

۲ - اسير آلينمىش بيزانس تبعه سى ده داخل اولماق ازره هونلاردان قاچانلارا سيغىنما حقى وئرىلمه يه جكدىر.

۳ - بيزانس اوگونه قده ر هونلاردان قاچىب سيغىنانلارى گىرى قايتاراجاقدىر.

۴ - سيغىنانلار يونان اصىللى ايسه بيزانس بونلار يىن عوضىنى (فېديه) اوډه يه جكدىر.

۵ - تىجارت علاقه لرى معىن اولونموش سرحد قصبه لرىنده داوام انده جكدىر.

۶ - بيزانسىن هونلارا اوډه دىيى ايللىك وئركى ۳۵۰ لىبره قىزىل، بوندان سونرا بىر قات داها آرتىرىلىب ۷۰۰ لىبره اولاراق اوډه نه جكدىر.

بىزانس بو شرطلرى قبول ائتدى و يئر يىنه يىتتىرمه يه باشلادى. فقط هونلارا گىرى قايتارىلان قاچاقلارى آتېلا بىزانس سرحدىده ن چىخمالارىنا ايمكان وئرمه دن قاسوس (بلغارستاندا بوگونكو خىر سووۇ) قالاسىندا آسدىردى. بو اولاي هم هونلار آراسىندا، هم ده بىزانسدا، رۇمادا، ها بئله باشقا طايفالار آراسىندا قورخو يايان بىر خاطىره ياراتدى.

بوندان سونرا آتيللا، خاقانلىغى نىن شىرق بۇلگە سىندە آيلارغا داوام اندەن بىر تفتىش سىرىنە چىخدى. بوآرادا آغ - اوغورلارنى ايتىل ساحىللىرىندە كى قىامىنى ياتىرماغا نايىل اولدو. بىنلە لىكدە شىرق سىرحدلىرىندە تهلکه سىزلىبى مؤحكملتمىش اولوردو.

خاقانلىغىن شىرقدە كى آغىرلىق مىر كىزى دىنىپىر ساحىللىرى، غىربدە كى آغىرلىق مىر كىزى ايسە دۇناى بوئو ايدى. خاقانلىغىن ھىنگىمونلوغو آلتىندا قالان طايىفالارنى باشلىجالارى بونلاردىر:

۱ - گىرمان طايىفالارى: شىرقى قوتلار، گىپىدلر، تورچىلىنقىلر، سو آبىلر، ماركامانلار، كىلادىلار، ھىرولر؛ روقىلر، انسىكىرلر.

۲ - ايسلاو طايىفالارى؛ وئىندالار، آنتلار، انسىكلاونلر.

۳ - ايران طايىفالارى؛ آلانلار، سارماتلار، باشتارنالار، نئورلار، رو كسولانلار.

۴ - فىن - اوغور طايىفالارى: جىرئىمىسلر، مۇردوئىنلر، مىرىالار، وئىشىلر، جۇدلار، انستلر، وىدىوارىلر.

۵ - تورك طايىفالارى: امپراتورلوغونون ھىر طرفىنە داغىلىمىش اولان ھونلار، قارادىزىن شىمالىندا و وولقا اطرافىندا بىش - اوغورلار، آلتى - اوغورلار، اون - اوغورلار، شارا (سارى) اوغورلار، آزاكىن غىرىندە آجارىتلر؛ وولقانىن شىرقىندە سابلارلار و داھا باشقا تورك طايىفالارى.

ھون خاقانلىغى نىن حاكىمىتى آلتىندا اولان طايىفالارنى سايى ۴۵ - ھە قەردى. مىختلف اىرقدەن اولان و مىختلف دىللىردە دانىشان طايىفالار اولزلىرى نىن رىئىسلىرى و يا كىراللارى و سىپتە چىلىبى ايله ھون دۇولتىنە باغلانمىشىدىلار. بونلار وئىرگى وئىرىر، اوردولارىنى

آئىللانين امرينده ساخلايىردىلار. آئىللانين سارايندا تمثيلچىلىرى باردى و تور كچه بىلمە يىن طايفالارا گۇستريشلىر اوز دىللىرىندە وئىرىلدى.

بو نهنك امپراتورلوقدا تام تهلکه سىزلىك، صلح و سكوت موجود ايدى. بىر آرا آجاريىلر يىن باش قالدیر ماسيندان باشقا هنج بىر عصيان حر كاتى اولمادى. آجاريىلر يىن عصيان تشبۇتونوده «آئىللانين بۇ يوك اوغلو ايله ك و هون اوردولارى باش كۇماندانى اۇنىكى (غربلىلر اونا اۇنقىسى اۇس دئىيرلر) ياتىردىلار.

هون امپراتورلوقوندا آسايىش حكىم سۆردويو حالدا رۇما امپراتورلوقوندا قارىشىقلىق و عصيانلار آرتىردى. رۇماليلار آنتيۇس واسيطه سىله آئىللادان كۇمك ايسته دىلر و بو كۇمك گۇستريلمكله عصيانلار ياتىرىلدى. آئىللا اوز اوردوسو قاباغيندان غربه قاچان طايفالار يىن رۇماليلار طرفينده ن متشككل (متشككل) بىرلشمە لرى يىن قارشى سىنى آلماغنا، عىنى زاماندا، شرقى رۇمانين دا گىتدىكچه ضعيفله يىن غربى رۇمايا حاكم اۇلاراق گوجلنمە سىنه فرصت وئرمك ايسته مىردى.

فقط رۇمادا عصيانلار يىن آردى - آراسى كسىلمىردى. بو گونكو بىلچىكانين اولدوغو بۇلگه ده ياشايان بۇرقۇندلار يىن كئىرالى گۇندىكار اۇلدوقجا گوجلور اوردوسو ايله باش قالدیر مىشىدى. بونا گۇره آئىللا بورايا، اميرى اۇختار يىن باشچى لىغى ايله اوردو گۇندە ره رك عصيانى ياتىردى. چوخ قانلى بىر ساواشدان سونرا بۇرقۇند كئىرالى اۇلدورولدو و اۇلكه سى هون تورپاقلار يىن قاتىلدى. بو ساواشدان سونرا بۇتون گىرمانيا هون هنگىمونلوقوندا آلىنمىش اولدو. آلمانلار يىن مشهور

«نېئولوئىقلار داستانى» نىن مۇسۇسۇ مۇسۇسۇ بو ساواشلاردىر.
 ايندى غىربى ھون امپىراتولوغونون حاكىمىت سرحىدلىرى غىربده
 شىمالى دىنيزه ومانش (لامانش - رداكتور) ساحىللىرىنه قدهر اوزانمىش
 اولوردو. آشاغى رىئىن بۇلگه سىنده كى فرانك لار، تۇرىنقىلر و
 لۇنقۇباردلاردا تورك اراده سىنه تابع اندىلمىشىدى. بونو ھىمىن اۇلايلار
 واختىندا ياشامىش بىزانس تارىخچىسى پىرىسكوپس آيرىجا اۇلاراق
 قنىد اندىر.

مارقۇس يىپىسكوپۇ ھون مزارىنى تالاينجا

بىزانس ۴۳۴ - نجو ايل كۇنستانسا بارىشىندا قبول ائتدىيى
 شرطلىرى پۇزماغا باشلامىشىدى. ھون حاكىمىتى آلتىندا اۇلان طايفالارلا
 گىزلى گۇروشلر كىچىرىپ اونلارنى عصيانا قىزىشىدىرىدى،
 ھونلاردان قاچانلارنى بىر قىسمىنى گىرى قايتارمىردى. بونلاردان
 باشقا آتيللانى چوخ عصبى لىشىرىن بىر سوچ ايشلردىلر: مارقۇس
 يىپىسكوپو كۇنستانسا ياخىتلىغىندا اولان ھون بۇيوكلرى نىن مزارىنى
 تالان ائتمىش، مزارداكى دە يىرلى اشىاء لارى، جواھىراتلارنى و
 سىلاخلارنى اۇغورلامىشىدى. ھونلار اۇلن بۇيوكلرىنى، اونون ساغ ايكن
 ايشلتدىيى سىلاخلارنى، قىزىل، آلماز (الماس) كىمى دە يىرلى
 اشىالارنى ايله بىرلىكده دفن اندىردىلر.

بو سىبلره گۇره آتيللا ۴۴۰ - نجى ايلده بىزانس اوزەرىنه يۇرۇشە
 قرار وئردى. ۴۴۱ - نجى ايلده بىلگىراد و نىش اوزەرىندەن تراكيايا

گیردی. فقط بو دفعه غربی رۇما تلاشا دۆشدو. رۇما اوردولاری کوماندانی آنتیوس آریا گیره رک تضمینات وئردی. بیزانسین باغلاشما شرطلرینه عمل ائده جه یینی بیلدیریب، اؤز اؤغلونودا گیرؤو اولاراق هون سارایینا گؤندهردی. آتیللا دۇنای ساحیل لرینده کی قالالارینی آلیب قالان قالالاری ایسه تارمار ائتمکله کیفایتلندی. بوندان سونرا نه شرقی، نه ده غربی رۇما اونونلا ساواشماغا قادیر دئییلدی و بئله لیکله آتیللا «دونیانین حاکمی» ساییلیدی.

اؤ گونلرده رۇمالیلارین محاربه آلاهی مارسا عائیید اولدوغو سانیلان، آما غئییب اولان قیلینج بیر هون چوبانی طرفیندن تاپیلیب آتیللا یا وئریلیدی. بونون پئسیخولوژی تأثیری چوخ بؤیوک اولدو، چونکی او دؤورون اینانیشینا گؤره بو خوشبخت قیلینج کیمین الینه کئچرسه، دونیا یا اؤ حکمدار اولاجاقدیر. دئمه لی یئر اوزونه حکم ائتمک تانری طرفینده ن آتیللا یا وئریلمیش اولوردو.

آتیللا بؤیوک چکمه جه ده

بیر مدت سونرا بیزانس باریش شرطلرینی تکرار پؤزدو. ایللیک وئگیینی اسکیک اؤدوه بیر و گئجیکدیریر، قاچاقلاری حیمایه ائدیردی.

۴۴۷ - نجی ایلده آتیللا ایکینجی بالکان سفرینه باشلادی. دۇنایی بیر چوخ نقطه ده ن کئچه رک تراکیایا ایره لیله مه یه باشلادی. یولو اوزه رینده کی بۆتون شهرلری ضبط ائتدی و تا استانبولون

بۇرنونداكى بۇيوك چىكمە جە يە گلىدى. بورادا دۇيوش حاضىرلىغى گۆره بىلردى. بىزانس امپراتورو تئۇدۇسيوس تله سىك ان يۆكسك رۆتبە لى ائلچىنى، آئاتولىوسو آتيللانين يانينا گۆنده ردى، بارىش شرطلىرىنى قبول ائتمە يە حاضىر اولدوغونو بىلدىردى.

فىكرى شەرى يىخماق دئىيل، اطاعت آلتينا آلماق اولان آتيللا استانبولو آلماق اوچون شرطلىرىنى بىلدىردى و بو شرطلر در حال قبول ائدىلدى.

«آئاتولىوس بارىشىغى» اولاراق آدلاندىرىلان بو سازىشىن شرطلىرى بونلاردى:

۱ - بىزانس حرب تىمىناتى اولاراق ۶۰۰۰ (آلتى مىن) لىبرە قىزىل اۇدە يە جىك؛

۲ - بىزانس دۇنايىن گۆنئىينده، دونايا بئش گۆنلوك مسافەدە قوشون ساخلاما ياجاقدى؛

۳ - ايكى اولكه آراسىنداكى اورتاق بازار آرتىق هون شەرى حالينا گلن نىشده قۇرولاجاق؛

۴ - بىزانس اۇدە مكدە اولدوغو ايللىك وئرگىنى اوچ قات آرتىراجاق، يعنى ۲۱۰۰ لىبرە (۱۵۰ مىن سۆلىدۇس^۱) قىزىل اۇدە يە جىك؛

۵ - بىزانس اولكى سازىشده كى شرطلره، يعنى قاچاقلارى حىمايه ائتمەك، هون حاكىمىتىنده كى طايفالارلا گۆروشمهك شرطلىرىنه قىمى اولاراق عمل ائدە جىك.

آتيللايا سوء قىصد تشبوتو

باريش شرطلرى بيزانس اوچون آغىردى. ھرايل بوقدەر چوخ قىزىل تاپىب وئرمەسى امپراتورلۇغو ايفلاسا اۇغرادا بىلردى. فقط باشقا چارەلرى دە يوخدو. اميدلرى يالنىز آتيللانين اۇلومونە ايدى. اونون اجلى ايله اۇلمەسىنى گۈزلە يە بىلمزدىلر.

۴۴۸ - نجى ايلدە استانبولدان اۆلكەلرينە دۇنمك اۆزرە اولان ھون ائلچىلىك ھىتىنە بيزانس ائلچىلىك ھىتى دە قاتىلدى و بىرلىكە يولاچىخدىلار. ھون ھىتى نىن باشىندا تورك سر كردهسى ائدىكوڭ (ائدىك - كوڭ) دوروردو. كۆمكىسى اۇرئىسمىس تورك دئىيل، ھون تابع لىيندە اولان، ترجمە چىلىك دە اندەن بىر پان نۇن نالى ايدى. بيزانس ھىتىندە ما كسىمىنى اۇس، پئرىسكوڭس و بىقىلا دا واردى. (بو حادثەلرى و ھونلارا عائىد معلوماتلارى پئرىسكوڭسون قئىدلريندەن اۋىرە نىرىك.) بيزانس ھىتىندەن بىقىلا آتيللايا سوء قىصد اوچون حاضىرلانمىش، بو مقصدلە بىر ساندىق دۇلۇسو قىزىل آلمىشدى. اونون بو گىزلى مقصدىندەن ما كسىمىنى اۇس و پئرىسكوڭسون خبرلرى يوخدو. تورك ائلچىلىك ھىتى نىن باشچىسى ائدىكوڭ بىقىلانين اصل مقصدىنى سئزدى و سونرا حقىقتى اۋىرنىدى. آما بونو بىلدىرمەدى. بو گونكو مجارستانين داخلىندە يئرلشن ھون پايتختىنە گلنىجە مسئلەنى آتيللايا چاتدىردى.

آتيللا بىقىلاننى سۇرغو - سۇالا چكەرەك اونا مقصدىنى اعتراف ائتىردى. بونا گۈرە تئۇدۇسىوسا آغىر بىر مکتوب بازاراق اۆلكى

ئىلچىسى ايله گۇندەردى. ھىمىن مکتوبون مضمونو بىلشيدى:
 «... تئودۇسيۇس دا آتيللا كىمى اصىل بىر آتائىن اوغلودور. آتيللا آتاسى
 مونچوقدان آلدىغى اصىللىيى قۇرۇموش، آما تئودۇسيۇس آتيللايا
 خراج وئرن بىر كۈلە وضعيتىنە دوشموشدور. تئودۇسيۇس اصىللىيىنى
 قۇرۇيا بىلمەدىيى كىمى كۈلە لىك حىثياتىنى دا قۇرۇيا بىلمە ميشدىر.
 چونكى اصىل افنديسى آتيللانين جانينا قى ماق ايستە ميشدىر!...»
 بىزانس تلاش ايچىندە ايدى. ھەر زامان اولدوغو كىمى ان
 يۆكسك روتبە لىلردەن عىبارت بىر ئىلچىلىك ھىتىنى در حال يولا
 چىخاردىلار. آما آرتىق آتيللا بىزانسى اوزوندەن آسىلى حساب
 ائتدى يىندەن تئودۇسيۇسادا، اونون ئىلچىلىرىنە دە اھمىت وئرمىردى.
 بىزانسى ھەر طرفدەن اوزونو يىغىشىدىر ماغا مجبور ائتمىش، اقتصادى
 دورومونو خىلى سارسىتمىشىدى. ايندى اصل ھدفىنە يۇنەلە بىلردى،
 اصل ھدفى ايسە غربى رۇما ايدى. غربى رۇمانى ازدىكدەن سونرا
 شرقى رۇمانى ھونلارا يۇرد ائلە مەسى چۇخ آسان اولجاقدى.

آتيللا رۇمانىن يارىسىنى جئھىز اوڭلاراق ايستە بىر

رۇما اۇردوسونون باش سر كردهسى آنتىيۇس آتيللانين مقصدىنى
 آنلا بىردى. بىر ياندان اونو قىزىشىدىر ماق اوچون مجبور اولدوقلارى
 اىللىك وئر گىلرى گئجىكدىر مەدن اۇدە بىر، بىر ياندان دا
 اۇردولارىنى، خصوصىلە سوارى لرىنى تورك اوصلوندا يئنىدەن
 تشكىلاتلاندىرىدى، او، رۇمانى ناراحت اندەن باربار طايفالارى ايله
 بارىشمىشىدى. ھون حاكمىتى آلتىنداكى طايفالارلا دا گىزلى

گۆروشلر كئچیره رك اوئلاری عصيانا تشويق ائديردي.

ظاهرأ آتیللانین غربی رۇمایا هجومًا حقوقي و حربی باخیمدان بیر بهانه سی یوخ ایدی. آتیللانین سیاسی و حربی حاضیرلیغی ایکی ایل قده ر سوردو. چونکی رۇما امپراتورلوغونا انده جه یی سفرده بوئون غربی، بوتون مسیحیت دونیاسینی، بیزانسی اوز هئگنمونلوغو آلتیندا ساخلایاجاق بیر دؤولت اولاراق عصیان اوچون فرصت گۆده ن طایفالارلا قارشیشلاشا جاغینی بیلیردی.

حاضیرلیقلاری بیتیردییی زامان آتیللا محاربه بهانه سیندی ده تاپمیشدی. بیر نچه ایل اول رۇما امپراتورو ۳ - نجو والنتینی آنوسون باجیسی هونورییا اره گئتمک نیتی ایله آتیللایا بیر نیشان اوزوویو گۆنده رمیشدی. بو شاهزاده قیز، امپراتور حقوقونا صاحب اولدوغونو ادعا ائدیر و «آوگوستا» آدی ایله تانییردی. آتیللایا اره گئنده رسه رۇما امپراتورلوغوندا بیر نؤمره لی سؤز صاحبی اولاجاغینی اوموردو. آتیللا بو نیشان اوزویونو خاطیرلادی و رۇما امپراتورونایا بیر نؤتا گۆنده ره رک نیشانلیسی هونوریانی آروادی اولاراق قبول ائتدییینی، جنهیز اولاراق دا امپراتورلوغونون اونون حیصه سینه دۆشه ن یارینسینی ایسته دی یینی و هونوریانی اری صفتیله رۇما امپراتورلوغوندا سؤز صاحبی اولاجاغینی بیلدیریردی.

آتیللانین نیتی آچیقدی. امپراتور و والنتینیآنوس و اونون باش سرکرده سی آنتیوس و اخت قازانماق اوچون اول باش قاتماق یولونو توتوب، سونرا آتیللانین ایسته دی یینی رة ائدیلمر. بو رة جاوابی و رئین بویلا ریندا کی ویزی قوتلارلا علاقه لی بیر آنلاشیلما، محاربه اوچون لازیمی سبب ساییلدی و آتیللا حرکته گلدی.

دونيانين ايكي ياريسى ...

آتىللا يۆز ميني تۆرك و قالانى گىرمان، ايسلاو طايفالاريندان
عيبارت اولان ۲۰۰ مين نفرلىك بىر اوردو ايله قاللييايا^۱ دۇغرو
ايره ليله مه يه باشلادى ...

رۇما اوردوسودا عىنى يىره گلميشدى و اودا ۲۰۰ مين نفرلىك
ايدى. هون دۆشمىنى اولان باربارلارين هاميسى آنتيوس اوردوسونا
قوشۇلموشلاردى. هۇنلار منتز و رثيمس شهرلرinni ضبط ائتديكدهن
سونرا پارس ياخينليغينداكى اورلثانا چاتديلار. آنتيوس دا اورايا
گلىردى. فقط آتىللا منيدان ساواشى اوچون كاتالا اون بۇلگه سىنى
(كامپۇس ما اوريا كۇس دا آدلانىر) تورك استراترئيسىنه داها اويغون
گۇرۇردو و دۇيوش اورادا اولاجاقدى.

۲۰ ايون ۴۵۱ - نجى ايلده دونيانين ايكي ياريسى بىر - بىرى
ايله اۆز - اۆزه گلدى. دۆنيانين بو ان گوجلو ايكي اوردوسو آراسيندا او
گونه قدهر گۇرونمه مېش دۇيوش ۲۴ ساعات سۇردو. ايكي طرفده
چوخ ايتكىلر وئردى. فقط دۇيوش گونو آخشامى رۇما اوردوسو
داغىلدى. بۇلوكلر آراسينداكى علاقه نى ايتيره ن آنتيوس سهوا
دۆشدويو هون حيصه لرى آراسيندان جانينى گۆجله قورتاردى و گىرى
چكىلمك مجبوريتينده قالدى. رۇمانى مدافعه ائده ن غربى قوت
اوردوسو دا كئراللارى وۇروشمادا اولنده ن سونرا گىرى چكىلمك
مجبوريتينده قالمىش، كئرالين اوغلو اوردوسونو گۇتوروب گىتميشدى.
آتىللا گىرى چكىلمكده اولان آنتيوسو تعقيب ائتمه دى. اونا

آمانسيز و چوخ ايتكىلى دۇيوشدهن سونرا اوردوسونا استراحت وئرمك لازيم ايدى. ذاتاً ايسته يينه يئتيشميش، رۇمانين حربى بازاسى سايبيلان قالليانى اشغال ائتمكله بو امپراتورلوغو ان گۆجلو داياقدان محروم ائتميشدى. بوندان سونرا ايلك جيددى هجوما بوتون رۇمانى تامام چؤكدوره جه يى شۆبهه سيز ايدى و بونا قيسا بير حاضيرلىق گره كدى.

آنتيؤس مغلوب اولدوقدان سونرا رۇما گۆزدهن دؤشدو. اياالتلىرى بير - بير آيريلدى. بونون مقابلينده آتيللا بؤيوك بير نىظام و اينتىظاملا ۲۰ گونده اوردوسونو اوز پايختى نين يئرلشديى بؤلگه يه گتيردى. ساواشدان سونرا دونيا اونون يئنىلمزلى يىنى بير داها آنلاميش و قبول ائتميشدى.

يادانللى مؤلقلر اوزون ايللردهن برى بو ساواشين غالب، مغلوب معلوم اولمادان سونا چاتديغىنى يازيردىلار. فقط آرتيق منبعلىن قىسمى آچىقلانماسيندان سونرا غالب گلە نين آتيللا اولدوغونو هامى قبول ائتدى. داها بو ووروشمادان سونرا رۇما هر باخيمدان پريشان وضعيتده قالميشدى. بئله ليكله، آتيللا بير ايل كئچمه دهن مغلوب ائديب داغيتديغى رۇما امپراتورلوغونو بو تؤولو كده حاكميتى آلتينا آلماق اوچون حركت ائتديى زامان، اونون قارشيسيندا دايانا بيلن گوجلرى قالماميشدى.

پاپا (پاپ) دیز چؤكوب يالواردى و آتیللا رۇمانى دا باغیشلادى

آتیللا ۴۵۲ - نجى ایلین باهاریندا پۇاۋوالیغینا گلدی و اۇ زامانكى رۇما پایتختى راوئىننایا دۇغرو ایره لیلهدى. آنتیۆس قارشىلاشمانین امکان سیز اولدوغونو سۇیله بیر و امپراتور والئنتینیا نۇسا ایتالیانى ترک ائتمک لازیم گلدی یینی دئیردی. سارای، خالق، سننات و کیلسه (کلیسا)، یعنی پاپلیق تشویش ایچینده ایدیلر. تسلیم اولوب، اطعات ائتمکدهن، آتیللا یا خراج وئرگیسینی آرتیرماقدان باشقا چاره اولمادیغینی دۆشوندولر و بونا قرار وئردیلر. بو وضعیت کاتالاولون وۇروشماسیندا کیمی غالب گلدییینی ده چوخ یاخشی گۆستریردی. آتیللا پاپلیغین (پاپالیغین) مرکزی رۇما امپراتورلوغونون و بۆتون اروپانین ان بۆیوک، ان مشهور هیکل لرله (هئیکل لرله) دۆلو شهرى رۇمانین قاپیلاریندا دایاندىغى زامان رۇمالیلار پاپا بیرنجى لئوئون باشچیلغى ایله اۇنون یانینا بۆیوک بیر ریجачى هیئت گۆنده ردیلر. آتیللا بو هیئتی قرار گاهیندا قبول ائتدی. پاپا لئوئورک باشچیسینا رۇما امپراتورو و بۆتون مسیحیت دونیاسی آدیندان گلدییینی سۇیله یه رک کیملری تمثیل ائتدییینی سئندلرله گۆستریدی. ان بۆیوک سند ایسه امپراتورلاردا داخل اولماقلا بۆتون مسیحیت عالمی نین لیدئری اولان پاپین گلمه سی ایدی. پاپ آتیللادان رۇمانین عفوینى خواهیش ائتدی و بونون مقابلینده ایل به ایل خراجین آرتیریلجاغینی، هون باشچى سی نین بوتون شرطلرینه سۇزسۆز عمل اولوناجاغینی بیلدیردی. اساس مقصدی مسیحیت مرکزی نین

يىخىلماشى ايدى. اصليندە بو، رۇمانىن تسلىمى دئىمكىدى و پاپ دا بوندان باشقا بىر شى سۇيلە مير، آتيللا ايسە بوندان باشقا بىر شى ايستە ميردى.

آتيللا پاپىن يالواريشىنى قبول ائتدى و رۇما شىرىنى اشغال ائتمەدى، داغىتمادى، ياندىرمادى. بئش ايل اۇنچە بۇيوك چكەمە جەيە قەدر گلدىيى حالدا استانبولون محو اؤلماشينا يول وئرمە دىيى كىمى، ايندى دە اونون قەدر بۇيوك بىر شىر اولان، ان بۇيوك آبيدەلرین و كىتابخانالارین يئرلشدىيى رۇمانى، بو شىرىن اثرلرینى قۇرۇموش اولوردو. واختى ايلە رۇمانىن ان مشهور امپراتورو و باش سر كردهسى اولان يۇلى سزار^۱ مصرى ضبط ائتدىيى زامان دونيانىن ان زنگين و ان بۇيوك كىتابخاناسى اولان اسكندريە كىتابخاناسىنى ياندىر مىشدى.

آتيللا ايندى هم غربىن، هم شرقىن حاكىمى اولموشدو. آرتىق اروپا اۇنو يۆز ايللرلە حافظە سىندەن چىخارمايا جاق، بوتون صنعت نۇولرى اوچون اونو موضوع اولاراق گۇتورە جكدى.

آتيللا (آتيللا) نىن اولومو

گۇى اۆزونده ياش ياغديران بىر بولود
گونش سە ياسلارا بۆرونموش باتير...
قىزىل، گۆموش و پۇلاددان بىر تابوت
بو تابوتدا هون گۆنشى ياتير.

آتىللا ايتاليا سفرىندەن دۇندو كەن سونرا بوتون دونيانى حكمو
 آلتىنا آلماق اوچون سۇنونجو سفرە دە چىخماق ايستە بىردى. بوتون
 غرب اللرىندە يدى، بوتون شرقى دە اللرىنە كىچىرمەك اوچون ايراندا
 حكم سۇرەن ساسانى لرى اطاعت آلتىنا آلماغى، وئىرگى وئىرمە يە
 مجبور ائتمە يى دۇشونوردو. فقط ايران سفرىنى ائتمە دى.

ايتاليا سفرىندەن سونرا بىر گىجە سارايندا بۇيوك تۇى مجلىسى
 قۇران آتىللا او گىجە ايلدىكو آدىندا چوخ گۇزەل بىر شاهزادە ايله
 ائولنمىشىدى. او، زفاف گىجە سىندە داخىلە قان آخمادان، آغزىندان،
 بۇرنوندان قان گلرە ك اۆلدو (۴۵۳). جسدى يۇخلايان قام (شامان):
 «سوء قصد اولمايىب، بۇيوك قارداشى بۇدا دا عىنى خستە لىكدن
 اۆلمۇش دو»، دئدى.

آتىللانين اۆلومو هۇنلارى ماتمە غرق ائتدى. آما او، ملتلىرىن
 حافظە سىندە ابدى قالير. روايتە گۇرە اۇنو ايچ - ايچە اوچ تابوتا
 قۇيدولار. بىرىنجى تابوت گونش كىمى پارلايان قىزىلدان
 دۆزە لدىلمىشىدى. چونكى او، هونلارين گونى ايدى. ايكىنجى تابوت
 قۇيرۇقلو اۆلدوزون قۇيروغو كىمى پارلايان گۆموشدەن ايدى. چونكى
 اوچوخ نادىر گۇرونن بىر قۇيروقلو اولدوز ايدى. اوچونجو تابوت سۇ
 وئىرلىمىش پولاددان دۆزە لدىلمىشىدى. چونكى پولاد كىمى قوتلىدى.
 قىزىل، گوموش و پولاددان دۆزە لدىلن بو اوچ قاتلى تابوت آتىللايا
 عائىد سىلاحلار و دە يرلى اشىاء لارلا بىرلىكدە تىس زا نهرى نىن
 كىچىك آدالارىندان بىرىندە گۆمولدو. كىچىك آدادا مزار درىندە
 قازىلمىش، سونرا نهرىن ياتاغى دە يىشىدىرلە رك اونون اۆزە رىندەن
 كىچىرلىمىشىدى، بئله لىكلە آتىللانين مزارىنى كىمسە تاپماياچاق تالان

اۋىتتە يە جكدى. و حقيقتاً ده ايندييه دك تاپيلماييب.

آتېللانين آريخان آدلى خاتونوندان اوچ اوغلو اوالموشدو. بونلار ياش سىراسىنا گوره ايله ك، دنقىزلىك و ايرنه ك ايدىلر. باشقا خاتوندان چىسادا آدلى بىر اوغلو اولدوغو سؤيله نىر.

اۋولادلارى آتېللانين يىرىن توتا بىلمە دىلر. اونون اولوموندىن سونرا بۇيوك اوغلو ايله ك خاقان اولدو. فقط ايله ك گىرمان طايفالارى ايله دۇيوشده اولدو. ايكىنجى اوغلو ايرنه ك ده اولدو كدهن سونرا اوچونجو اوغلو هونلارين بۇيوك قىسمىنى توپلايىب قارا دنيزين غرب ساحىللىرىنه دۇندو.

هونلارين بىر بۇلوموندهن مجارلار، بىر باشقا بۇلوموندهن ده بلغارلار آيرى - آيرى دۇولتلىر حالىندا اورتايا چىخدىلار.

غربى هون امپراتورلوقو اروپايا حربى تشكىلاتلانمادا اولدوغو كىمى سوسىال (اجتماعى) حيات و مدنيت باخىمىندان داچوخ شنى وئردى.

رۇمالىلار ۵ - نجى يۇز اىللىكدهن اعتباراً حربى ساحه ده تورك اوردوسوندا كى تشكىلات قۇرولوشونو و هون اوردوسوندا كى ۱۰ - لوق سىستىمى منىمسه مه يه باشلادىلار. كتان كۇينك پالتارى دا اىلك دفعه توركلرده گۇردۇلر و تقليد ائتدىلر. ژاكت، پانتالون (شالوار معناسىندا - رداكتور) گىيمه يى و ماسادا يىمك يىمه يى ده يىنه توركلردهن اۇيرندىلر. خزر شاهزاده سى چىچك بىزانس سارايىنا گلين گىتدىبى زامان گىيدىبى تورك پالتارى «خاقان خاتون گىيىمى» ده بىزانس دا دب اولموش و اوردان اروپايا يايلىمىشدى.

آتېللانين سارايىندا هنگىمۇنلوقو آلتىندا اولان اۋلكه لرىن

تمثىلچىلىرى، وظيفه لى خارجىلر آز دئىيلدى. بونا گۆره قوت و لاتىن دىللىرى ده تور كچه قدهر يايىلىردى. تور كلر هم دىللىرىنى، هم عادتلىرىنى هنج پوزولمادان قوروموشدولار.

سىياسى حاكىمىت سونا چاتىنجا يالنىز تور كچه دانىشىلدى و تورك دائيره سىنه دۇندولر.

غرب هونلارى قىزىل و گۆموش دۆزه لىتمكده ايره لى ايدىلر. هونلارنىن اوزون زامان اوتوراق حيات ياشادىقلارى مجارستاندا آپارىلان قازىنتى لاردا بىر چوخ سئرامىك و قىزىل اشىاء چىخارىلمىشدير. هون كورقانلارنىدا اولونون يانىنا سىلاح و آت قۇيولماسىندان باشقا، اونون يانىنا قىزىل قازان، گوموش كمر، قاشىق، قىزىل تاج و باشقا شى لردە قۇيولوردو.

آغ ھون امپراتورلوغو

خزر ساحيللىرىندە قۇرولان آغ ھون دۇولتى نىن خاقانى آغ سۇوار
ايرانى كىچىب بوتون شىمالى ھندوستانى تورپاقلارينا قاتدى

بۇيوك ھون امپراتورلوغو داغىلدىقدان سونرا توركلرىن بۇيوك
بىر قىسمى وۇلقادان غربە چكىلمىشىدىلر. بو چكىلمە سىراسىندا
بۇيوك بىر ھون بىرلىى دە جنوبا ائنىشى، غربى توركوستان اطرافىنا
گلرە ك آغ ھون دۇولتىنى قۇرموشدو.

آغ ھون دۇولتى قىسا زاماندا گنىشلەنەر ك افغانستانىن
تۇحارستان بۇلگە سىنە، سىحون چابى و سمرقند دۇلايلارىنا قدەر
اۇزانىردى. سرحدلىرى غربدە خزر دىزى نىن جنوبونا قدەر اۇزانىردى.
بىرلىشىدىكلىرى بو بۇلگە يە گۇرە بونلارا «اۇرتا شرق ھونلارى» دا
دئىيلىر. ۵ - نجى عصر دە حكمدار اۇلان ائفتالپدان سونرا ايسە
«ائفتاليت دۇولتى» اولاراق تانىماغا باشلادى. سقوطونا قدەر ھم آغ
ھون، ھم دە ائفتاليت آدى ايلە تانىدى. آغ ھونلارىن ان بۇيوك ايكى

قىبىلەسى اۇآر و ھون قىبىلەلىرى ايدى. دۋولتە داھا چوخ بو قىبىلەلر حاكم اۋلوردو.

اۇآر ھونلارى ايران اوزەرىنە باسقىنلارنىن آرتىرمىش و ۳۵۸ - نجى ايلدە ساسانىلەرلە بىر آنلاشما باغلامىشدىلار. بو آنلاشمايا باخمایارق ساسانىلەر اوزەرىنە باسقىنلارى داوام ائتدى. ساسانى تختىنە بهرام گور گلىنجه آغ ھونلار تکرار ھجوما كىچدىلر و ساسانى دۋولتىنى خىلى سارسىتدىلار. (۴۳۰). داھا سونرا آغ ھونلارنىن باشىنا آغ سۇوار (گون - خان)، ساسانىلەرنىن تختىنە دە اىكىنچى يزدگرد كىچدى. آغ سۇوار ايرانىن داخىلى ايشلەرنە قارىشماغا و طلبلەرنى قبول ائتدىرمە يە باشلادى. حىمايە سىنە آلدىغى ساسانى وليعهدى فيروزو ايران تختىنە چىخاردى.

ساسانى تختىنە اۋتوران فيروز آغ ھون دۋولتىنە وئىرگى وئىرىدى. جيحون اطرافىنداكى تىرمىذ (ترمذ) ايلە واسگىرد بۈلگەلەرنى آغ ھونلارا ترك ائتمىشدى. بوندان باشقا گۈزەل قىزىن دا تورك خاقانىنا وئىرە جە يىنى وعدە ائتمىشدى.

ساسانى شاھى فيروز آغ سۇوارىن اۋنوندە دىز چۇكوب يالوارىر

آغ سۇوار سۇزۇ كسىلن شاھزادەنىن گۈندەرىلمە سىنى اىستە دىيى زامان، فيروز حىلە يە ال آتدى، گۈزەل بىر جارىيەنى اۋز قىزى عوضىنە آغ سۇوارا گلىن گۈندەردى، فقط جارىيە حقىقتى آنلاشلاجاغىنى

سئزدى يى اوچون حيلەنى آچىقلادى. بونا گۇرە آغ سۇوار فيرۇزون گۇيا كۇمك اوچون گۇندەردىيى ان مشهور سر كرده لرىنى اۇلدۇرتدو. ساسانى حكمدارى فيروز اۇلدورولن سر كرده لرى نين انتقامىنى آلماق و آغ ھون باسقىنىندان تامام قورتارماق اوچون حربى يۇرۇش تشكيل ائتدى. آغ سۇواردا لازىمى تدبىر گۇرموشدو. ساسانى اۇردوسونو دار كئچىدلى، داغلىق بىر بۇلگە يە دۇشۇردو. تۇران تاكتىكاسىنى ايشە سالىب اۇردوسونو ايرە ليلە ين ساسانىلرىن اۇنوندەن چكىدى. بونو قاچىش ظنّ اندەن ساسانى اۇردوسو سرعتلە كئچىدە گىردى. فقط كئچىدىن آرخاسىنى توتان آغ سۇوارىن قۇشونلارى گىرىدەن ھجومما كئچىنچە ظاهراً گىرى چكىلن كىمى گۇرونن اساس قوۋەلر دە دۇنۇب كئچىدىن آغزىنى توتدولار. ساسانى اۇردوسو ھر طرفدەن محاصرە يە آلىنمىشىدى. فيروز آغىر وئىرگى شرطلرىنى قبول اندە جە يىنى سۇيلە يرە ك بارىش ايستەدى. آغ سۇوار اونا بو جاوابى وئردى: « گىلرسن، عسگرلرىن دە گۇرە جە يى بىر يىردە آياقلارىما قاپاناراق عۇذر (عذر) دىلرسن، آنجاق او زامان چىبرى قالدىرام!»

بو قبول اندىلەسى بىر شرط دئىلدى. آما فيروز قبول ائتدى. آغ سۇوارىن آياقلارىنا قاپانىب عۇذر دىلەدى. ايكى طرفىن عسگرلرى بو منظرەنى عىبىرتلە سئىر ائتدىلر. بىلە جە، ساواش اۇلماقدان اۇردولار چكىلدى.

فيروز غرۇرونو ايتىرمىش، آما دۇيوشو قورتارمىشىدى. انتقام آتشى ايلە يانىب ياخىلىردى. اۇنون اوچون چوخ كئچمە دەن تكرر ساواش آچدى. بو دفعە دار كئچىدلرە گىرمە يە جك، عىنى خطايا يول وئرمە يە جكىدى. آما آغ سۇوار دا عىنى تاكتىكا يىرىدەسى دئىلدى،

ساواشى دۆزە نلىكده ائده چكدى. ساسانى اوردوسونو چكه بيله جه يى دۆزە نلىكده كشفياتلار آپاردى. سئچىلن يئرده سرعتله چاليشاراق درين چۇخورلار قازدىردى، سونرا بو چۇخورلار يىن اۆزه رىنى حىس اولونماز شكىلده قاپاتدى. آرادا ايرى - اويرۆ دار كئچىدلر بۇراخمىشىدى و بو كئچىدلر اۆز عسگرلر چوخ ياخشى بىليردىلر. آغ سۇوار اولجه دوشمن هجومونا قىصدأ ضعيف بىر مقاومت گۇستردى. سونرا باسىلدىغىنى قبول ائتمىشجه سىنه عسگرلر يىنى بىلدىكلر كئچىدلر دهن گئرى چكدى. بونو گۇره ن فيروز اوردوسو ايله ايره لى آتيلدى و قازىلان چۇخورلارا دۆشدى. ساسانى عسگرلر يىنده ن اۆلنلر چوخدو. فيروزدا حياتىنى قورتارا بىلمه دى. ساسانىلر آغسۇوار يىن ايره لى سۆردو يو آغىر شرطلر قبول ائدىنجه صلح بارىشىغى باغلاندى. ايكى اۆلكه آراسىندا بىر مدت بارىش داوام ائتدى.

هندوستان يۇلو آچىلير

ايندى آغ هونلار يىن باشىندا آغسۇوار يىن (آغ سۇوار يىن) اوغلو تۇرامان تكىن دۇروردو. هندوستان يولو آچىلمىشىدى. تۇرامان شىمالى هندوستانا هجوم ائتدى و بورادا گۇپدا دۆلتىنى يىخدى. پنجاب بۇلكه سى تامام آغ هونلار يىن الينه كئچمىش اولدو.

تۇرامان ۵۱۵ - نجى ايلده اولدو و يئرىنه اوغلو ميهيرا قۇلا كئچدى. ميهيرا قۇلا زامانىدا آغ هون دۆولتى اۆز قدرتى نىن يۆكسك

نقطه سینده ایدی. اوردودا داواملی اۇلاراق ۷۰۰ فیل واردی. فقط یاییلدیغی گئیش بۇلگه لره گۆره نفوسو آز اۇلان آغ ھونلار میھیرا قولانین زامانیندا یۆکسه لیش دؤورونو گۆردولر.

هندوستان ایچلرینه سۆره کلی آخینلار ائدیلیلر، بۇدایی لر خوشا گلمه دیکلری اوچون جزالاندیریلیدر. بو گئیشلنمه و یاییلما امپراتورلوق سرحدلری ایچهری سینده یئنی - یئنی خانلیقلارین یارانماسینا سبب اؤلوردو.

۵۵۰ - نجی ایلده ن اعتباراً آغ ھونلاردا یۆکسه لیش دایانماغا باشلادی.

آغ ھونلارین سقۇطو

بو آرادا، ۵۵۲ - نجی ایلده یئنی و سرعتله یۆکسه لن بیر تۆرک خاقانلیغی (گۆی تۆرک خاقانلیغی) قورولموشدو. بو خاقانلیق ایسته می خان زامانیندا آرال گۆلو بۇلگه سینى اله کئچیردی. دیگر طرفده ن ساسانیلر سربست قالمیش و گوجلرینی آرتیرمیشدی. ساسانی تختینه گوجلو بیر شاه اولان انوشیروان کئچمیشدی. ساسانیلر انولنمه یولو ایله گۆی تورکلرله قۇھوملوق و اتفاق قۇردولار. ایلدى آغ ھونلار بو ایکی دؤولت آراسیندا سیخیشیب قالمیشدی.

ایسته می خانلا انوشیروان بیر - بیرینه کۆمک دۇردولار. گۆی تورکلر آغ ھونلارلا ائتدیکلری بۇیوک بیر محاربه نی اۇداراق بو

دۆولتى يىخدىلار. اۋنون تورك اولان خالقىنى اۋز بايراقلارى آلتىنا آلدىلار.

آغ هون مدنيتى

آغ هونلارنىن آغاج اۋيماچىلىغى و احتشاملى چادىرلارى چوخ مشهوردو. ضبط اثتىكلرى يىرلره ظفرلرىنى و حكمدارلارىنىن قهرمانلىقلارنىنى چاتدىران يازىلى آبيدهلر ياراتماقدا دا مشهوردۇلار. بوگون بو كىتابه لرىن (آبيده لرىن) ان مشهورو هندوستانىن كئوالىور شهرىنده دىر.

آغ هونلار وجودلارنىنى دۋيمه ايله بزه ير، اۋلولرىنى مۇمىيالار، تابوتلارنىنى قالىن آغاج كۋوده سىندهن دۋزه لدەر و اۋزه رىنه مختلف حيوان رسملىرى چكردىلر. آغ هون مزارلارىندان چىخارىلان پوللار و كىتابه لر اۋ دۋورون تارىخىنى آيدىنلاتماقدا دىر.

تابقاچ دۋولتى

اۋزونە «اۋلۇ محترم» آدىنى وئره ن تورك دۋولتى

بۋيوك آسيا هون امپراتورلوغونون داغىلما سىندان سونرا چىن سرحدىنه ياخىن بۋلگه لردە كى تورك بۋىلارى بو دۋولتىن حاكىمىتى آلتىنا كئچمىشىدىلر. فقط ۱۹ قىبىله دەن عىبارت بو تورك كۋتله سى

وارلیغینی قۇرۇموش، چىندە كى قارىشىقلىقدان استفاده اندە رك مستقللىكلرىنى تکرار قازانمىشىدىلار. بو ۱۹ قىبىلە دەن بىرى مته نین قىبىلە سى اولان تۇ - كزۇ (چىنلى لىر تۆرك سۆزونو بىلە تلفظ اندىردىلر و ماخذلرە بىلە كىچمىشىدى)، ايكىنجى سى دە چىنلى لىرىن تۇپا دندىكلرى «تابقاچلار» ایدی.

بو تورك قىبىلە لىرى نین قوردوغو دۇولت اۇنجه سى انىپى، سۇنرا تابقاچ خاندانلارى نین حاكمىتى دۇورونده قىسا زاماندا ياراندى و چىنن بىر حىصه سىنى اله كىچىرە رك بو دۇولت اۆزە رىنده حاكمىت قوردو.

سى انىپى خاندانى ۲۲۰ - نجى ایل عره فه سىنده حاكمىتى اله آلمىش و ۴ - نجو عصرىن اورتالارىنا قده ر حكم سۆرموشدو. بو واخت تۇ - كۇ باشچى سى يىلو ۳۱۱ - نجى ایلده چىن پايتختى لۇيانقى ضبط ائدى. فقط بو تورك دۇولتىنه تابع اولان مغوللار، تۇنقۇز و چىنلىلر چۇخلوقدا ایدىلر و دۇولتىن اداره سىنده اشتراك اندىردىلر.

۴ - نجو عصرىن اورتالارىندا سى انىپىلرىن الينده ن حاكمىتى چىنلىلرىن تۇپا دندىكلرى تابقاچ خاندانى آلدى. تابقاچ قدىم تور كجه ده «اۇلو، محترم» دئمكىدیر. گۇى تور كلر تابقاچ دىمى ایلە هم تابقاچ دۇلتىنى هم ده بو خاندانىن حاكم اۇلدوغو چىن اۇلكه سىنى گۇسته رىردىلر. داها سۇنرا قاراخانلىلار تابقاچ و تامقاچ شكلىنده ايفاده اندىلن بو آدى «اۇلو، محترم» معناسى داشىدىغى اوچون بىر عنوان اۇلاراق قبول ائدىلر.

تابقاچلارىن اىلك پايتختى شىمالى شان سىده كى «تاي» شھرى ایدی. سرعتلە يارانان بو دۇولت اطرافىندا كى ۱۶ - يا قده ر كىچىك

دۈولتى ھىنگىمونىلوغو آلتىنا آلدىقدان سونرا شىرقى چىنىن بىر كىتلى تۇرپاقلارنى دا الە كىچىردى. پىكىن ياخىنلىغىندا كى خوآنق - خو (ھوانگ ھو) نەرى نىن آشاغى سىنا قەدەر اولان بۇلگەلرى حاكىمىتى آلتىنا آلدى، بو واخت چىنلىلردەن داھا چوخ سى ائىپى لرىن مىراثچىسى اولدوقلارنى ادعا ائدەن ژوآن - ژوآنلارلا مبارزە ائدىردى. تابقاچ دۈولتى ان پارلاق واختىنى خاقانلارلى تاو (TAO) دۈورونەدە، ۴۲۴ - ۴۵۲ - نجى ايللر آراسىندا ياشادى. تاو ژوآن - ژوآنلارلى مغلوب ائتدى. مستقل حركت ائدەن بعضى ھون قبىلە لرىنى دە ادارە سى آلتىنا تۇپلادى و شىمالى چىنى، مغولستانىن بىر حىصە سىنى اشغال ائتدى. شەر دۈولتلر حالىندا ياشايان باشدا كاشغار، قاراشار، تۇرفان اولماقلا ۳۰ - آقدەر بۇيوك شەر و قاراسودا كى ھون دۈولتى تابقاچلارلىن تابىلىيىنە كىچىنچە مشهور اىپك يولو تامام تور كلرىن نظارتىنە آلىندى.

تابقاچ حاكمدارى تاو اوزونە بۇرۇ (قۇرد) لقبىنى وئرمىشىدى. قورد گۇرموش كىمى قاچان چىن عسگرلرىنە دە «... داىچالاردان، دۈبەلردەن فرقسىز بىر مخلوق دئىردى».

بودا آيىنى نىن تەلكە سى

تابقاچلارلىن حربى باخىمدان ان گۆجلۇ اولدوقلارلى بو واختدا سوسىيال ماھىتلى، دۇلايىسى لا دا تور كلرىن دۇيوشكن خارا كىترلرىنى تەھدىد ائدەن بىر تەلكە ياراندى. بو، چىندە يايىلماقدا اولان،

تور كلرى دە احاطە ائتمە يە چالیشان بۇدا آيىنى ايدى. «تاۋ» بۇدا آيىنى نىن تور كلر آراسىندا يايىلماسىنى قاباقلاماق اوچون بودايى لرىن تور ك تورپاقلارىندا معبد تىكمىكلرىنى، چىندە ايسە بودا آيىنى تبليغاتى نىن يايىلماسىنى ياساقلادى. بو ياساغا باخمايانلارا آغىر جزالار وئرىلدى.

فقط «تاۋ» دان سونرا حكمدار اولان خاۋسۇنق و بىرىنجى خاۋنق شەر حكومتلىرى نىن سايىنى ۵۰ - يە چىخاراراق سىياسى نفوذ دايره سىنى گىنىشلىتمىش، بونون عوضىندە بۇدا آيىنى نىن يايىلماسى نىن قارشىسى نى آلاچاق تدبىرلەر لاقئىدلىك گۇسترمىشىدىلر. بو حكمدارلار بۇدا آيىنى نە انگل اولماغا چالیشمادىلار، اونو حتى حىمايە ائتىدىلر. بونون نتيجه سىندە يىنى دىن گىتدىكجە يايىلدى. ۴۷۹ - نجو ايلدە تابقاچ دۇولتىندە ۱۰۰ - دن چوخ بودايى معبدى و ۲۰۰۰ - دن چوخ بودايى راهىب واردى.

بۇدا آيىنى اۆزۈندە ن تور كلرىن عادتلىرى، دۇيۇم طرزلىرى بىلە دە يىشىلمە يە باشلادى. يىنە بودا آيىنى اۆزۈندە ن تور كجە اولان تابقاچ دىلى دە ايشلە دىلمە مىش، يازىشمالاردا تور كجە دئىملىرىن ايشە دىلمە سىندن و از كىچىلمىشىدى. بو يىنى دىنىن بىر تاثيرى دە تور كلرىن دۇيوشكن خاراكتىرلىرى نىن گىتدىكجە ايتىرىلمە سىنە يۇل آچماسى ايدى.

تارىخ بۇيۇنجا دىن دە يىشىلر كىن قانون و عادتلىرىنى، آتا سايغى سىنى، كۇكە باغلىلىغى، حربى قابىلىتى ايتىرەن بۇتون توپلوقلاردا اولدوغو كىمى، تابقاچ تور كلرى دە عىنى سببلر اۇجباتىندان منلىكلرىنى ايتىردىلر. خىلى ضعيفلە يىب ايكىيە بۇلۇندويو

زامان حربى گوجله توركلرين قارشى سىنى آلا بىلمەين چىن ايكى
بۇلۇنن تابقاچ دۇولتىنى آسانلىقلا محو ائتدى.
يىنى بۇيوك تورك دۇولتىنى بۇدا آيىنى نه قاپىلمايش اۇلان
باشقا تورك بۇيلارى مئيدانا گتيره جكدى. فقط بۇدا آيىنى نه قاپىلان
توركلر ارييب يۇخ اۇلدولار.

گۇى تورك امپراتورلۇغو

بۇيوك ھون امپراتورلۇغوندىن سونرا ايكىنجى نھنگ تورك امپراتورلۇغونو گۇى توركلر قۇردو. بۇتون توركلرە، بۇتون بىر ملىتە آد وئرمە شرفى دە گۇى توركلرە عائىددىر

بۇيوك آسىا امپراتورلۇغونون داغىلماسىندىن سونرا آلتاي داغلارنىن شرق اتكلىرىندە يئرلشن ۵۰۰ عائلەلىك بىر گروە بورادا حكىم سۆرەن ژوان - ژوانلارا سىغىنمىشىدى. دمىرچىلىكلە مشغول اولور و ژوان - ژوانلارا سىلاح دۆزەلدىردىلر. اولارلا فئدىراتىو شكىلدە باغلى اىدىلر.

۵۰۰ عائلەلىك بو تورك بۇيۇنون باشچىسى عائلەسى نىن آشىنا (قورد) سۇيوندان گلەمەسى افسانە شكلىندە سۇيلىنمكدە اىدى.

ژوان - ژوانلارا باغلى اولماقلا برابر اۇز آرالارىندا تام بىرلىك اىچىندە ياشايان توركلر بورايا داھا اۇنجه و داھا سونرا گلن تورك قىبىلەلرى اىلە قارىشاراق چۇخالدىلار و گۆجلندىلر. بىر مدت سونرا

مستقل بىر دۇولت حالىنا گلەرەك شىمالى تابقاچ حاكىمىتى ايله سىياسى علاقه لر ياراتدىلار.

گۆى تور كلرىن باشچىسى اولان بۇمىن خاقان آرتىق اوزونو ژوان - ژوانلارا تابع بىلمىر، او دۇولتىن حاكمدارى ايله عىنى سوتە دە سايلىردى. بونو اساسلاندىرماق اوچون ژوان - ژوان حاكمدارى نىن قىزى ايله ائولنىمك اىستەدى. فقط بو اىستە بى «منىم سوتە مدە دنىيل سن، سن منىم دمىرچىم سن» دئىن ژوان - ژوان حاكمدارى طرفىندەن قىبىج بىر شكىلدە ردە اندىلدى. بونا گۆره بۇمىن خاقان غربى تابقاچ شاهزادەسى ايله ائولندى و ژوان - ژوانلارا قارشى ساواش آچاراق اولنلارى آغير بىر مغلوبىتە اوغراندى. بو مغلوبىت قارشى سىندا ژوان - ژوان حاكمدارى اىنتىجار ائتدى. اولكەسى دە اشغال اولوندو.

۵۵۲ - نجى اىلدە قازانىلان بو ظفردەن سونرا بۇمىن اوزونو ائل - خاقان (اولكە نىن خاقانى) اعلان ائتدى. بئله جە خاقانلىغى نى، يعنى گۆى تورك دۇلتىنى قورموش اولوردو. هون امپراتورلوغونون پايتختى اوتۆكن تكرر پايتخت اولوردو.

«تورك» آدىنى داشىيان اىلك تورك دۇولتى

گۆى تورك خاقانلىغى «تورك» سوزونو اىلك دفعە رسمى دۇولت آدى اولاراق قبول ائتمىش بوى و باشچىلارى نىن آدى ايله آنىلان بوتون توركلره، بوتون بىر ملتە آد وئرمە شرفىنى قازانمىشدير. بوگون گۆى تورك شكلىندە يازدىغىمىز آدىن اصلى «گۆى تورك»

دۆر. «گۆي» كىلمەسى ھىم گۆي، ھىم تانرى (گۆي تانرى)، ھىم دە رىنگ (گۆي، ماوى) بىلدىرىمىشدىر. تۈرك كىلمەسى نىن اصل مەناسى ايسە «قوتلى» دىمكىدەر.

بۇمىن خاقان خاقانلىغىنى اعلان ائتدىكىدەن سونرا قارداشى «ايستە ميبە» باشچى حقوقو ايله اۆلكە نىن غرب قانادى نىن ادارە سىنى وئردى. غرب خاقانى شرق خاقانىنا تابع ايدى. يعنى اصل مركز شرق خاقانلىغى ايدى.

بۇمىن خاقان دۇولتى قوردوغو ايلدە (۵۵۲) اۆلدو. يئرئىنە اۆغلو كۆلۈ كىچدى. فقط اۇدا چوخ ياشامادى و بو دفعە اقتدارا باشقا اۆغلو مۇكان خاقان كىچدى. (۵۵۳).

موكانىن امرىندە كى قوۋەر خاقانلىغىن شرق قانادىنى، عمىسى ايستە مى نىن امرىندە كى قوۋەر غرب قانادىنى قۇرويوور و بو استقامتلردە ايرە ليله بىردىلەر. مۇكان خاقان ھىبىتلى، ذكالى، سرت، گۆزلىرى چوخ پارلاق و تاثير ائدىجى بىر انسان دى. فاتىح لى يىنى چىنە دۇغرو داوام ائتدىردى.

ايستە مى خاقان دا چوخ گۆجلو بىر خاقان ايدى. آلتايلارىن غربىنى، ايسسىك گۆل و تانرى داغلارىنا قدەر اۆلان بۆلگەنى قىسا زاماندا الە كىچىردى. آغ ھون دۇولتىنى دە سىخىشىدراراق، بىر حىصە تۇرپاقلارىنى آلدى و اىچ آسىا كاروان يۆلونا حاكم اۆلدو. داھا سونرا بىزانسلادا آنلاشان ايستە مى خاقان اۆنو ساسانى (ايران) دۇولتى ايله ساواشا قوشدو. چونكى ساسانى دۇولتى اىپىك يۆلونون توركلرىن نظارتىندە اۆلماسىنى ايستەمىر، بو دا بىزانسلا توركلر آراسىندا كى تىجارتنى تھلكە دە قۇيۇردو.

۵۷۱ - نجى ايلده ساسانى - بيزانس ساواشى داوام ائده ركن ايسته مى خاقان خوارزم، داشكند باشدا اولماق اۆزره ۱۰ - آقدهر بۆلگه نى اله كنجيردى و اوردولارى آذربايجانا گيردى.

ايسته مى خاقان بوتون سياسى و حربى فعاليتىنى شرق خاقانى اولان موكان خاقان آدينا باغلايىردى. فقط موكان خاقان ۵۷۲ - نجى ايلده اۆلدى. اونون اولومو بۇيوك اۆزۆنتۆ گتيردى. اۆتو كنده تشكيل اولونان بۇيوك ماتم مراسيمينه حۇرمت له قونشو دۇولتلىر و بيزانس اساس هيئتلىر، تمثيلچىلىر گۇنده ردى، خاطيره سى اۇزۇن زامان اۇنۇدۇلمادى.

موكان خاقان اۆلدويو زامان گۇي تورك امپراتورلوغونون سرحدلىرى گئيشلنميش، ساحه سى ۱۰/۵ ميليون كيلومتر مربعه چاتميشدى. داها آشاغيدا اۇرخون آبيده لرينده كىتابه لرینی اۇخويا جاغيميز بيلگه خاقان بو جسور و درين عقل صاحىبى آتاسيندان «دۇرد طرفه اوردولار گۇنده ررك قوملىرى اطاعت آلتينا آلميش، باشلارا باش اگديرميش، ديزلره ديز چۇ كدۆرموش، عاغىللى، جسور، آلپ خاقان ايميش...» دئيه فخرله سۇز آچاقادى.

بۇلونمه و بۇدا آيىنى دۇولتى ضعيفله دير

موكانين اۆلومونده ن سونرا يىرىنه قارداشى تاپۇ كئچدى. اۇنو تبرىك ائتمك اوچون چينده كى «چو» و «چى» امپراتورلارى خصوصى هيئت و ده يرلى هديه لر گۇنده ردىلر. بو نماينده هيئتى ۱۰۰

مىن تۇن ايپىك گتيرمىشىدى. يىنى تورك خاقانى تاپۇ اۇنلارا «اوغوللاريم» دئيه ايلتيفات ائتدى. بۇ جۇر مراجعت ائتمكده همين امپراتورلارى اۇز حمايه سینه آلدیغینا اشاره ائدیردی.

تاپۇ خاقان تورپاقلاری چوخ گئنىش اولدوغو اوچون اۇز اداره سینده اولان شرق قانادینی ایکییه بۇلدو. شرق بۇلگه سینه قۇهۇمو ایشبارانی، غرب بۇلگه سینه ده کیچیک قارداشی خوتانی خاقان آدی ایله تعین ائتدی. بو، خطا ایدی. فقط داها بۇیوک سهوی بۇدایی لری حمايه ائتمه سی و بودایی معبدی ایله بۇدایا هیكل یاپماسی اولدو.

چینده چۇ و چی خاندانلاری نین حکم سۆردۆیو ایکی دؤولت واردی. بو ایکی دؤولت آراسیندا ساواش اولموش، چۇ خاندانی غالب گلمیشىدی و چی لری آرادان قالدیرمىشىدی. تاپۇ خاقان قاچیب اۇنا سیغینان چی ولیعهدینی «چین خاقانى» اعلان ائدینجه چۇلارلا آراسی ده ئیدی، فقط چینلی لر اۇنون هجومونو گۆزهل بیر چین شاهزاده سی ایله ائولمه سینی تکلیف ائتمکله قاباقلادیلار. بو، چوخ ده یرلی جنهیز وئریله جه یینی ده گۆستریردی. قارشیلیق اولاراق قاچیب تورکلره سیغینان چی ولیعهدی نین وئریلمه سینی ایسته ییردیلر.

تاپۇ بیر اوو واختی چی ولیعهدی نین چینلی لر طرفینده ن قاچیریلماسینا گۆز یۇمدو. بو نسیللره لکه اولدوغو اوچون بگگر آراسیندا خوش قارشیلانمادی و بئله لیکله خاقانین اعتبار و نفوذو سارسیلدی. خالق بو حادثه دن چوخ اۆزۆلموشدو. بیر ایل اۇنجه غرب خاقانى ایسته می ده اولموش و بۇیوک کده ره سبب اولموشدو. اورخون کیتابه لرینده ایسته می خاقان دان دا حۇرمتله سۆز آچیلیر.

تخت غوغاسى باشلانير

غرب خاقانى ايسته مى نين يثرينه تاردۇ كىچدى. فقط او، شرق خاقانلىغىنى ايسته بيردى. بونون اوئا وئريلمه دىيىندەن ناراضى ايدى. اونون موكانين اوغلو اولدوغو حالدا بۇيوك خاقانلىغا گتيريلمه مه سى نين سببى آناسى نين تورك اصيلىلى اولماماسى ايدى و بونا گۆره آتاسى موكان بئله اونو نامزه د گۆسترمه ميشدى.

چينلى لر بو حالى اونو تاپۇيا قارشى قالديرماق اوچون فرصت بيلديلر. او آرادا تاپۇ خاقان اولدو. فقط قورولتاي يئنه بۇيوك خاقانلىغا تاردۇنو گتيرمه دى و تختى ايش بارا يا وئردى. بئله جه تخت غوغاسى باشلانميش اولوردو. موكانين اوغلو ايله ايسته مى نين اوغلو بيرلشهره ك ايش بارايا قارشى چيخديلار. ايش بارا اونلارى قيزيشديران چينله محاربه ائتدى. چينلى لرده تاردۇيا قيزيل قورد باشلى بير بايراق گۆنده رديلر. بونون معناسى «بيز گۆى تورك خاقانى اولاراق سنى تانييريق» دئمك ايدى.

بونا گۆره تاردۇ شرق خاقانلىغىنا تابع اولمادىغىنى اعلان ائتدى. بئله ليكله بۇيوك گۆى تورك امپراتورلونغو ايكييه بۇلونموش، چين گيزلى عملينى گترچكلتميش اولوردو.

چين وليعهدلىرى قالانى ايچدهن فتح انديرلر

ايش بارا آغير وضعيتده قالميشدى. خيانتته اوغرادىغىنى دوشونور، شۆبهه لندىيى بۇيوك بگلرينى جزالانديريردى. جزا آلان

بگلرده چیندن کۆمک ایسته مه یه باشلادیلار. چینلی لر بو فرصتی قیمتلندیردیله و ایش بارانی تابع اولماغا مجبور ائتدیله. بگلرینی کۆسدوره ن، اوردوسو داغیلان ایش بارا چینه تابع اولماغی قبول ائتمک مجبوریتینده قالدی.

چینلی لر هر جور فرصتده ن استفاده ائده رک شرق خاقانلیغینی حاکمیتلری آلتینا آلدیلار و خالق اۆزه رینه شدتلی بیر باسقین ائتدیله. تورکلر چینلی لر کیمی گئیینه مه یه، چینجه دانیشماغا و بونو ایش بارانین امریله گئچکلشدیرمه یه چالیشدیله. چاره سیز قالان ایش بارا چین خاقانینا بئله بیر مکتوب یازدی: «سوزه باغلی قالماغی، خراج وئرمه یی، ده یرلی هدیه لر گۆنده رمه یی قبول ائدیرم. فقط خالقیمین دیلینی ده بیشدیرمه یی، اوزون ساچلارینی کسدیرمه یی، چینلی لر کیمی گئیینه لرینی، سیزین عادتلرینیزی و قانونلارینیزی قبول ائتمه ییم مۆمکۆن دئییل. بو دئدیکلریمده بۆتون ملتیم حیثیاتی چارپان تک بیر قلبدیر!».

دۆنه نه قده ر تورک حمایه سینه سیغینان چینلی لرین بو باسقینلاری، تورک خاقانی ایله بو شکیلده داورانمالاری تورکلرین خاقانلارینا اولان گۆوه نجلرینی برک سارسیتمیشدی، هر یاندا ایغتیشاشلار باشلادی.

بو قاریشقیقلار نتیجه سینده ایش بارا اولدو و یثرینه قارداشی یه هو کئچدی. فقط اودا، اوندان سونرا خاقان اولان تولان و کیمین خاقانلاردا وضعیتتی دۆزه لده بیلمه دیله. ۶۰۹ - نجو ایله شرق خاقانی اولان شیپی تورکلرین قیریلن غرورونو بیر آزد دۆزه لتدی. غربده تبتّه و شرقده آمورا قده ر اولان بۆلگه لرده اطاعتی ساخلادی.

بو دىققە چىنلى لى شى پى نىن كىچىك قارداشى چىكى شادى تۇرا سالماغا جەد گۇستردىلەر، اۇنا خاقانلىق و چوخ گۇزەل بىر چىن شاهزادە سى تىكلىف ائىدىلەر. فقط گىچ تورىك ولىعەدى اۇنا يوللانان گۇزەل شاهزادە نى دە يىرلى جىھىزىلە بىرلىككە گىرى قايتاردى و خاقانلىق تىكلىفنى رە ائىدى. چىنلى لى اىنتىرىقلااردان (تارىك ائىمە دەن) بىر آن بىلە واز كىچمىردىلەر و بونو ان چوخ تورىك سارايندا گلەن اۇلان بىر چىنلى شاهزادە واسىطە سىلە يايىردىلەر.

شى پى دەن سونرا گۇى تورىك خاقانى اۇلان چولۇق ۶۲۱ - نىچى اىلدە ائولندىبى بىر چىن شاهزادە سى طرفىندەن زەھىرلە نىب (زەھىرلىب) اۇلدورولدى. بوندان سونرا اطاعتسىزلىبى ساخلاماق مۇكىمون اۇلمادى و چولۇغون يىرىنە خاقان اۇلان قارداشى كى الىنى (قارا كى الى) چىنلى لى پۇسقۇيا سالىب چىن پايتىختىنە آپاردىلەر و شىرقى گۇى تورىك خاقانلىغى بىلە جە بىخىلدى.

غىرىبى گۇى تورىك خاقانلىغى شىرق خاقانلىغىنى قورتارماق اىستىر كىن غىرىب خاقانلىغى دا بىخىلەر

غىرىبى گۇى تورىك خاقانلىغى نىن شىرق خاقانلىغىندان، يعنى اۇلۇ خاقانلىقدان آيرىلدىغىنى اۇنچە كى بۇلمە دە سۇىلە مىشىدىك. شىرق خاقانلىغىندا قارىشىقلىق كىم سۇرە رىكن غىرىب خاقانلىغى نىن باشىندا تاردۇ خاقان دۇروردو. تاردۇ خاقان غىرىبە ساسانىلەرلە دۇيوشوب غىرىب سىرحدلىرىنى گۇچلندىرە يە چالىشماقدا

ایدی. بۇ ایشلرینی بیتیردیکدن سونرا شرق خاقانلیغینی جانلانديرماق، اولۇ خاقان اولماق و چینی ازماک اوچون حرکته گلدی. شیمالی چینده اوغور قازاندى. باشدا اوتوکن اولماقلا ایتیریلیمیش بعضی تورک تورپاقلارینی آزاد ائتدی. قودره تی (قدرتی) گئتدی کجه آرتیردی. شرقده بو سفرلرینی داوام ائتدیره رکن غربله علاقه لرینی کسمه دی. بیزانس امپراتورونا ۵۹۸ - نجی ایلده یازدیغی مکتوبون خطاب حیصه سی بئله باشلا بیردی: «دونیانین یئددی ایرقی نین بۇیوک باشچیسى و یئددی ایقلمین حکمداری تورک خاقاندا رۇما امپراتورونا ...» (۱۰ عصر سونرا باشقابیر تورک خاقانی نین - قانونی^۱ نین باشقا بیر غرب حکمدارینا یازدیغی مکتوبونون خطاب حیصه سی ده عینی اؤسلوبدا اولماقادی).

تاردۇ خاقان گۆی تورک بیرلییینی گئرچکلشدیرمک اوچون جهد گؤستردی، چوخ سرت داوراندى. فقط قاریشیقلىقلاری یاتیرا بیلمه دی. ۶۰۳ - نجو ایلده ائتدی یی بیر ساواشدا اولدو. اوندان سونرا خاقان اولانلار دا وضعیتتی دۆزه لده بیلمه دیلر و بیرلی یی ساخالایا بیلمه دیلر. هر طرفده ن باش قالدی ران قاریشیقلىق دؤولتی برک سارسیتدی، گؤجسوز ائتدی. چینلی لر یئنه ۶۳۰ - نجو ایلده غربی گۆی تورک خاقانلیغینی دا ییخدی لار.

۶۳۰ - نجو ایل هم شرقی، هم غربی خاقانلیغین سونو اولدو. گۆی تورکلر تام ۵۰ ایل، چوخ آغیر تضییقلره معروض قالیب چین حاکمیتتی آلتیندا یاشادی لار. بو سقوطون سببلری و نتیجه لری بیلگه خاقان تاریخینده ن بحث ائده ن بؤلمه ده شرح اولونا جاقدیر.

اسارت ايللىرى و كور - شاد عصيانى

شرقى تورك خاقانلىغىنى بىخان و خاقان سۇيوندان اولانلارى پايتختلىرىنه آپارىب بۇنلارى نظارت آلتىندا ساخلايا بيله جكلرى وظيفه لرى وئرەن چىنلى لىر توركلردەن تامام قۇرتولماق اوچون تورك خالقىنى بوخ ائتمە يى، چىنلى لىشدىرمە يى دۇشونوردولر. اونون اوچون توركلرىن بۇيوك بىر حىصه سىنى چىن سدى بۇيونا يئرلىشدىردىلر. فقط بو حركت توركلرىن اعتراضىنى آرتىرماقدان باشقا بىر ايشه يارامادى، دىللىرىنه، قانون و عادتلىرىنه داها سىخ باغلاندىلار، اوج آماغى قطع ائتدىلر. ۵۰ ايل سۇرەن اسارت حياتىندا فرصت دۇشدى و كجه باش قالدىردىلار.

بو باش قالدىرمالاردان بىرى تورك تارىخى نىن قىزىل صحىفه لرىنى تشكىل ائدىر و «كور - شاد» عصيانى دئيه آنىلىر.

تورك وليعهدى كور-شاد، قديم تورك خاقانلارىندان چولۇغون كىچىك اوغلو ايدى. چىن امپراتورونون ساراي محافظه دسته سىنده وظيفه ده ايدى. او دۇورده چىن امپراتور و تانقۇ سلاله سىندهن اولان تاي - چوئقۇ ايدى. كور - شاد ۳۹ دۇستو ايله تورك دۇولتىنى برپا ائتمك، اسارتدەن قورتارماق اوچون گىزلى بىر عصيان كمىته سى قۇرموشدو. سون درجه وطن سئوهر، جسور، گوچلو و ياخشى نىشانچى اولان ۴۰ كىشى بىر ضربه پلانى حاضىرلادىلار. امپراتور تاي - چوئقۇ بعضا حكمدار قىافه سىله باخچادا، بعضاً ده گنجە لىر قىافه سىنى ده بىشهره ك

شهرده تک باشینا دؤلاشماغا چيخیردی. اؤنو توتوب تورک ائللرینه قاچیراجاق، چين سارايیندا اسیر ائدیلمن تورک اسیرلری و چين اشغالیندا کی تورک تورپاقلاری ایله ده بیسه جکدیلمر. ۴۰ تورک گنجی اوچون چين امپراتورونو قاچیرماق چتین دئییلدی.

گیزلی کمیته اؤ گنجه امپراتورون سارایدان چيخاچاغیندان خبر توتوش، بیر - بیرلرینه قارشى حرکته کئچه جکلرینی بیلدیرمیشدیلمر. کؤر - شادین دوستلاری ایشلرینی بؤراخیب قرارلاشدیققلاری یئره گلدیلر. فقط اؤ گنجه گؤزله نیلمز بیر فیرتینا اؤلدو و امپراتور ساراییندان چيخمادی. پلانین ایجراسینی ساخلاماق تهلكه لیدی. چونکی ایشده ن آیریلدیقلاری آنلاشیلماق، عصیان حاضیرلیغی دؤیولماقادی. بو، بؤتون اسیر تورکلرین قیلینج دان کئچیریلمه سینه سبب اؤلا بیلردی. اؤنون اوچون ۴۰ تورک ایگیدی امپراتورون چيخماسینی گؤزله مه ده ن هجوم ائتدیلمر. سارایی محافظه اده نلرده ن یوزلرله آدام اؤلدؤردولر. آنجاق سارایدان قاچیب قورتارانلار حادثه نی خبر وئردیلر، چين اؤردوسو سارایا دؤلدو. بو شراییطده امپراطورو قاچیرا بیلمزدیلر. کؤر - شاد سارایی ترک ائتمک، پلانین ایکننجی حیصه سینی یئرینه یئتیرمک، یعنی سارای اهلینه هجوم امرینی وئردی. ۴۰ ایگید آخوردکی محافظلری و مئهرلری ده اؤلدوره رک آتلارا مینیب شهرین کنارینا سؤردؤلر. فقط بؤتون بیر اؤردو آردلارینجا دؤشموشدو. شهر یاخینلیغیندا کی بگ ایرماغینا چاتینجا مجبوراً دوردولار. درحال جبهه یارادیب ساواش وضعیتینی آلدیلار. بورادا دا یوزلرجه چين عسگری اؤلدؤرولدو. اؤردودا چوخ آدام واردی. تۆرک ایگیدلری قانلاری نین سون داملا سینا قده ر ووروشارق جان وئردیلر.

عصيان باش توتمادى، آمما اسير توركلرين كۈنلۈندە كى حرىت آتشى
بۇيودو، بۇيودو و دالغالاناراق بۆتون تورك ائللرينە يايىلدى.
بو اۋلاى ۶۳۹ - نجو ايلدە اولموشدو. عصيان آتشى ۴۱ ايل
سۇنمە يە جك و توركلر مستقللىكلرينى قازاناجا قدىلار.

ايكىنجى گۇى تور ك امپراتور لوغو

«يۇخارىدا ماوى گۇى چۇ كمە دىكجە، آشاغىدا قارا تور ياق يارىلما دىقجا سىنن ائلىنى و نىلىنى كىمسە پۇزانمازدى. آما سن دوشمىنن ارمغانلارنى آلداندىن، تفرىقه لره، فسادچىلار آلداندىن، سىنن خلاصكارىن اولان آتالارنى عصيان ائتدىن! يۇردو بۇلدون و اۇلدون!...»

- بىلگە خاقان

بىرىنجى گۇى تور ك امپراتور لوغو بىخىلدىقدان سۇنرا بعضى تور ك بۇيلارى (اۇغوزلار، قىرغىزلار، تۆر كىشلر و...) مستقللىكلرىنى قۇرۇپوردولار. آما كىچىك دۇولتچىكلر حالىندا اۇلدوقلارى اوچون داغىلان گۇى تور ك امپراتور لوغونون يىرىنى آلاچاق، چىنلى لرىن الینه اسىر دۇشموش گۇى تور كلره صاحب چىخاچاق گوجده دئىلدىلر.

گۇى تور كلر ۵۰ ايل سۆره ن چىن اسارتىنده ن قورتارماق اوچون يۇرولمادان چالىشدىلار. يوخارىدا دئىيىمىز كۆر - شاد عصيانىنا بنزەر حر كىلرى ايله داستانلار ياراتدىلار. ۶۷۹ - نجو ايلده نىشۇفونون باشچىلىغى آلتىندا عصيان ائتمك اىسته ين بىر اۇغوز

طايفاسى نين موفقیتى اولمادی و چينلى لرنیشوفونون باشینی کسيب چين پايتختينده نمايش ائتديرديلر. اونون آردینجا آشینا سۇيوندان اولان فونى ان حرکتە کئچدی، فقط اۇدا بۇيوک چين اوردوسونا مغلوب اولدو و ۵۳ يولداشى ایله بیرلیکده لۇ - يانق بازار مئیدانیندا اعدام ائدیلدی.

آما آرتیق حریت مشعلی آلۇولانمیشدی و قهرمان، عاغیللی لیدئرلر تۆکنمیش دئییلدیلر. بولیدئرلردهن بیرى یئنه آشینا سۇيوندان اولان کۇتلۇق ایدی.

کۇتلۇق ۶۸۰ - نجى ایلده شیمالى چينده مستقللیک اوچون گیزلی بیر تشکیلات قۇردو. گۇى تورک اۇندهرلرینه و خالقا گیزلی خبرلر چاتدیراراق، اولنلاری مقدس ایشه چاغیردی. قیسا زاماندا گنج یاشلی ۵ مین کیشی تۇپلادی. بونلارین آراسیندا مشهور عالیم تونیوکوک دا واردی. هم عسگر، هم تشکیلاتچی اولان جسور عالیم تونیوکوک ایله کۇتلۇق آغلاسیغماز تاکتیکالار دۆشوندولر. آردا - آردا اۇغۇرلو هجوملار ائتدیلر. بو هجوملارین اساس مقصدی سیلاح، آت و بۇيۆمکده اولان ساواش بیرلییینی ارزاقلا، قۇيۇن، دارى کیمی یئمک شى لری ایله تامين ائتمک ایدی.

ایلك باسقینلاردا ۳۰ مین آت، چوخ سایدا قۇيۇن و ده وه الدهه ائتدیلر. اۇخ و قیلینج کیمی اموالی آرتیردیلار. دمیرچیلیک و سیلاحچیلیق اولنلارین آتا صنعتی ایدی. کۇتلۇغون قۇردوغو تشکیلاتا قۇشولوب گلن لر چۇخالیر، سیلاحلی قۇه لر سرعتله بۇيویوردو. چين بیرلیکلرینده ن اۇزاقدا قۇبى چۇلو ایله اۇرخون چایی آراسیندا کی بۇلگه ده ییغیشیب حاضیرلیقلارینی گۇردولر و بو بۇلگه نی نظارت

آلتىنا آلدىلار. جۇغايىن شىمال اۇرمانلارنى يازلىق مرکز، قارا قۇروم ايسه قيشلىق مرکز ائتمىشىدىلر. اصل ھدفلىرى مقدس پايتخت اۇتۆكن ايدى.

اۇتۆكن ايللىق ايقلىمى، بر كىتلى تۇرپاغى اۇلان، قۇرونماسى آسان، بۇنون عوضىندە اطرافا آخىنلار ائتمە يە ال وئرىشلى بىر بۆلگە ايدى. فقط سئلئقا چايى بۇيلارىندا كى اۇغوز تور كلىرى نىن ھدفى دە اۇتۆكن بۆلگە سىنە تام حاكم اۇلماق ايدى و كۇتلۇق و تۇنيۇكوق داھا آرتىق گنجىكمە مە يە قرار وئردىلر و در حال حر كته كئچەرە ك «اينكلر گۇلو» كئارىندا اۇغوزلارلا چارپىشىدىلر. اۇغوزلارنى لىدئرى سىرادان چىخدى و بو تور كلىر دە كۇتلوغون اطرافىندا توپلاشىدىلر و بئله لىكلە اۇتۆكن يئنىدەن تور ك دۇولتى نىن پايتختى اۇلدو.

ايندى يئنىدەن مستقلىيىنە قۇوۇشان كۇرپە گۇى تور ك دۇولتى نىن چىنىن اۇردولارىنا قارشى تدبىرلى اۇلماسى ضرورى ايدى. چىنىن حاضىرلىق گۇرمە سىنە فرصت وئرمە مك، ھلە چىن اسىرى اۇلان تور كلىرى ئشلىكلە قۇرتارماق لازىمدىر. باسقىنلارنى اۇغورلو اۇلماسىنا اسىر تور كلىر دە كۇمك ائدە جكدىلر آىرى، كۇرپە تور ك دۇولتى نىن يئمە ك، گئىيم وآت كىمى شئى لرە احتىياجى چوخدو و بونو چىندەن قۇپارا بىلردىلر.

كۇتلوق، تۇنيۇكوقون دا توصىه سى (تۇوصىه سى) اىلە ايندى خاقان اعلان ائدىلمىش و ائل تەرىش (ائلى قۇرتاران) آدىنى آلمىشىدى. آرتىق بو آدلا آنىلا جاقدى.

ائل تەرىش و تۇنيۇكوق شىمالى چىنە، خصوصىلە بۇيوك چىن سدى نىن گونئىيندە كى بۆلگە لرە دال با دال باسقىنلار ائدىلر. ۶۸۲ -

نجى ایلده ۸ دفعه، ۶۸۳ - نجو ایلده ۱۰ دفعه، ۶۸۴ - نجو ایلده ۶ دفعه، ۶۸۵ - نجى ایلده ۲ دفعه، ۶۸۶ - دا ۱۱ دفعه، ۶۸۷ - ده ۹ دفعه بۇيوک آخینلار ائده رک چینی گۆز آچماغا قۇيما دیلار. هر باسقیندا بیر قیسم تورکو قورتاریر، غنیمت آلیر، چین بیرلیکلرینی داغیدیر دیلار. سون باسقینلاردا چین بیرلیکلری و مشهور سرکرده لر مغلوب ائدیلدی، اوردولاری داغیدیلدی.

آرتیق گۆى تورک دؤولتی گۆجلنمیش، چین تهلكه سی اورتادان قالدیریلمیش گۆرۆنوردو. ائل ته ریش خاقان تشکیلاتلارنا یا قرار وئردی. قارداشی کاپقانی «شاد»، باشقا قارداشی تۆسیفونو یا بقو تعیین ائتدی. کوتلوق ائل ته ریش خاقانین اولدهن ان بۇيوک کۆمکچیسی اولان تونیوکوک ایسه باش وزیر اولدو. اوردونون و دیپلماتیک (دیپلوماتیک) ایشین قورۇلماسینی او تشکیل ائدیردی. ائل ته ریش خاقان ائلی و خالقى شادلیغا، ساکیتلیبه قوۇشۇشۇرموش، قیزیل قورد باشلی بایراق آلتیندا ملتى بیرلشدیرمیشدی. «ئل ته ریش» آدینی تام اولاراق دوغرۇلتمۇشۇدو. ۶۹۲ - نجى ایلده اجلی له و ساکیتلیک ایچینده اولدو.

تۇن یوکوک کیمی بیلجیسی اولان خاقانلار یئیلمز

ئل ته ریش خاقان اولدویو زامان بۇيوک اوغلو بۇلگه ۸، کیچیک اوغلو کۆل تنقین (گۆل تکین) ۷ یاشیندا ایدی لر. اونون اوچون خاقانلیق ائل ته ریشین ۲۷ یاشیندا کی قارداشی کاپقان خاقانا وئریلدی.

كاپقان خاقان بۇيوك قارداشى ائل تەرىش خاقانين سياستىنى عىنيله بىرىتىدى. وزىرى يىنە تۇن يۇكۇق ايدى. تۇن يۇكۇقون ايلك فيكرى چىندە داغىنىق حالدا ياشايان تۇر كلىرى آنا وطن اۇتۇكنە چكمك، تورك اۇلكە سىندە حربى و اقتصادى گۇجو آرتىرماق، بۇتون آسىا تور كلىرىنى بىرلشدىرمك ايدى. بونا انگل اۇلماق ايستە ين چىنە بو فرصت وئرىلمە يە جكدى. بوتون تور كلىر بىرلشدىيى زامان اۇنلارى نە چىن، نە دە باشقا دۇولت مغلوب ائدە بىلمزدى.

تورك بىرلىيى نىن گىرچكلشمە سى نىن قارشى سىنى آلماغا چالیشان چىندەن سۇنرا ان بۇيوك گۇج كىتانلارايدى. كاپقان خاقان كىتانلارلا چىنىن آراسىنى وۇردو. كىتانلارىن چىنى مغلوب ائتمە لرىندەن سۇنرا گۇجلىرىن چوخ آرتا جاغىنى دۇشوندو يو اوچون ۶۹۹ - نجو ايلدە ھجومما كىچە رەك اۇنلارى چوخ آغىر بىر مغلوبىتتە اۇغر اتدى. او واخت چىن تىختىندە امپراترىچە وۇ اۇتورموشدو. كاپقان خاقان چىن دوشمنى كىتانلارى مغلوب ائدە رەك اۇنلارى قۇرۇموش اولدۇغونو سۇىلەدى و امپراترىچە دەن بونون قارشىلىغىندا بو دىلكلىرىنى يىرىنە يىتىرمە سىنى ايستەدى:

«چىن تورپاقلارىندا ياشايان بۇتون تور كلىر گۇزلە دىلمە دەن آنا وطن اۇتۇكنە گۇندە رىلە جكدىر.

چىن ۳۰۰۰ عدد اكىن آله تى، ۱۲۵۰ تۇن تۇخۇملوق دارى، ۱۰ مىن لىبرە لىك دىمىر وئره جكدىر.»

چىن امپراترىچە سى بو اىستكلىرى قبول ائتمك مجبورىتىندە قالدى. تور كلىر آنا وطنە گۇندە رىلدى و باشقا شرطلردە يىرىنە يىتىرىلدى. چىن بىللە لىكلە وۇرۇشمانىن قارشىسىنى آلىردى.

كاپقان خاقان چىن تىختىنە دىلە دىيىنى گىرير

بۆتۆن آسيا تور كلرى نىن بىرلشمە سى ھلە گىرچكلشمە مىشىدى. تۆرك اۆلان بعضى بۇيلار، مثلاً قىرغىزلار، تور كىشلر و... تابع اۆلماق اىستە مىردىلر. بونون اوچون چىن ايله آنلاشمايا بىلە چاليشىردىلار. كاپقان خاقان و تۆن يۇكوك ايسە «بىرلىك» فىكرىندەن ال چكىردىلر و باسقىنلارلا، آچىق ساواشلارلا، آيرى - سىچكىلىبە جان آتان بعضى باشچى لارى تجرىد ائدەر ك بوتون تور كلرى عىنى بايراق آلتىندا تۇپلادىلار.

كاپقان خاقان بۇيوك نفوزا، گىنىش تورپاقلارا مالىك چىنىن ھر زامان تھلكە لى اۆلدوغونو بىلىردى. اۆنون اوچون چىن سارايىنى اىچدەن ضعيفلىتمك اىستەدى. بو مقصدلە قىزىنى تانق سلالە سىندەن (سۇلالە سىندەن) بىر ولىعهدلە ائولندىرمك اىستە دىيىنى بىلدىردى. اۆنون قىزى ايله ائولەنە جك ولىعهدىن چىن خاقانى اعلان ائدىلە جە يى بىللى اىدى. آما جارىيە لىكدەن گلەمە امپراترىچە وۇ كاپقان خاقانىن قىزىنى اۆز اۆغلونا آلماق اىستەدى. بونا چوخ حىرصلەنن كاپقان خاقان امپراترىچە نىن تىختەن ائندىرىلدىيىنى، يانىندا اۆلان چىن ائلچىلىك ھىتىندەن بىر جئىرالىن چىن خاقانى اۆلدوغونو اعلان ائتدى. بىر ياندان دا اۆردولارىنى توپلايىب چىنە ھجوما كىچدى. بوتون چىن قوۋەلرىنى دارماداغىن ائدەر ك بۇيوك بىر ظفر قازاندى. اىندى گۇى تۆرك امپراتورلۇغو بۇيوك اۆكئانا (كبىر اۆقيانوسا) چىنمىشىدى. چىنى تام ضعيفلىتمىشىدى. آرتىق غربە يۇنەلە بىلردى.

بو آرادا ائل تەریش خاقانین جۇجۇقلاری بیلگە و کۆل تئقین بۇیۆموش، اوردودا یۆکسک رۆتبه لر آلمیش، تجرۇبه لرینی آرتیرمیشدیلار. غرب سفرلرینی حاضیرلایان تۇن یۇکوکون ان بۇیوک کۆمکچیلری اۇنلاردی. تۇن یۇکوک و بو ایکی قارداش تورک بۇیلارینی قیسا زاماندا اطاعت آلتینا آلمیش، اۇز بایراقلاری آلتیندا توپلامیشدیلار. کاپقان خاقان دا عینی مقصدله سفرلر دۆزه لئدی. دؤولت ایچینده بۇیوک کۆتله نی تشکیل ائده ن اۇغوزلار خاندانلیق قورماق ایسته دیکلرینه گۆره عصیان ائتمکده ن بئله گئری چکیلمیردیلر. کاپقان خاقانین سۇنۇنچو سفرینده اۇنلاردا اطاعت آلتینا آلتیندی.

فقط کاپقان خاقان بو ساواشدا ن دۇنرکن ۷۱۶ - نجی ایلده چینلی لرین اۇیره تدییی بایرقۇلارین پۇسقۇسۇنا دۇشدۇ و اۇلدۇرۇلدۇ. بوندان سونرا کاپقان خاقانین اۇغلو اینال بۇقۇ اۇنون یئرینی آلدی. فقط اینال بۇقۇ آتاسی و عمی سی کیمی دئییلدی. خاقانلیقدا اۇزۇنو گۆسته رەن ناراحاتلیق و چاخناشمالارین قارشیسینی آلا بیلمه دی.

گۆی تورک امپراتورلۇغونون ان پارلاق اۇلدوزلاری بیلگە خاقان - کول تئقین - تۇن یۇکوک

کاپقان خاقانین سۇن ایللرینده اۇلدوغو کیمی بۇقۇ زامانیندا دا بیلگە و قارداشی کۆل تئقین دؤولتین ان آغیر ایشلرینی گۆرموش،

قارشىسى آلىنمىسى چىتىن اولان اوغۇزلار رىن عصيانىنى دفعه لرله سفر ائده رك اولنار ياتىرمىش، چىنىن قوتلى اوردوسونو مغلوبىته اوغراتماقدا دا اولنار رىن رولۇ بۇيوك اولموشدو. كاپقان خاقان محاربه وضعىتىندە اولدوغو سۇقدلارى (سوغدلارى) مدافعه ائدهن چىنه ساواش آچدىغى زامان بوسفره بىلگه و كۆل تقىن ده قاتىلمىشدىلار.

۵۰ مىن كىشىلىك چىن اوردوسو مغلوب ائدىلمىش، بو اوردونون جنراللى (ژنراللى) اونق اوزاماق آنجاق ۱۶ ياشىندا اولان كۆل تقىن طرفىندەن الينده سىلاحى ايله ياخالاناراق كاپقان خاقانا تسلىم ائدىلمىشدى. سايسىز اوغورلارى و كۆزهل داورانىشلارى ايله ايكى قارداش خالقىن سئوملىسى ايدىلر.

اينال بۇقونون عاغىللا دوشونوب ساكىتلىسى ساخلايا بىلمه مه سى نىن دۇولتى گنتدىكجه ضعيفلتمه سىنه گۆره خالق و بگگر مجلىسى اونون «تانرى كوت» وصفىنى ايتىردىيىنه، يعنى تانرى طرفىندەن خاقانلىق وصفى نىن گنرى آلىندىغىنا اينانماغا باشلايدىلار و خاقانلىقدان چكىلمه سىنى ايسته دىلر. فقط اينال بۇقو دىره ندى. بونو گۆره نده ايكى قارداش بىلگه و كۆل تقىن بىر ضربه پلانى حاضىرلايدىلار. بو پلانى كۆل تقىن باجارىقلا حياتا كئچىردى. اينال بۇقو و طرفدارلارنى حاكىمىتدهن كئارلاشدىردى.

بىلگه قارداشى كۆل تقىننى اىصرارى ايله خاقان اولدو. بئله جه اندازه ائتمه نى اله آلان ايكى قارداش بىر مدت يو كسك محكه مه (محكمه) عضوو وظيفه سىنده ايشلە ين، تجرؤبه لى عاليم تون يو كوقو تكرر باش وزير ائدىلر. ايكى قارداش و باش وزير تون يو كوق بىلىك، تجرؤبه و جسارتله تام بىر آنلاشما اىچىنده چاليشىردىلار.

دۆولتی سرعتله و هر باخیمدان یۆکسلتدیلر. ایکی قارداش و تۆن یوکوک بیرلییی، ملتین و اولکه نین دیریلییی اولموشدو. تورک تاریخینده خاقان اولولاری آراسیندا نه زامان بیرلیک اولموشسا دۆولتین گۆجو اولچویه گلمز بیر امپراتورلوق حالینا یۆکسلمیشدیر.

بیلگه، کۆل تقین و تۆنیوکوک بۆتون امکانلاری قیمتلندیره رک ان عاغیللی تاکتیکالار ایشله ده رک، لازیم اولاندا قوهوملوق باغلاریندان فايدالاناراق، یادا گۆج ایشله دره ک بۆتون تورک بۆیلارینی بیرلشدیردیلر. گۆجلو، بۆیوک دۆلتلره، اولموشده ن ان بۆیوک و تهلكه لی دۆشمین اولان چینلی لره باش آیدیردیلر. دۆولتی اقتصادی و حربی گۆج باخیمیندان ان یۆکسک درجه سینه چاتدیردیلار. ایره لیده ده اولموش کیتابه لرینده گۆره جه ییمیز کیمی مدنیت باخیمیندان دا چوخ ایره لیله دیلر. امپراتورلوغون سرحدلری شرقده ساری دنیزه، غربده خزر دنیزینه و کثیریمین (کریمه نین) غربینه، شیمالدا ۴۶ شیمال اتنی (عرض) درجه سینه و گۆنئی ده کشمیره قده ر اولموشدیر.

چین سارا ایندا قورخو

چین قاینالاریندان اولموش گۆره ۷۲۵- نجی ایبلده چین سارا ایندا امپراتور نۆانت سونقون باشچیلیق اتدییی بیر تۆپلانتی دا گۆی تور کلر حقیندا بئله دانیشیلیردی: «بو گۆی تور کلرین نه زامان نه انده جکلری بیلینمز... بیلگه خاقان یاخشی بیر حکمداردیر. اولموش کلری، تور کلرده اولموش چوخ سئویر. قارداشی کۆل تقین حرب

صنعتى نىن بۇيوك اوستادى دىر و اۇنا قارشى چىنخاجاق بىر قوۋە چتىن كى، تاپىلار. باش وزىرلىرى تۇن يۇكۇق ايسە چوخ عاغىللى دىر، سۇزو اۇتكۆن، نىتلىرى، بىلىيى دە چوخدور... ايندى بو اوچۆ تام فيكىر بىرلىيى، آنلايش بىرلىيى اىچىندە بىرلشمىشلىر».

آدلارى و گۇردۆكلرى ايشلىر كىتابەلرە يازىلاجاق، گلەجك نىسىللەرە تانىدىلاجاق اوچ تورك بۇيوكو حياتدا اىكن دىرلىيىك، راحاتلىق ھىچ پوزۇلمازدى.

اولۇ باش وزىر تۇن يۇكۇق گۇى توركلرىن مستقىللىك ساواشىندان باشلايلاق اولۇنجه يە قدەر تام ۴۶ ايل تورك ملتىنە خىدمت ائتدى. ان بۇيوك عملى بۇيوك تورك بىرلىيى نىن قورۇلماسىدى و بونو باجارى. اۇنون اوچون گۆنوموزۆن غرب تارىخچىلىرى اۇنا «توركلرىن بىسماركى» دئىيرلىر. گۇى تورك خاقانلىغى نىن اوردوسونو، عدلىە سىنى يارادان تۇن يۇكۇقۇن اولۇم اىلى تام دىقق بىلىنمىر. فقط ۷۲۵ - نجى ايلدەن سونرا و ۷۳۱ - دەن اۇنجه بىر تارىخدە اولدۇيۆ آنلاشىلىر. اۇنون شرفىنە اورخونون شرفىندە تىكىلن داش كىتابە تۆرك ادبىياتى نىن ان قدىم، اوزۇن متن لرىندەن بىرى دىر. بو كىتابە ھم بىر تارىخ قايناغى، ھم دە ان قدىم توركجە نىن سادە بىر اۇرنە بىدىر.

كول تقىن اۇچماغا واردى ... (اۇلدو)

تۇن يۇكۇقدان قىسا بىر مدت سونرا ۷۳۱ - نجى ايلدە كول تقىن دە اولدۇ. اولدۇيۆ زامان او، ۴۷ ياشىندا ايدى. بۇيوك

قارداشى بېلگە خاقان طرفىندەن اۋنون آدىنا اۇجالدىلان آبيدە دە ملتىن قلىبىندە تخت قۇران بو سر كرده نىن قهرمانلىقلارى بىر بە بىر وبۇيوك قارداشى بېلگە خاقانىن آغزىندان (دىلىندەن) آنلادىلار. اۋنون اۋلومو باشدا بېلگە خاقان اۋلماقلا بۆتون ملتى ماتمە غرق ائتىدى. بېلگە خاقان بئله دئىيردى: «انسان اۋغلو اۋلمك اوچون يارادىلمىشىدىر، آما اۋنون اۋلومو بىزى اۋقدهر اۋزدو، اۋقدهر آغلالتىدى كى، گۈزوموزدەن ياش، كۈنلوموزدەن فرىاد قۇپدو، يانىب ياخىلدىق... گۈرۈر گۈزوم گۈرمز اولدو، بىلىر عقلىم بىلمز اولدو. آغلاماقدان ملتىمىزىن گۈزو قاپاناچاق دئىه قۇرخۇردوم...»

كۆل تقىن حقىندە بېلگە خاقانىن سۇزلىرىنى، اۋنون آغزىندان كىتابە يە يازان اۋغلو وليعهد يۇللىق تقىن دىر. بو كىتابە تور ك خطابه صنعتى نىن عوضسىز اۋرنكلرىندان بىرىدەر. ۷۳۱- نجى ايل ۱ نوۋامبر تارىخدە قۇرۇلان بۇيوك ماتمە چىندان ايرانا قدهر بىر چوخ دۋولتلىر تمىلچى ھىتلىر گۈندەرمىشىدلىر.

بېلگە خاقان دا اۋلدو

بېلگە خاقان ۷۳۴- نجو ايل ۲۵ نوۋامبر گۈنو، واختىلە وظيفە سىندەن اۋزاقلاشدىردىغى ناظىرلردەن بىرى اۋلان بۇيرۇق جور طرفىندان زهرلنەرە ك اۋلدۈرۈلدو. اۋلدويو وقت ۵۰ ياشىندا ايدى. ۱۹ ايل «شاد»، ۱۹ ايل دە خاقان اۋلاراق تور ك ملتىنە خىدمت ائتمىشىدى. بو اۋلوم بۆتون تور ك ملتىنى ماتمە بوغدو و چوخ سارسىتىدى. اۋنون

اۋچون تىكىلن آبيدە دە كى يازىلارى دا يۇللىق تقىن يازىب. بۇيوك آبيدە - قىرىن تىكىلمەسى و كىتابە لىرىن يازىلماسى نىچە آيلار سۆردۆيو اوچون رسمى ماتم ۷۳۵- نجى ايل ۲۲ ايون گونو اولدو. چوخ اۋلكە لىر تمىلچىلر گۈندە ردى.

گونش باتىر... يئنه دۇغاجاق

بىلگە خاقانىن اۋلوموندەن سونرا يىرىنە سىرا ايله تورك بىلگە خاقان و تىنقىر خان كىچدىلر. فقط بۇنلارىن هر ايلكىسى چوخ گىنجدى و دۇولتىن ادارهسى، مشهور تۇن يۇكۇقۇن قىزى اولان آنالارى نىن اليندە ايدى. بو وضعيت تورك بۇيلارى نىن باشچىلارى آراسىندا خاقانلىق اۋستونده رقابتىن و اختلافىن يارانماسىنا سبب اولدو. بوتون دۆشمىنلرىن گۈزلە دىيى دە بو ايدى. باسمىللىر، قارلوقلارو اويغورلار بىرلشەرە ك آشىنا عائله سىندەن اولان باسمىلى خاقان اعلان ائىدىلر. فقط بىر مدت سونرا اۇدا حاكىمىتى بوراخدى و يىرىنە اويغور باشچىسى كۇتلۇق بىلكە كۆل گىتىرىلدى.

بىلە لىكلە خاندانلىق دە يىشمىش اولوردو. آرتىق گۇى توركلر دۇولتى نىن يىرىنى اۇيغور دۇولتى آلاچاقدى. گۇى توركون مشهور عائله لرى و تۇن يۇكۇق سۇيۇندان گلن بعضىلرى اويغورلار دۇوروندە دە وظيفه آلدىلار. فقط امپراتورلوق بۇلۇنموش، بعضى تورك بۇيلارى خاقانلىق اۇغروندا مبارزه زامانى و اۇنون سۇنوندا مر كزدەن آيرىلاراق مستقلىكلرىنى اعلان ائتمىشدىلر (۷۴۵)

اۇرخۇن آبيدەلرى

يوزايللىكلرىن آرخاسىندان تورك تارىخىنە ايشىق توتان اتالارىن سىنى دۇيۇران، وصىتلىرىنى چاتدىران «بنگۇ داش» لار.
- تورك كلمەسى نىن ملتىمىزىن آدى اۇلاراق ايشلە دىيى ايلك
تور كجە متنلر -

اۇرخۇن آبيدەلرى، گۇى تۆرك امپراتورلوغونون مشهور حكمدارى بىلگە خاقان دۇورۆندەن قالما بنگۇداشلار (تورك اۇلۇلارى نىن سۇزلىرىنى ابدىلشدىرەن آبيدە داشلار) دىر. بنگۇداشلار هم مادى، هم معنويات باخىمىندان تورك تارىخى نىن ان دە يرلى آبيدەلرى دىر. بو آبيدەلردە كى يازىلار «تورك» سۇزونون، تورك ملتى نىن آدى نىن ايشلە دىلدىيى ايلك تور كجە متن دىر. تورك ادبىياتى نىن ايلك شاه اثرى، تورك يازى دىلى نىن ايلك، هم دە چوخ يۆكسك بىر اۇرنە يىدىر. شوبهە سىز داها اۇنجه كى دۇورلردەن قالما تور كجە متنلر و كىتابەلردە واردىر. فقط اۇرخۇن آبيدەلردە و بو

آبيدەلردە كى يازىلار ھر باخىمدان بىر شاھ اثرىدېر.
 اۇرخون آبيدەلرى بۇيوك تورك تارىخى نىن بىر دۇورونو ان
 گىرچك، ان چىلپاق و ان اويغون شكىلدە آنلادان منبعلردېر. بو
 آبيدەلر يالنىز گۇى توركلر دۇورونو چاتدىر ماقلا قالمىر، علاوہ
 اۇلاراق تورك ملتى نىن خاراكىتىرىنى، حربى دۆھاسىنى، نسلنى،
 يۆكسك مدنيتىنى، ملت سئوھرلىيىنى دە ياشادېر. بو آبيدەلر تورك
 خاقانلارى نىن تورك ملتىنە حسابات و ئرمەسى، عىنى زاماندا دۇغرو
 يۇل گۇسترمە سىدېر.

«تورك ملتى نىن، تورك دۇولتى نىن آدى، سانى يوخ اولماسىن»
 دئىە گۇرولەن ايشلىرى و اۇزلىرىندەن سونرا گۇرولمەسى گرەكلى
 اۇلانلارى آنلاتماسىدېر.

گۇى تورك بنگۇداشلارى ۱۳ دنە دېر. بونلارىن ان مشهورلارى
 باش وزىر تۇن يۇكوك، كۆل تقىن و بىلگە خاقان اوچون تىكىلمىش
 اۇلانلاردېر. دىگر ۱۰ دنەسى دە مشهوردور. فقط اۇنلار يالنىز اۇلن
 تورك بۇيويونون كىملى يىنى و دۇيغۇسونو، قىسا اۇلاراق وصفلىرىنى،
 اۇيۇدلىرىنى و يا فعالىتلىرىنى چاتدىرىر.

بنگوداشلارىن يىرى

تۇن يۇكوك، كۆل تقىن و بىلگە خاقان بنگۇداشلارى، بو گونكو
 مغولستاندا، بايكال گۇلونون گونئىندە، اۇرخون نهرى وادىسىندە،
 كۇجۇ سايدام گۇلو ياخىنلىغىندا دېر. ۴۸ ائن و ۱۰۸ اۇزونلوق

دائىرەسى آراسىندا يىرلىشىر.

بىنگۇداشلار بىن اۇلدوغو يىردە بو داشلاردان باشقا سۇن درجە دە يىرلى، چوخ سايدا ھىكل، شەر خارابالارى، داش يۇللار، سۇكاناللارى، قوچ و تىسباغا ھىكل لرى، سىناق داشلارى دا تاپىلمىشىدیر. بوراسى مقدس بىر توك پايتختى دىر.

ھىكل لىر آراسىندا كۆل تقىنە عانىد بىر بوست اۇلدوقجا ياخشى وضعىتدە دىر. كۆل تقىن بىر ھىكللى تورك تىپىنى جانلاندىران كۆزل بىر اۇرنكىدیر.

كۆل تقىن آبيدەسى تىسباغا شكلىندە دۆزەلدىلمىش بىر بوئۇرە اۆزەرىندە دىر. ۱۸۸۹- نجو ایلدە آشكار ائىلدى بىر زامان بو آبيدە بوئۇرە نىن يانىندا چئورىلمىش بىر وضعىتدە دۇروردو. يۆكسكىلى بىر ۳/۷۵ متر، شرق و غرب حىصە لرى نىن كنىشلى بىر ۱۳۲، يۇخارى حىصە سى ايسە ۱۲۲ سانتى متر دىر.

جنوب و شىمال حىصە لرى آشاغىدا ۴۶، يوخارىدا ۴۴ سانتى متر كنىشلى بىر دىر. بو آبيدە دە كى سىرلرىن اۇزولوغو ۲۳۵ سانتى متر دىر. جدوئل دەن چىخىمىش كىمى دۆزگۆن و كۆزل حىر فلرلە يوخارىدان آشاغىيا دۇغرو يازىلىب. چوخ تأسف كى، آبيدە نىن اطرافىندا كى بىر چوخ باشقا آبيدە ھانسى آداملار طرفىندىن نامعلوم زامانلاردا پارچالانمىشىدیر. كۆل تقىن قادىنىنا عانىد اۇلدوغو ظن ائىلن بىر ھىكللى يالنىز كۆدە سى قالمىشىدیر.

بىلگە خاقانىن بىنگۇداشى دا كۆل تقىنكى كىمىدیر. و اۇندان بىر كىلومىتر آرا لىندا دىر. فقط ھم يازىلار، ھم دە يانىندا كى ھىكل لىر داھا چوخ تحرىف ائىلدىلمىش دىر. بىلگە تۇن يۇكوك اوچون اىكى داش

آبىدە تىكىلمىشىدۇر. بىرىنچى داشدا ۳۵، اىكىنچى داشدا ۲۷ سطر
يازى وار.

تۇن يۇكۇق بنگوداشى

بىلگە تۇن يوكۇق اوزو اوچون تىكىلن آبىدە داشلاردا تام، آچىق
بىر شكىلدە ياشادىغى اولايلىرى، خاقانىن مشاورى اولاراق مستقلىك
ساواشى نىن قازانىلماسىنا نىجە كۇمك ائتدېيىنى آنلادىر. «تورك
ملىتى آراسىندا سىلاھلى دۆشمىن قۇشدورمادىم.

... دۆشمىن چوخ دىيە قۇرخمادىم، اوزۇمۇز آزىق دىيە
كىچىكلىك گۇسترمە دىم. تانرى گوج وئردى يى اوچون ساواشدىق،
غلبە قازاندىق ... منىم كىمى بىلىجىسى اولان خاقانلارنى سىخىنتىسى
اولماز» دىيىر.

كول تقىن و بىلكە خاقانىن آبىدەلرىندە كى يازىلار، بعضاً جملة
- جملة بىر - بىرى نىن عىنى دىر. چونكى كول تقىن آبىدەسىنە
يازىلار بىلگە خاقانىن سۇزلىرىدۇر. اونون بنگوداشىنا كول تقىننى
اولوموندەن سونرا مىدانا گلن بعضى اولايلىر علاوه ائدىلمىشىدۇر. هر
ايكى آبىدەدە عىنى جملةلرىن اولماسى، بىلگە خاقانىن اونودولماماسى
لازىم گلن اولايلىرى و اوزوندەن سونرا توتولماسى مصلحت بىلىن
يولو اىصرارلا بلىلى ائتمك اىستەمەسىندە دىر. هر ايكى آبىدەدە كى
متنلرىن تامامى بوگونكو يازىمىزلا نورمال بىر كىتابىن بوتون ۳۵
صحىفه سىنى دولدورار.

بىز آشاغيدا بىلگە خاقانىن ھم قارداشى، ھم دە اۇزو اوچون
تىكدىردىيى آبيدەلردە كى سۇزلرىنى بىرلشدىرەرك داھا چوخ
وصىتنامە شكليندە اۇلان و تارىخە ايشىق توتان جملەلرى نىن معناسىنى
و اصلينى دە يىشدىرمە دەن سربست بىر ترجمە سىنى وئىرىك.

بىلگە خاقان نە دئىير؟

«من ملتىن ياخشى واختىندە اونا خاقان اولمادىم... تورك ملتى نىن، تورك دؤولتى نىن آدى، سانى يوخ اولماسىن دئيه، گئجه اويۇمادىم، گوندوز اوتورمادىم، اولونجه يە قدهر چاليشدىم. آز ملتى چوخ، آج ملتىنى توخ قىلدىم... يۇخسۇل ملتى زنگىن، دۇستاق ملتى افندى قىلدىم.»

من تانرى كىمى گۇيدە اولموش تورك بىلگە خاقان، بو چاغدا تاختىمە اوتوردوم. سۇزلىرىمى سۇنونا قدهر دىنلە، ياخشى انشىت! بۆتون كىچىك قارداشلاريم، قۇھوملاريم، اۇغوللاريم! بۆتون سۇيوم، ملتىم! ساغداكى شاد آپىت بگلىر، سۇلداكى تاركانلار، بۇيرۇق بگلىرى! اوتۇز تاتار، دۇققوز اۇغوز بگلىرى! سۇزلىرىمى ياخشىجا انشىدىن، دقتلە دىنلە يىن!

دۇغودا گۆن دۇغوشونا، باتىدا گۆن باتىسىنا، قۇزئىدە گئجه يارىسىنا قدهر اولان يىرلر ايچىندە ياشان ملتىر منە باغلىدىر. بۇنجا

مەلت، بۇنجا ۈلكە اوچون قايدا - قانون ياراتدیم. بو يىرلردە آرتىق پۇزغۇنلوق بۇخدور، قارىشىقلىق بوخدور. تورك خاقانى اۋتۆكن اۋرمانىندا اۋتورارسا ائلدە، سىخىنتى، اۋزۇنتو اولمايا جاقدير.

دۇغۇدا شان تۇنق دۆزە نلىيىنە قەدەر اۋردو يىرىتدیم، دنيزە چاتماغىمىزا آز قالدى. گۆنئيدە دۇققوز ائرسىنە قەدەر اۋردو يىرىتدیم، تېتە چاتماغىمىزا آز قالدى. باتيدا اينجى چايىنى آشاراق دمير قاپييا قەدەر گىتدیم. قۇزئيدە يىر بايىر قۇلارن تورپاغىنا اۋردو يىرىتدیم. بونجا يىرلەرە تورك آدىنى، تورك شانىنى چاتدیردیم! اۋتۆكن اۋرمانىندا يابانچىلار بوخ! ائل تۇتولاجاق يىر اۋتۆكن اۋرمانىدیر (مئشە سیدیر).

بۇ يىردە اۋتوروب چىن مەلتى ایلە آرامى دۆزە لتدیم. آلتۇن، گۆمۆش، اىپك ... بونجا شئىلرى سخاوتلە وئره ن چىن مەلتى نىن سۇزو دادلى، قۇماشى يوموشاق، يعنى ارمغانى جاذبه لیدیر. چىنلى لىر بو دادلى دىل و جذب ائدیجى ارمغانلارلا اۋزاقداكى مەلتىرى شىرنىكلندیرىب اۋزلىرىنە طرف چكىرلر. ياخىنا چكىندەن سونرادا فیتنە لرىنى يايارلار. اۋزاقداكى قوملر چىنلى لرىن نئجه فسادچى اۋلدوقلارىنى آنجاق اۋ زامان آنلارلار.

ائى تورك مەلتى! دادلى سۇزلرە و يوموشاق ارمغانلارلا آلداندىن و بىر چۇخلارىمىز اۋلدو. يئنه يانلىب و گۆنئيدە كى چۇقاي اۋرمانىنا، تۇقۇلتۇن دۆزە نلىيىنە گىدىب يىرلشسەن، ائى تۆرك مەلتى اۋلە جكسەن!
اۋرالارا گىتدى يىنيز زامان چىندەن گلن دۆشمەن آداملار آرانيزا سۇخۇلار و سىزى آلدادىب دئیه رلر: «اۋنلار اۋزاقدا كىلار پىس، ياخىندا كىلار ياخشى ھدیەلر وئىرلر».

نېچە عوام آداملار بو سۆزلەرە آلدانىپ اۇرالارا گىتىدىلر و اۇلدۇلر.
 اۇ يىرلرە واريرسان، انى تۆرك ملىتى! اۇلە جكسن! اۇتۆكنده
 قالىپ اۇرالارا كاروان و قافله گۈندە رسن، سيخىنتىن اۇلماز. اۇتۆكن
 اۇرمانىندا اۇتورسان ابدى ايل تۇتاراق اۇتۇرا جاقسان. تۇخ اۇلا جاقسان!
 انى تورك ملىتى! سن آج اۇلونجا تۇخلۇق نە دىر بىلمزسن، فقط
 تۇخ اۇلونجا دا آجلىق نە دىر دۆشۆنمزسن! بىللە اۇلدوغون اوچون سنى
 اۇجالدان خاقانىن سۆزۈنە باخمادىن. اۇنون سۆزونو آلمادان يىردەن -
 يىرە واردىن. اۇ يىرلردە تۆكندىن. گىرى قالانلارلا داھا دا
 ضعيفلە يەرك محو اۇلۇردۇن ...

تانرى يار اولدوغو، اۇز طالعىم وار اۇلدوغو اوچون من خاقان
 اۇلاراق تخته اۇتوردوم. تختىمە اۇتورونجا آج، يۇخسۇل، داغىنىق ملىتى
 تۇپلادىم. يۇخسۇل ملىتى زنگىن قىلدىم. آز ملىتى چۇخ قىلدىم.

سۆزۈمدە يالان، يانلىش وارمى؟ تورك بگلىرى! ملت! انشىدىن!
 تورك ملىتى نىن بىرلشىب ائل تۇتدۇغونو، يانىلدىغى زامان
 اۇلدۇيۇنو، بۇرايا وۇردۇم (بو داشا يازدىم). نە سۆزوم وار ايسە بو ابدى
 داشا وۇردوم. اۇنلارى گۈرەرك، اۇخوياراق بىلىن! تۆرك ملىتى! بگلىر!
 تختىنە باغلى خاقانىنا اطاعت ائدەن بگلىر اۇلاراق مى يانىلا جاق
 سىنىز؟

من بو بنگۆ داشى يۇندۇردوم، تىكدىردىم. گۈزەل بىر بارك
 (تۆربە) ياپدىردىم. ايچىنە، چۇلۆنە گۈزەل ناخىش وۇردۇردۇم.
 كۈنلۆمدە كى سۆزلرى يازدىردىم. چۇلدە، اۇتاقدا، قۇراق يىردە
 اۇلانلار دا بو بنگۆ داشى گۇرسۆن. يابانچىلار داھا گۇروب بىلسىن،
 اۇيرەنسىن!

اؤستده ماوی گوی، آلتدا اسمر یئر قالدیقدا ایکیسی آراسیندا انسان اوغلو یارادیلیمیش. انسان اوغوللارینی اداره ائتمک اوچون آتالاریم بۇمین خاقان، ایستهمی خاقان تخته اوتورموشلار. تخته اوتورۇنجا تورک ملتی نین ائلینه، نسلینه صاحب اولموش، ایشینی یولونا قویموشلار. اوزامانلار دورد طرف دوشمن ایمیش. دورد طرفه اوردو یئریده رک بونجا ملتی اوزلرینه باغلامیشلار. باشلییا باش اگدیرمیش (ایدیرمیش)، دیزلییه دیز چؤکدورموشلر!

خاقان آتالاریم بیلگه (عالیم) ایمیش، ایگید ایمیش. وزیرلری ده عالیم ایمیش، ایگید ایمیش. بگلرده، ملتی ده دؤغرو ایمیش. اونون اوچون ائلی قورۇموشلار. ائلی قورویوب نسیل یئتیشدیرمیشلر. گونو گلینجه اجل لرله اولموشلر. دورد طرفدهن چوخلو ملت یاسلی، گوزو یاشلی اولاراق گلیمیش. یاس توتوموشلار، خاقانلارینا آغلامیشلار.

اونلاردان سونرا کیچیک قارداشلار خاقان اولموش. اوغوللاری خاقان اولموش. فقط داها سونرا کیچیک قارداش بویوک قارداش کیمی یارادیلمادیغی اوچون، اوغلو آتاسی کیمی یارادیلمادیغی اوچون نادان خاقانلار تخته اوتورموش. پیس خاقانلار گلیمیش. بونلارین بۇیروق بگلری ده بیلکسیز ایمیش. بگلر یالانچی اولونجا ملت ده اونلارا بنزه میس!

بو دورۇمدان چین ملتی یارارلانمیش، آچیق گوز، حیله گر چین ملتی قارداشی قارداشلا، ملتی بیر - بیرله دوشمن ائتمیش. بوتله یه دوشن تورک ملتی نین ائل توتدوغو الدن چینمیش، باشینداکی خاقانینی ایتیرمیش. سویلو، شانلی اوغوللاری چین ملتینه کوله، گنج قیزلاری جارییه اولموش. بعضی تورک بگلری تورک آدینی بۇراخیب

چینجه آدلار آلمانغا باشلامیشلار. چین خاقانینا بویون اگمیشلر. نام اللی ایل ایشلرینه، گۆجلرینه حکم و نره ن چین خاقانینا اطاعت انتمیشلر.

باشسیز قالان تورک ملّتی بئله یانیب - یاخیلیرمیش:
انللی - اوبالی ملّت ایدیم انلیم هانی؟ کیمه ائل قازانیرام؟
خاقانلی ملّت ایدیم خاقانیم هانی؟ هانسی خاقانین حکمو ایله دوروب
- اوتوراجاغام؟

بئله دئییب چین خاقانینا دۆشمّن اولموش. آمانسیل، دۆزه ن قورما یینجا یئنه تسلیم اولموش. چین خاقانی دا اونا بونجا ایش و نره ن تورک ملّتی یوخ انده ییم، سؤیونو قوروداییم دئییه چالیشیرمیش. تورک ملّتی یوخ اولماغا دؤغرو گئدیرمیش...

اؤ زامان اؤستده تورک تانریسی تورکون اؤغورلو یئرو سؤ مه لک لری، تورک ملّتی یوخ اولماسین دئییه، ملّت اولسون دئییه آتام ائل ته ریش خاقانی، آتام ائل بیلگه خاتونو گویون تپه سینده ن توتوب یوخاری قالدیرمیشلار. آتام خاقان اؤن یئددی ارله چوله چینمیش. بونو دویان شهرده کی تورکلرده «دیشاری چینخیر» دئییه خبر آلینجا داغا چینمیشلار. داغدا کیلار دا اؤنلار قوشولموش، تۇپلاشیب یئتمیش ار اولموشلار...

تانری گۆچ و نردییی اوچون آتام خاقانین ارلری قورد کیمی اییمیش، اؤنلار اوچون دۆشمّن قویون کیمی اییمیش. آتام دؤغویا، باتییا خبر سالیب ار توپلامیش. چوخالمیشلارو یئددی یۆز ار اولموشلار. یئددی یۆز ار اولوب انلسیزلشمیش، خاقانسیزلاشمیش ملّتی، جارییه اولموش، کؤله اولموش ملّتی، لیاقتینه زیان دگمیش ملّتی

آتالارى نىن عادىتىنە اۇيغون يىنىدەن دۆزلىنىش، حر كته كىچمىش،
يىتىشىدىر مىشلر ...

آتام خاقان يىددى ايل سفر ائتمىش، اىگىرمى ساواش ائتمىش.
تانرى يار اۇلدۇغو اوچون باشلىيا باش اگدىرمىش، دىزلىيە دىز
چۇكدۆرموشلر. ائلىنە، عادىتىنە صاحىب اۇلدوقدان سونرا دا اوچماغا
وارمىش (اۇلمۇش).

آتام خاقان وفات اندندە اوزوم سىگىز ياشىمدا ايدىم. قانونا
گۆره عمىم، خاقان تىختىنە اۇتۇردو. عمىم خاقانلىق تىختىنە اۇتورونجا
تور ك ملتى نى داها دا گۆجلندىردى. عمىم خاقان اۇلدوقدا اوزوم الى
بوئش اۇلدوغوم اوچون ايشىمى، گوجومو اۇنا وئردىم. اۇنا ياردىم
ائتىدىم. تانرى يار اۇلدوغو اوچون اۇن دۇرد ياشىندا تاردوش ملتى
اۆزەرىنە شاد (باشچى) اۇلدوم. عمىم كاپقان خاقان ايله بىرلىكدە
اىگىرمى بئش سفر اندەرك اۇن اوچ كەرە ساواشدىق. يانىلىب بىزە
قارشى گلن تۆرك قوملىرىلە دە ساواشدىق و اۇنلارى دا تابع ائتىدىك ...
آرتىق كىچىك قارداش بۇيوك قارداشىن، اۇغوللار آتالارىن
يىرىنى بىلىر اۇلدو. قۇل قۇللوغونو، جارىيە جارىيە لىيىنى آنلادى!

تور ك بىگلىرى! ملت! ائشىدىن!

اۆستدە گۆى باسماسا، آلتدا يىر دەلىنمە سە تۆرك ملتى، سنىن

ائلىنى، سنىن عادىتىنى كىم پوزا بىلىر؟

ائى تور ك ملتى! تىترە و اوزونە دۇن!

اطاعت ائتىدىيىن زامان سنى يۆكسلىتمىش، اۇجالتمىش اۇلان

عاغىللى و اىگىد خاقانىنا آزاد و مستقل يۇردۇندا يانىلىب عصيان

اندەرك پىس ايش گۇردۇن. سىلاحلى انسانلار هاردان گلدىلردە

سنى داغىدىب گۆتۆردۆلر. سۆنگۆلو انسانلار ھارادان گلدیلردە سنى سۆرۈپ آپاردىلار.

انى اوتۆكنىن خوشبخت ملتى، گىتدىنىز! دۇغۇيا وارانىنىز اۆلدو. باتىيا وارانىنىز اۆلدو. واردىغىن يئرلردە خىيرىن اۆ اۆلدۇكى، قانىن سۇكىمى آخدى. سۆموكلرىن داغ كىمى يىغىلىب ياتدى... بىلمەدىين اوچون، يانىلىب پىسلىك ائتدىين اوچون عمىم خاقان اۆلدو، رۇحۇ گۆيلره چكىلدى.

فقط تورك ملتى نىن آدى، سانى يوخ اۆلماسىن دئيه آنام خاقانى، آنام خاتونو يۆكسلدەن تانرى، ائل وئرهن تانرى يئنه تورك ملتى نىن آدى، سانى يۇخ اۆلماسىن دئيه بو دفعه اوزۆمو خاقان ائتدى.

من ملتە ياخشى واختىندا خاقان اۆلمادىم!

آج - يالاواج، چىرىن - چىلپاق، گۆجسوز قالمىش، يۇخسول بىر ملتە خاقان اۆلدوم. كىچىك قارداشىم كول تقىن ايله عهد ائتدىك. آتامىزىن قازاندىغى ملت آدى، ملت سانى يوخ اۆلماسىن دئيه تۆرك ملتى اوچون گىنجە اۆيۇمادىم، گۆندوز اوتۇرمادىم. كىچىك قارداشىم كۆل تقىن ايله ايكى شاد ايله اۆله سىيه، بىله سىيه چالىشىدىم. توپلانان ملتى آتشة، سۇيا غرق ائتمەدىم. اۆزۆم خاقان اوتۇردوغومدا سپەلنىمىش حالدا اۆلان ملت آغىر وضعىتدە اۆلسادا يئنه بىرلىشىدى. ملتى يۆكسلىتمك اوچون ۱۲ ساواش ائتدىم. سونرا تانرى كۆمكى ايله بختىم وار اۆلدوغو اوچون خستە ملتى دىرىلتدىم. آز ملتى چوخ، آج ملتى تۇخ ائتدىم. گىيمىسىز ملتى گىيمىلى، يۇخسول ملتى بگ ائتدىم. دۇرد يانداكى ملتەر منە تابع اۆلدولار. ملتىن دۆشمىنلىرىنى يوخ ائتدىم.

بونجا قايدا - قانون ياراتدىقدان سونرا كىچىك قارداشىم كۆل

تقىن دە اۋىلە جە اۋچماغا واردى ...

آتام خاقان اوچماغا واردىقىدا كىچىك قارداشىم كۆل تقىن يىندى ياشىندا ايدى. تانرى نىن اۋماي قدهر گۈزەل و ياخشى ياراتمىش اولدوغو آنام خاتونون آرزۇسۇ اىلە دۋولتىن اۋنون خوشبختلىيى نىن رمزى اولاراق كىچىك قارداشىم كۆل تقىن آدىنى آلدى. اۋن آلتى ياشىندا ايكن عمىم خاقانا انلىنى، تۈره سىنى بئله قازاندىردى:

آلتى چۆب و سوغداكلارا قارشى سفر ائتدىك. اۋنلارى مغلوب ائتدىك. چىنلى اۋنق تۇتۇق اللى مىن عسگرلە گلدى، ساواشدىق. كۆل تقىن يايلازلا فىرلاىب سالدىردى. اۋنق تۇتۇقون سىلاحلى اللىنى توتدو، اۋنو سىلاحلى اولاراق كىتىرىب خاقانا تسلىم ائتدى. اۋ اۋردونو اۋرادا يۇخ ائتدىك.

ايگىرمى بىر ياشىندا ايكن چىن ژئىرالى چاچاسنقونلە ساواشدىق. سىكسان مىن (۸۰۰۰۰) عسگرلە گلدىشىدى. كۆل تقىن اۋنجه تادىكىن چورۇن بۇز آتىنا مىنىب سالدىردى. اۋ آت دا اۋرادا اولدو. ايكىنجى دفعە ايشبارا يامتارىن بۇز آتىنا مىنىب دۋيوشد. اۋ آت دا اۋرادا اولدو. اۋچونجو دفعە بىقەن سىلىق بگىن دۇرۇ (قىزل) آتىنا مىنىب سالدىردى. دۇرۇ آت دا اۋرادا اولدو. دۆشمىن كۆل تقىن زىرئىنە، سىلاحىنا، كافتانىنا يۈزدەن چوخ اۋخ وۇردو، آما اۋزونە، باشىنا بىرىنى دگدىرە بىلمەدى. دۆشمىن اۋردوسونو اۋرادا يۇخ ائتدىك.

تۆرك ملتى! كۆل تقىن نىن نىجه هجوم ائتدىيىنى، نىجه ساواشدىغىنى بىلىرسىنيز! كۆل تقىن ايگىرمى آلتى ياشىندا ايكن بىر بايىر قوللارا، قرغىزلارا، داها نىچە - نىچە ملتله قارشى ساواشدى،

بۇيوك ظفرلر قازاندى. (بورادا بىلدىبى بۆتون حادثه لرى، كىمىلرله نىجه ساواشدىغىنى آنلادىر.)

دۇققۇز اۇغوز ملتى اۆز ملتىمدە ندى. دۇنيا بۇلاندىغى اوچون، قىسقانچلىق بلاسىنا توتولدوغو اوچون دوشمن اولدو. بىر ايلده بئش يول ساواشدىق. كۆل تقيىن آزمان آدىلى آتىنا مينيىب وۇرۇشۇردو. تىكباشىنا ينددى ارى ميزراقلادى (نىزه له دى).

بئش ساواشدان سۇنرا آم قا قالاسىندا قىشلايىب ايلك باھاردا يىننه اۇردو چىخاردىق. كۆل تقيىنى باشچى قۇيوب اۇرادا بۇراخدىق. ساواشما تدبىرى گۇردوك. دوشمن مركزى باسدى. كۆل تقيىن اۆك سۆز آدىنداكى آتىنا مينيىب تىكباشىنا دۇققۇز ارى ميزراقلادى. مركزى قۇرۇدو، وئرمه دى.

آنام خاتون، بۆتون آنالارىم، باجىلارىم، گلينيلىرىم، شاهزاده لرىم، اۆگۆنلر دهن دىرى قالانلار! كۆل تقيىن اولماسايدى اۆله جكدىنىز!
كىچىك قارداشىم كۆل تقيىن اوچماغا واردى. چۇخ - چۇخ اۆزۆلدۆم. كده رىمدەن گۇرۇر گۇزۇم گۇرمز، بىلىر عقيلم بىلمز كىمى اولدو. اۆزۆم دۇشۇندوم:

زاماندا، حياتدا تانرى نىن الينده دىر. انسان اۇغلو اۆلۆملو دۇغۇلموشدور. گۇز ياشىمى ايچەرى آخىداراق، قلىبىمىن سىزىلتىلارنى بۇغاراق دۇشونجه يه دالدىم. ايكى شادين، بۆتون كىچىك قارداشلارىمىن، بۆتون ملتىمىن آغلاماقدان گۇزۇ كۇر اۇلاجاق دئيه دوشوندم ده سىخىلدىم.

ماتم مراسىمىنه، آغى دئمە يه كىماي، تاتابى ملتلىرى نىن باشچىسى اۇدار سنقۇن گلدى. چىن ساراينىندان ايسى يى لىتن گلدى.

گره كسىز اولدوغو حالدا اون مینلىك خزینه آلتون، گۆموش ... چوخلو - چوخلو گتیردی. تبت خاقانلیغیندان وزیر گلدى. سوغد، ایرانلى، بخارا اولکه لرینده ن ائریک ژئرال، اوغول تاركان گلدىلر. تاردۇش خاقانلیغیندان دامغاچى مۇھوردار گلدى. بارک تیكن (تۆربه تیكن)، ناخیشچی، داشا یازی یازان اولاراق چین خاقانى نین قۇھومو چانق^۱ سنقون (چانق ژئرال) گلدى.

كۆل تقین قویون ایلینده، اون یئددینجی گۆنده (۲۷ فئورال ۷۳۱) اوچدو (اولدو). دوققوزونجو آیین ایگیرمی یئددی سینده یاس توتدوق. تۆربه سینى، ناخیشلارینى، بنگۆ داشینى مئیمون (میمون) ایلینده، یئددینجی آیین عینی ایگیرمی یئددی سینده (۱ نووامبر ۷۳۱ - نجی ایلده) اونا لاییق حۇرمتله تاماملادیق.

ائى تورک ملتی! بو ائلى كیچیک قارداشیم كۆل تقین ایله اولۆمله چارپیشاراق قازاندىم. قازانیب بو بویوک ملتی آتشه، سۇیا سالمادیم (فلاكته ده دۆشۆرمه دیم).

ائى اۆتۆكنین اۇرمانى نین ملتی! پیس آدام گلیب بیرلییین پوزماسین، سیلاحلى گلیب سنى داغیتماسین دئییه سنه بۇرانی ائل تۇتدوم. قايدا - قانون قازاندىردیم.

تورک ملتی! بگلر! سۇزۆمو ائشیدین!

تورک ملتینى توپلایب ائل - اۇبانین وصفینى بو داشا یازدیم. ملت یئنه سهو انده رسه اوله جه یینی ده بو داشلا حگ انله دیم. هر نه سۇزۆم وارسا یازدیم. اونا باخاراق بیلین، ایندیكى تورک بگلری!
تورکلریم، جمیع بگلریم، جمیع ملتیم! قازانیب ائل توتدوغوم بو

يىردەن، خاقانىندان آيرىلماسان، ياخشىلىق گۈرە جكسن. ائويندە
اوتوراجاق، دردسىز اولاجاقسان.
سۆزلىرىمدە يانلىش وارمى؟
ائى تۆرك! تىترە و اوزۆنە دۈن!

گۆی تورک یازىسى و دىلى

اۇرخۇن اليڧباسى قديم تورک منبعلىرىندە كى شكىل لره و تور كچه
كلمه لرین معنالارینا اۇيغون اۇلاراق ايجاد اند يلميش ايلك تورک
يازىسى دیر

۷۲۵ - ۷۳۵ - نجى ایللر آراسیندا تىكىلن اۇرخۇن
آبیدە لریندە كى یازى ایلک تورک اليڧباسىلا یازىلميشدیر. بو
ایشله ك یازى نین تور کلر طرفیندن چوخ قديم زاماندا ن برى استفاده
اند یلدىيى آنلاشیلیر، فقط نه قدهر قديم اۇلدوغو بیلينمیردی.
۱۹۷۰ - نجى ایلده ائسیك كورقانىندا ن چىخاریلان گۆمۆش بىر
طاباغین اۆزه رینده آشكارلانان ايكى سطرلیك یازى نین تور كچه و
اۇرخۇن حرفلریله یازىلميش اۇلدوغو گۆرۆندو و تور کلرین بو
يازىسى نین م. اؤ، ۵ - نجى عصرده ن برى قالدیغى آنلاشىلدى.
اۇرخۇن یازىسى تور کلرین اۆز یازىسى دیر. هئچ بىر ملتده ن
آلینما ميش قديم تورک منبعلىرىندە كى شكىل لرله و تور كچه كلمه لرین

معناسىنا اۇيغون اۇلاراق ايجاد اندىلمىشىدىر. مثلاً «اۇخ» اۇلاراق اۇخونان حرف اۇخا (ا)، «باي» اۇلاراق اۇخونان حرف بايا (با)، «س» اۇلاراق اۇخونان حرف سۆنگۆيه (با)، «ت» اۇلاراق اۇخونان حرف داغا (تاغا)، ائو اۇلاراق اۇخونان حرف ائو (چادىرا) بنزه يير. (ائب - ائو - چادىر).

گۆى تور كلردەن اۇنجه كى دۈوره عائىد يىنى سنى يازىلارى و اۇنلاردان يۈزلرجه ايل اۇنجه يه عائىد «آلتون گىيملى آدام» دۈورۈنون يازىلارى عىنى حرفلرله يازىلمىشىدىر. يالنىز بو اليفانين حرفلرى گۆى تور كلر زامانىدا آزالدىلمىش، حرف يازىلىشىنى آسانلاشدىرماق اوچون بعضى سسلر بىرلشدىرىلمىش، آماما اليفبانين اساسى پۈزۈلمامىشىدىر. بو گون «گۆى تور ك آبيده سى» يادا «اۇرخون اليفباسى» اۇلاراق تانىنان بو يازى نين حقيقتاً گۆى تور كلردەن ۱۳۰۰ ايل اول ياشامىش تور كلر طرفىندەن ده ايشله دىلدى يىنى آرتىق بىلىرىك. تور كلرين اوز يازىسى، ملى يازىسى بۇدۇر. داها شونرا ايشله دىلن اويغور يازىسى سۇغد اصيلى دىر. اويغورلارين مانىچىلىغى منىمسە مەلرىندەن شونرا ايشله دىلمە يه باشلانمىشىدىر.

گۆى تور ك اليفباسى ۳۸ حرفدىر. بۇنون ۴ - و وۇكال، يعنى سسلى حرف، ۳۴ - و ايسە سس سىز حرفلردىر. هم سسلى لرین، هم سس سىزلرین قالین يادا اينجه اۇخونمالارینى ساخلايان فرقليكلر بىرلشيك و جىفت سسلى كونسونانتلار معلومدور.

گۆى تور ك يازىسىندا! حرفلر بىر - بىرىنە بىرلشدىرىلمز. كلمە لر بىر - بىرىندەن اۆست - اۆستە دوشموش ايكى نقطه ايله آيرىلىر. يازى ساغدان سۇلا، ايستە نىلندە يۇخارىدان آشاغىيا يازىلىر.

اۇرخۇن آبيده لرينده سطرلر يوخاريدان آشاغىيا يازىلمىش و ساغدان سۇلا دۇغرو يئرلشديريلمىشدير.

گۆى تور كچه سايلار

گۆى تور كلرده (و داها اۇنجه كى تۆر كلرده) ساي آدلارى بو گۆنكو كيميدى، يالنىز تلقظ ده ييشيكدى: تورت - دۇرد، بىش - بئش، يئتى - يئددى، تۇقۇز - دۇققۇز كيمى. بىر خانه لى لر^۱ كيمى اۇنلو خانله ليلرده بو گۆنكو كيمى سسله نيردى. اۇن - اۇن، ايگيرمى - ايگيرمى، اۇتۇز - اۇتۇز، قىرق - قىرخ ... كيمى.

فقط اۇن سايندان سونرا گلن سايلارين سۇيله نيشى بو گۆنكونه نسبتاً فرقلى دى. مثلاً ۲۳ - و ايفاده ائتمك اوچون «اۇچ اۇتۇز» دئىيليردى. بونون منطقى ۲۰ - يه ۲۰ ايله ۳۰ آراسينداكى سايدان ۳ - و ن ساخلانماسيدى. بونا گۆره: اۇچ ايگيرمى - ۱۳، يئددى ايگيرمى - ۱۷، يئددى اۇتۇز - ۲۷ ... اولۇردو.

بعضاً سايلار آرخاسيندان سونرا «آرتوق - آرتىق» كلمه سى ايشله ديله ره ك ده ايفاده ائدليليردى. ايگيرمى آرتوق بئش (ايگيرمى آرتىق بئش - ۲۵)، اۇتۇز آرتوق بىر (اۇتۇز آرتىق بىر - ۳۱)، اۇتۇز آرتوق تورت (اۇتۇز آرتىق دۇرد - ۳۴)، ... كيمى.

زامانلا آرتىق كلمه سى نين علاوه سيله سايماق يايىلدى. يۆز ايللر ايچينده بو آرتوق كلمه سى ده آرادان قالدخدى و بو گۆنكو سايما

شكىلىنە اۆيره شديك.

گۆى تورك دىلى

گۆى توركلرين دانىشىدىغى توركجه اۆزلىرىندەن يۆزلىرجه ايل اۆنجه و يۆزلىرجه ايل سونرا دانىشىلان توركجه دەن فرقلى دئىيلدير. م. اؤ، ۵ - نجى عصره عائيد انسىك كورقانىندا تاپيلان يازى نىن حرفلىرى كىمى كلمه لرى ده گۆى توركجه ايدى. گۆى توركلردەن يۆزلىرجه ايل سونرا، مثلاً اويغورلار (۱۱ - نجى عصر) دؤورونده قلمه آلىنمىش داستانلاردا «كوتاتقۇ بىلىق»، «ديوانى - لغتى - تورك» كىمى كلاسىك اثرلردە ايشله دىلن توركجه دە چوخ فرقلى دئىيلدير. گۆى توركجه يە نمونه كىمى بىلگه خاقان آبيده سينده كى بىر جمله نى عىناً وئىرىك:

گۆى توركجه:

«توقۇز اۇغۇز مئنىق بۇدۇنۇم ارپش. تنقرى بىر بۇلقا كىن اۆچون اۇدىنقه كۆپى دقدۆك اۆچون ياغى بۇلدى. بىر بىلكا تۇرت يولى سۇنقۇشتۇم...»

بۇگۆنكۆ دىلده بىرىنجى وارىانت:

«دوققۇز اۇغوز منىم بۇدۇنۇم ايدى. گۆى، يئر بۇلاندىغى اۆچون اۇدۇنه كۆپى دۇيدۇيۆ اۆچون ياغىب اۇلدۇ. بىر ايلده دۇرد يول سۇنقۇلشديم...»

بو گۆنكۆ دئىيلىشه:

«دۇققۇز اۇغۇز منىم ملتىم اىدى. گۈى و يئر بۇلاندىغى اۆچۈن (گۈى يئر گۈرمە دىيى اۆچۈن)، اۇدۆنە قىسقانجلىق دگدىيى اۆچۈن دۆشمن اۇلدو. بىر اىلدە دۇرد دفعە ساواشدىم...»

گۈى تورک داستانلارى

قدىم تور كلردە «بۇز قۇرد» بىر اۇنجۇل اۇغور، بۇللۇق رمزىدېر. داستانلارىندا اتالارىنى قۇردا بنزە دىر، «قۇرد آنا» دان تۇرە مىش اۇلدوقلارىنى دا سۇىلرلر. بو اينانىش گۈى تۇر كلردەن اۇنچك تور كلردە دە مثلاً هونلاردا دا واردىر. تاريخ عرضىندە قۇردلا باغلى افسانە لر دە يىشەن، باشقالاشدىرىلان آنلاملاردا داوام اندىب گل مىشدىر.

گۈى تور كلرلە علاقه لى بۇزقۇرد افسانە سىنى چىن قاىناقلارىندان اۋىرە نىرىك. چىنىن چۇ خاندانى تاريخىندە اىكى آىرى شكىلدە روايت اندىلمكده دىر.

بىرىنجى روايت

بىرىنجى روايتە گۈرە هون سۇيۇندىان اۇلان گۈى تور كلر باشچىلارى كاپان پۇنۇن حاكمىتى آلتىندا اۇلدوقلارى بۇلگە دەن آىرىلدىلار. كاپان پۇنۇن ۱۶ قارداشىندان بىرى نىن آناسى قۇرد اىدى.

دۆشمەنلەر اۇ بىرى قارداشلارى يۇخ ائتمىش، آمما قۇرددان دۇغولموش بوجسور، گۆجلو قارداش قۇرتۇلموشدو. قورددان دۇغۇلان بۇ جۇجۇق اۇزۇنە ايكى آرواد آلدی. بونلاردان بىرى ياز تانرىچا سى نىن، اۇ بىرى قىش تانرىچاسى نىن قىزى ایدی. بو قادينلاردان هر بىرى ايكى جۇجۇق دۇغدۇلار. جۇجۇقلارىن ان بۇيۇسو اۇلان نۇتۇلۇشە خاقان سىچىلدى و «تورک» آدىنى آلدی. «تورک» ۇن اۇن آروادى واردى. جۇجۇقلاردان بىرى نىن آناسى «دېشى قۇرد» دىمك اۇلان «آشينا» آدىنى داشىيىردى. اۇنون جۇجۇقو خاقان اۇلدو و اۇدا «آشينا» (آسئنا) آدىنى آلدی. گۆى توركلر بو «آشينا» سۇيۇندان گلير ديلر.

ايكىنجى روايت

هۇنلارىن سۇيۇندان اۇلان گۆى توركلر آشينا آدلى بر عائله دەن گلير ديلر. چۇخالىب آيرى - آيرى اۇيماقلار حاليندا ياشاركن «لىن» دىيىلن بىر اۆلكە دەن گلن دۆشمەنلىرى نىن باسقىنىنا اۇغرادىلار. اۇن ياشيندا بىر جۇجۇقدان باشقا هامىسى اۇلدۇرولدى. دۆشمەن عسگرلىرى بو جۇجۇقو اۇلدۇرمە ديلر، آمما آياقلارىنى قىرراق بىر باتاقلىغىن يانىنا بۇراخدىلار. ياورۇلارىنى ايتىرمىش بىر دېشى قۇرد بو يارالى جۇجۇغو اتلە بسلە يەرەك ياخشىلاشدىردى. جۇجۇق بۇيۇيۇنجه قورد اۇندان حامىلە قالدى. بو آرادا دوشمەنلر يارالى جۇجۇغون ياشادىغىنى

اۋيرەندىلەر. اۋنو اۋلدۆرمك اوچون آراماغا باشلايدىلار. قورد جۇجۇغو دا گۇتوروب قاچدى. تۇرفان اۋلكەسى نىن قۇزنىيىندە بىر ماغارايا گىلدى. بو ماغارادا اۋن جۇجۇق دۇغدو. جۇجۇقلار بۇيۇيوب اطرافدا راستلاشديقلارى قىزلارلا اتولدىلەر. قىسا زاماندا چوخالىب يۆز عائله اۋلدولار. زامانلا ياشادىقلارى يىر اۋنلاردا دار گىلمە يە باشلادى. بۇرادان چىخىپ آلتاي داغلارى اتكلرىنە يىرلىشىدىلەر. آشىنا آدىلى قارداش خاقان اۋلدو. قورد سۇيۇندان گىلدىيىنى گۇسترمك اوچون چادىرى نىن اۋنو اۋزەرىندە قورد باشى اۋلان بىر بايراق اۋجالتىدى. بوندان سونرا گۇي توركلر «آشىنا بۇيو» اۋلاراق آنىلدى.

ارقەنە قۇن داستانى

تورك بۇيلارىندان بىرى نىن اۋ بىرى بۇيلار طرفىندەن يوخ ائدىلمەسى، قورتولان تك جۇجۇغون بىر دىشى قورد طرفىندەن بىسلىنمەسى، سونرا بو جۇجۇقدان و قورددان تۇرە يەن سۇيۇن چوخالماسى، دۆشمىندىن اۋج آلماسى ... بۇز قورد افسانەلرى نىن آنا موضوعو بودور.

گۇي توركلرىن اصل داستانى «ارقەنە قۇن داستانى» دىر. فقط بو داستاندا قورد ايكىنجى پلاندا قالمادا، سىپدە جە تۆرك باشچىسى نىن اساس آدى اۋلاراق ايشلە دىلمىكدە دىر. بو داستان اۋتن يۆز ايللر بۇيو تورك توپلوملارى آراسىندا سۇيلە نىلمىشىدىر. اۋنو خالق آراسىندا

دۇلاشاراق تۇپلايان و ايلك دفعه يازيبا آلان مشهور تاريخچى رشيد الدين طيب دىر. ۱۲۴۸ - ۱۳۱۸ - نجى ايللر آراسىندا ياشاميش اولان رشيد الدين طيب توپلادىغى ارقه نه قۇن داستانىنى «جامع التواريخ» (تارىخلر توپلوسۇ) آدلى فارسجا يازىلميش مشهور اثرينه علاوه اتميشدىر. اوغوز خاقان داستانى دا ايلك دفعه اونون طرفيندهن يازيبا آلىنميش و عىنى اثرده اونا دا يئر وئرىلميشدىر.

۱۷ - نجى يۆز ايلده خيوه حكمدارى ابوالقاسى باهادير خان طرفيندهن يازىلان «شجره تورك» آدلى اثرده ده ارقه نه قۇن داستانىنا يئر وئرىلميشدىر. باهادير خانىن «جامع التواريخ» دن يارارلاندىغى آنلاشيلماقدادىر. هم رشيدالدين، هم باهادير خان تارىخلرىنده قئيد ائدىلن ارقه نه قۇن داستانىندان چىخان و تارىخىن ده تصدىقله دىيى ايكى اۇنم لى نتيجه بودور:

۱ - گۆى توركلرىن ايلك بۇيۇنو تك بير جۇجۇق قالىنجايا قدهر

قىريب، بوخ ائدهن دۆشمىنلىرى ديگر تورك بۇيلارىدىر؛

۲ - گۆى توركلر مدهنى (مدنى) ان ياخشى ايشله ين، ان ياخشى

دمير سيلاحلار دۆزه لدهن تورك بۇيۇدۇر. اونون اوچون اونلارا

«دميرچىلر» ده دئىيلىردى. گئرچكدهن ده هون امپراتورلوغونون

داغىلماسىندان سونرا ژۇآن - ژۇآنلارا (آوارلارا) سىغىنان گۆى توركلر

بير مدت اونلارا دميرچىلىك ائدهر ك وارلىقلارىنى قۇرۇمۇش دولار.

يازىلان منبعلرلردهن توپلادىغىمىز داستانىن مضمونو بو دور:

«اوغوز خاقان سۇيوندان اولان ائل خان مغول ائلىنه حكمدار اولدو. ائل

خانىن حاكميت آلتىنا آلدىغى مغوللار چۇخلو سايدايدىلار. بۆتون

تورك ائللرىنده اونلارنىن اوخۇ اؤتمه ين، قولۇ يىتمه ين بير يئر بوخدو.

اۋتون اوچون بوتون باشقا تورك بۇيلارى اۋنلارا دۆشمن دى. بونلار بىرلشەرە ك مغولو يۇخ ائتمك ايستە دىلر. مغولو يۇخ ائتمك ايستە ين تورك بۇيلارى نين باشچىسى سئوينج خان ايدى.

ائل خان (گۇى توركلر) دوشمن لر ين هجوم ائدە جە يىنى آنلادى و تدبىر گۇردو. بوتون چادىرلار يىنى، حيوان سۆرۆلر يىنى بىر يثرە توپلادى و اطرافينا خندە كلر (خندقلر) قازارق گۇزلە دى. دۆشمن لر گلدى و وۇروشما باشلادى. اۋن گۆن سۆرەن و وروشمالاردا ائل خانين اۇردۇسو اۋستۆن گلدى.

بونون نتيجه سيندە بۆتون ائللر، مغول لارلا وۇروشان بۆتون دۆشمن بويلار بىر قارار گلمك اوچون توپلاندىلار. سئوينج خان بئله دندى: «بىز بونلارى وۇروشارق يۇخ ائدە بىلمەرىك، بىر حيله قۇرمالى».

قرار وئردىلر. دان آغاراركن هجوم كئچدىلر. سونرا دا مغلوبىتى قبول ائتميش كىمى چادىرلار يىنى قالدىردىلار و بعضى مال لار يىنى بۇراخىب چكىلدىلر. ائل خانين مغول لارى «دوشمن قاقىر» سانىب اۋنلارى قۇولاماغا باشلادىلار و اۋزلرى پۇسقۇيا دوشدولر. تۆركلر وۇروشدولار و بو دفعە غالب گلدىلر. مغول لار ين بۇيوكلر يىنى اۇلدوروب كىچىكلر يىنى و قادينلار يىنى اسير آلدىلار.

بو ساواشدا ائل خانين «قىيان» آدلى اۋولادىندان باشقا بوتون جۇجوقلارى اۋلموشدو. قىيان و ائل خانين قوهومو اۋلان نو كوز اۋايل ائولنمىشىدى لر. بو ايكىسى آروادلار يلا بىرلىكده بىر دوشمن بۇلويونه اسير دوشدولر. اۋن گون سونرا بىر گئجه هر ايكىسى آروادىلار يلا بىرلىكده آتلانىب قاقدىلار. ساواشدان اۋنجه اۋلدوقلارى يۇردلار ينا

گىلدىلەر. اۇرادا دوشمىندەن قاچىپ گلن آت، دەو، اۈكوز، قۇيۇن كىمى چوخ سايدا حيوانلارنى گۇردولر. دۇرد طرف دوشمن اۈلدۇغو اوچون يوللاردان اۇزاق داغ آراسىندا بىر يىر تاپىپ يىرلشمە يە قرار وئردىلر.

سورولرىنى سوروب داغلارا دۇغرو ايرە لىلە ين قىيان و نو كوز عائەلرى دار بىر يول بولۇب داغلارنى آشدىلار. بو يىرلردە گىلدىكلرى يولدان باشقا بىر يول يوخدو. اۇ يول ايسە بىر دەو نىن، بىر كىچى نىن بىلە چوخ چتىن گىتدىيى تەلكە لى بىر كىچىدى. انسانىن آياغى بىر آز سوروشسە، يانلىش بىر آدىم آتسا اۈچورۇما دوشور، يارچا- يارچا اۈلوردو، بو داغىن جىغىرى ايلە گىلىب چاتدىقلارنى يىر ايسە جىتتە اۈخشا بىردى. گورولتو ايلە آخان سۇلارى، قالىن مىشەلرى، آت بىلى هوندورلو كدە اۈتلارنى، چمن لىكلرى، مختلف اۈو حيوانلارنى واردى. بو گۈزەل يىرە ارقە نە قون آدىنى وئردىلر. «ارقە نە» داغ كىبرى، «قون» ايسە دىك يىر معناسىندا دىر.

ارقە نە قۇندا قىيان و نو كوزون بىر چوخ جۇجۇقلارنى اۈلدو. قىيانىن (قايبى خان) جۇجۇقلارنى داھا چۇخدو. اۈنون جۇجۇقلارىنا قىيات، نو كوزون جۇجۇقلارنى نىن بىر نىچە سىنە دە «دۆرلۇقونلر» دئدىلر.

قىيان - داغدان سرعتلە آخان سىل دىمكىدەر.

قىيان و نو كوزون سۇيوندان گىلنلر ارقە نە قۇندا تام ۴۰۰ ايل قالدىلار. آرتىق بورايا سىغماز اۈلمۇشدىلار. ايرە لى گىلنلر آرالارىندا تۇپلانىپ بىلە دانىشدىلار: «آتالارىمىزدان دۇياردىق، ارقە نە قون خارجىندە گىنىش و گۈزەل بىر اۈلكە وارمىش. بىزىم اۈرۇغۇموز

اۋرادا اۋتۇرۇرموش، دوشمن بۇيلار آتالار يىمىزى قىر مىشلار، يوردوموزو آلمىشلار. بىز دە بورايا گلمىشىك، آرتىق چوخالدىق، قورخوموز يوخ. بىر يول تاپىپ بۇردان چىخالىم و اسكى يۇردوموزا واراليم». ارقەنە قۇندان چىخماغا و بىر چىخىش يولو آراماغا باشلايدىلار. آما يول تاپىلمىردى. بىر گۆن بىر دمىرچى گلىب بىلە دىدى: «من، كىچىد وئره جك بىر يول گۇردۆم، آما اۋرادا دمىر معدنى وار، بو دمىرىن بىر قات اۋلدوغونو سانىرام، اۋنو اريتسك يول آچىلاجاقدىر».

دمىرچى نىن فىكرىنى بە يندىلر. امر وئرىب هر كسىن اۋدۇن، كۇمور گتىمە سىنى ايستە دىلر. سونرا دمىر داغىن لازىمى يىرىنە بىر قات اۋدۇن، بىر قات كۇمور دوزدولر. داغىن اوستونو، ساغىنى، سۇلۇنو اۋدون، كۇمورلە دۇلدۇر دولار.

يىتمىش درىدەن كۇروك دوزەلدىب يىتمىش يىرە قۇردۇلار. آتش ياخبىب كۇروكلە دىلر. تانرى نىن گوجويلە دمىر اريدى و يوكلو بىر دەوہ كىچە جك قدەر يول آچىلدى. اۋ آيى، اۋ گونو، اۋ ساعاتى انتظارلا گۇزلە يىب، بىر گون دىشارى چىخدىلار.

اۋ گون بايرام سايىلدى گۇى توركلر بو بايرامى هر ايل كىچىردىلر. اۋ گون گلىنجه بىر دمىر پارچاسىنى قىزدىرىلار. اۋنجه خاقان تۇتقاجلا دمىرى توتاراق اۋرسون (سىندانون) اوستونە قۇيار، چكىجە وۇرار، سونرا بگلر عىنى شىبى ائدەردىلر. اۋ گون اۋغورلو بىر گون سايىلار.

ارقەنە قۇندان چىخدىقلارى زامان گۇى توركلرىن باشچىسى قىيان سۇيۇندان بۇرتە چۇنە (مغولجا بۇزقۇرد) ايدى. بۇرتە چۇنە بوتون

ائىللەر ئىلچى گۈندەردى. ارقە نە قۇندان چىخدىقلارنى بىلدىردى. بو خىبرە بعضىلرى سئويندى، بعضىلرى كدە رلندى. آما گۈى توركلر آرتىق گۆجلويدو، اسكى دوشمنلرىلە ساواشىب اۇنلارى مغلوب ائدىلر. بئله جه هم اوج آلمىش، هم ده يۇردلارنى قۇرتارمىش اۇلدولار.

سابارلار

دۇيۇشكنلىيى، ادارە چىلىيى و گۇزەللىيى ايلە مشهور اۇلان
سابار كئرايچاسى بۇق - آرىق خاتون بيزانسا بۇيۇن اگد ىرمىشىدى

بۇيوك ھون امپراتورلوغونون داغىلماسىندان سونرا اۇز
بۇيلارى نىن باشچىسى اطرافىندا توپلانىب، غربە چكىلن و بىر دۇولت
قۇران تورك توپلولارىندان بىرى دە ساباتلاردىر.

«سابار» توركجە سۇزدور و (نظارتسىز، سربست) آنلاملارىنا
ياخىندىر. خارجى قايناقلاردا «سابىر»، «ساوير»، «سىبىر» آدلارىلا
دا آنىلىر.

سابارلار شرقدە آوارلارىن («ژۇآن - ژوانلارىن») باسقىنى ايلە
غربە يۇنە لىلىر، ۴۱۶ - ۴۶۵ - نجى ايللر آراسىندا آلتايلا و اۇراللار
آراسىنداكى دۆزەنلىكلردە، قزاقستان چۇللىرىندە گۇرۇندولر.
بوراداكى اۇغوز تورك بۇيلارىنى يوردلارىنى ترك ائتمك
مجبورىتىندە قۇيدولار. تۇبىل و ايشىم چايلارى وادى سىندە ىترلشدىلر.
قۇردۇقلارى دۇولتىن بو بۇلگە دەكى تاثيرلرى اۇزلىرىندەن سونرا دا

اۇزۇن زامان داوام ائتدى. بو گۆن سىبىرى (سىبىر) آدىلا تانىنان گىنىش جغرافى (جوغرافى) اراضى محض اۇنلارین آدى ايله باغلىدیر. يۆز ایللر سونرا بو اراضیده قۇرولان خانلىغین آدى دا سىبىر خانلىغى، پايتختى نین آدى ايسه يئنه سىبىر ایدی.

سابارلار چوخالېب گۆجله نەرك شرقى اروپايا يايىلدىلار. ۵۰۳ - نجو ایلده بلغار تورکلرینی اۇزلىرىنه تابع ائتدیكدەن سونرا ۵۱۳ - نجو ایلده قفقازلارین شىمالیندا و ایتیل - دۇن چايلارى آراسیندا راحت يئرلشدیلر. ۵۱۶ - نجى ایلده خاقانلاری بالاقین اداره سینده ساسانیلرله آنلاشاراق بیزانس تورپاقلارینا گىردیلر. کای سئرى، آنکارا، کونیا یا^۱ قدهر ایره ليله دیکدەن سونرا بىر چوخ غنیمت آلاراق گئرى دۇندۆلر. بیزانسلارلا ائتدیکلری ساواشلار بو امپراتورلوغو چاشدیرمیشدی. چونكى سابارلار چوخ ياخشى تاختىكاچى، چوخ ياخشى ساواشچى اولدوقلارى كىمى اۇ تارىخه قدهر گۆرۆنمه ميش ساواش آلت لرى و سىلاحلار ايشله دىردیلر.

بیزانس تارىخچیلری بئله دئیر: «سابارلار انسان حافظه سى نین خاطیرلایا بیلدیى زاماندا بىر ایراندا، رۇمادا بئله هئچ کیمسه نین دۆشۆنمه دیىى مئکانیزملره صاحیب دیرلر. رۇما و ایراندا هئچ بىر زامان مهندس لر اسکیک اولمامیش و بونلار هر زامان دوشمنین قالا دیوارلارینی داغیتماق اوچون گوجلو مئکانیزملر یاراتمیشدیلار. آما بو گۆنه قدهر بوبار بارلارینکینا بنزه رکشف لر ائتمه ميش، معلوم مئکانیزملرده اۇنلار کىمى اۇستادلىقلا دۆزه لدیلمه ميشدیر. اۇنلارین دۆزه لتدیکلری بۇيوک بىر داھى نین اثرى دیر».

خاتون خاقان – بۇق- آرىق

سابار تورك دۋولتیندە گۈرونن باشقا بىر اۈزۈنە مخصوصلوق دا خاقانلىغىن بىر مدت، بىر قادينىن (تۆرك كئراالىچاسى نىن) الیندە اۈلماسى و بو «خاتون خاقانىن» بىزانسا بۇيون اگدیرمه سیدیر.

گئرچكدهن تورك خاقانى بالاق اۈلدۆكدەن سونرا اۈنون يئرینه دۇل آروادى بۇق- آرىق خاتون كئچمیشدى. ساواشچىلىغى، اراده چىلىيى و گۈزه للىيى ايله مشهور اۈلان بو تورك كئراالىچاسى ۱۰۰ مین نفرلىك سابار اۈردوسونا كۇماندانلىق ائدیردى. بىزانس امپراتۇرو بىرىنجى يۇستىنى آن ۵۲۸ - نجى ایلده بىر ائلچى هيئتى له بۇق- آرىق خاتونا چوخ ده يرلى قىزىل، گۆموش وازالار، چۇخلو قۇماش و باشقا هدیله لر گۈندره ك بارىش ايسته مك مجبوريتینده قالدی.

سابارلار بىزانسا قارشى قوتلى آخىنلار ائتمیشدىلر، آما ۵۴۵ - نجى ایلده ساسانىلره مغلوب اۈلدولار و گۆجلرىنى ايتىردىلر. داها سونرا غربه يۈنه لن آوارلاردان ضربه آلمیش، اۈنلاردان سونرا دا كرىمه نىن غربینه قدهر يايىلان گۈى توركلرىن حاكىمىتى آلتىنا كئچمیشدىلر. ۵۷۶ - نجى ایلده جنوبى قفقازداكى حاكىمىتى ده بىزانس بيخدى و داغىلدىلار. سابارلارىن بللى قىيله لرى بوندان سونرا قورولاجاق خزر دۋولتى نىن اصل كۆتله سىنى تشكيل ائده جكدیر.

خزرلر

روسىيە نىن، مجارستانىن و قارايمىم مذهبى نىن قۇرۇجۇسۇ اۇلان
تۆرك دۆولتى

شرقى اروپادا ان بۇيوك تورك دۆولتلىرىندەن بىرىنى قۇران
خزرلر سابار توركلرى نىن داوامىدېر. «خزر» آدى دا معنا باخىمىندان
سابارا ياخىندېر. گەزەر، سربىست دۇلاشېر دىمكىدېر. بىزانس
تارىخلىرىندە هم «خزر» هم دە «تۆرك» آدى ايله آنىلىر.

خزرلر (سابارلاردان سۇنرا) گۇى تۆرك خاقانلىغى نىن
غربدە كى اوچ قانادىنى تشكىل ائتدىلر. گۇى تۆرك خاقانى نىن
ايستە بى ايله ۷ - نجى عصرىن باشلانغىچىندا بىزانسلا حربى و سىياسى
علاقەلر قوردولار. چونكى گۇى تۆرك خاقانلىغى ياخىن قۇنشۇسۇ
اۇلان ساسانىلرىن گۆجلنمە سىنى اىستە مىردى.

يشنە گۇى تۆرك خاقانى نىن امرى ايله خزر باشچى سى نىن
رەبىلىبى آلتىندا بىر اوردو گۆرجوستانا گىردى و تىفلىسى محاصره يە

آلدى. آذربايجانا آخىنلار ائتدى. خزر باشچىسى گۆى تورك خاقانى تۇنق خاقانين كىچىك قارداشى ايدى. بو آخىنلار ۶۲۶ - نجى ايلده اولموشدو. بو تارىخده بيزانس امپراتورو هنراكلئس خزر باشچىسىنا كۆمك قارشىلىغى اولاراق ۴۰ مين قىزل وئرمىش و بو ياردىم سايه سينده ايران داخلىنه يۆرۆش ائتمىشدير. بئله جه ساسانىلر بۆيوك دؤولت اولماقدان چىخمىش، آنا دۆلۆنو استىلا ائتمه لرى پلانلارى نين قارشى سى آلىنمىشدى. خزرلر ده تفليسى ايشغال ائتمىشديلر (۶۲۹ - نجى ايلده).

فقط بىرىنجى گۆى تورك امپراتورلوغودا اۆز بۆلمه سينده آنلاتدىغىمىز كىمى چينه مغلوب اولاراق ۵۰ ايل سۆره جك بىر اسارته دۆشموشدو. اۇزامان خزرلر مستقل بىر دؤولت حالينا گلره ك وارلىقلاريني گۆسترديلر.

چىچك خاتۇن

مستقل خزر خاقانلىغى بيزانسلار ياخشى علاقە لرىنى داوام ائتدويردى. ساسانى دؤولتى خىلى ضعيفله مىشدى. بو ۶۳۴ - ۶۳۷ - نجى ايللرده مسلمان عربلر يىن ايران ايچه ريلر يىنه گيرمه لرىنى آسانلاشديردى. عربلر ايران تورپاقلار يىنى اله كئچيردىكده ن سونرا قفقازلارا، خزرلر يىن اولكه سىنه يۇنلدىلر. بيزانسا دۇغرو دا بىر آخىن باشلامىشديلار. بو حادثه خزر - بيزانس اتفاقينى و داها چوخ ايش - بىرلىيى ياراتمالار يىنى ضرورى ائتدى. بو دۇستلوق ايكي اولكه نين

حکمدار عائله لرى آراسيندا ائولنمه لره ده يۇل آچدى. خزر خاقانى نين قىزى چىچىك بىزانس ساراينى گلىن گئتىدى. آدى كىمى گۈزەل اۇلان بو تورك شاهزاده سى نين گئىمى اۇنجه بىزانسدا، سونرا بۆتون اروپا سارايلاريندا دب اۇلموشدو. داها سونرا بىزانس امپراتورو اۇلان ۶ - نجو لئۇن خزر شاهزاده سى چىچكىن اۇغلودور.

خزر - عرب مبارزه سى

قارادىزىن شىماليندا بۇيوك بولغارىيا (تورك) دۋولتى يئلىشىردى. بو دۋولت ۶۶۵ - نجى ايلدهن سونراكى ايللرده پارچالاندى و اۇنلارنىن اۆلكه سى، يعنى دئنيپتر چاينىن قدهر اۇزانان دۆزه نلىكلر ده خزرلرنىن حاكىمىتىنه كئچدى. خزرلر قفقاز داغلارنىن آشماق ايسته ين عربلرنىن قارشى سىندا ان بۇيوك انگل تشكيل ائىدىرديلر. اۇنون اوچون خزر - عرب مبارزه سى شىتلى اۇلدو و اۇزۇن سۆردو. خليفه عثمان زامانىندا ۶۵۱ - ۶۵۲ - نجى ايللرده آپارىلان بۇيوك محاربه ده عربلر خزر پايتختى به لنچهره قدهر گلدیلر، فقط بورادا داياندىلار. خزرلر ايسه جنوبا ايره ليله يهر ك ارمنستانا گىردیلر.

خزر - عرب چارپيشمالارى فاصيله لى اۇلاراق ۵۰ ايل داوام ائتىدى. اسلام امپراتورلوغونون حربى گۆجۆنون يو كسه لىش نقطه سىنده اۇلماسىنى نظره آلساق خزرلرنىن گۆستردىيى بو باجارىق اۇنلارنىن گۆجۆنونو بللى ائتمكده دير.

اۇرتاق بازار

۸ - ۹ - نجو عصرلردە شىرقى اروپانىن ان بۇيوك، ان زىنگىن دۇولتى خىزر دۇولتى ايدى. خىزر خاقانى ۲۵ كىرالين باشى اۇلاراق گۇستە رىلير، يعنى ۲۵ كىراللىق اۇنا تابع اولموشدو. گۆجلۆ اولدوغو قده رده زىنگىن بىر اۆلكه ايدى. اسكاندىناووييادان كۆرك و باشقا ماللار، تور كۆستاندان ايپك و چىشىدلى قوماش، بىزانس دان صنعت و زىنت اشيالارى گلير، خىزر شىرلرينده بازارا قويۇلور و بو شىرلر اۇرتاق بازار حاليندا غربدهن شىرقه، شىرقدهن غربه تىجارت اشياسى گۇندە ريردىلر. بونلاردان خىزرلر چۇخلو قازانچ گۇتوروردولر. آيرىجا بال، اۇن، كۆرك، قديفه و بال مۇمو (ايشىق شامى - رداكتور) تىجارتى ده انديردىلر.

خىزرلر تىجارتدهن آلدىقلارى اۇن فايىز (يۆزدەن اۇنسۇ - كۇچۆرهن) وئركى ايله خىزىنه لرىنى دۇلدۇرموش، شىرلرىنى خصوصيله سونراكى پايتختلرى - خان بالىغى، ايتىلى - چوخ گۇزەل بىر حالا كىتىرمىشدىلر.

قارا يىملر

خىزراۆلكه سىنده آسان تىجارت سايه سىنده هر ايرق دەن، هر اينانچ دان تاجير وار ايدى. اسلام، مسيحي، مۇسه وى ليك (يهۇدى) سربىستجه يايلىردى. فقط خىزرلرين اۇزلىرى گۇى تور كلر كىمى گۇى

تانییا اینانیردییلار. خزر خاقانی و عائله سی گوی تانری اینانجینی بۇراخیب مۇسه ویلییی قبول اندینجه بو دین داها سرعتله یاییلماغا باشلادی. مۇسه ویلیکدهن دۇغان یننی مذهبه «قارای»، بۇنا منسوب خزرلره و دیگر تور کلره ده «قاراییم» دئییلدی. بو گۆن هله کریمه، لهستان و تورکیه ده قاراییملر واردیر و بونلار خزرلرین تۇره مه لریدیر.

سقوط

خزر خاقانلیغی ۱۰ - نجو عصردهن اعتباراً ضعیفله مه یه باشلای. دؤولت بۇیۇدۆ کجه مۇزدلۇ دینلی عسگرلر چۇخال میشدی. بو عسگرلر ده بییشیک ایرق ده ن و اینانجدان اۆلدوغو اوچون اۆردو ملی لیک خصوصیتینی ایتیرمیش، یابانچیلار شمش و وضعیته دۆشموشدو. بونا گۆره اۆردو ضعیفله دی. اۆردو ضعیفله یینجه تیجارت ده سارسیلدی و آزالدی. بۇنون نتیجه سی اۇلاراق اقتصادی ضعیفلیک یارانندی و سوسیال (اجتماعی) قاریشقیق باشلادی.

بو وضعیتدهن استفاده اندهن اسلار گیزلی، آچیق هجوملارا کئچدیلر. خزر تورپاقلاریندا تورک قصبه لرینه باسقینلار ائتدیلر. یاندردییلار، یاخدییلار، یاغمالادییلار. کی یوفداکی رۇس ولیعهدی ائس وییاتو سلاو، تور کلردهن اۆیره نه رک یاراتدیغی اۆردولاری ایله قۇرۇدان و چایلاردان هجوم ائدیپ واختی ایله اۇنلاری قۇرۇیان قدیم افندیلری خزر خاقانلیغینا هجوم ائتدی و غالب گلدی. شهرلری دالبادال تالادییلار.

داغىلان خىزىر كرىمە يە چكىلەرە ك بىر گە حىياتلارنى داوام
اىتىدىمە يە چالىشىدىلار. بىر قىسمى دە قىفقا زادا قالدىلار. بو گۆن
قاراچاي توركلرى آدلانىرلار.

رۇسىيە و مىجارىستانىن قۇرولماسى رۇسىيە

خىزىر خاقانلىغى گۆى توركلرىن تشكىلات فۇرماسىنى عىنا داوام
اىتىدىرىدى. فقط دىن و تىجارت سىربىستلىيى زامان كىچدىكجە
سوسىيال قۇرۇمو دە يىشىدىرە جىكدى. ۷ و ۱۱ - نجى عصرلر بۇيونجا
شىرقى اروپادا خىزىرلر طرفىندەن «خىزىر» بارىشىغى باغلاندى. بو
بارىشىغىن گۆجونە، شىرطلرىنە گۆرە اسلاو - فىن قارىشىق قىبىلەر اۆز
آرالارىندا دىنج حىيات شىرايىطى يارادا بىلدىلر. اسكاندىناو
بۆلگە سىندەن گلن و دىنچى بىر قىبىلە اۆلان وارىياقلار آراسىندا رۇس
دئىيە آدلانىدىرلن بىر گروە واردى. بو گروە تىجارت اۆچۆن گلن
دىگر اسكاندىناو يالىلارى اداره سى آلتىندا توپلادى (رۇس ايسونچ
كۆكلۆ بىر سۆزدۆ، رۇس شىكلىندە سۆيلە نىر و گمىچى معناسىندا دىر).
بو وارىياق - رۇسلاردان رۇرىق آدىلى بىر كىياز (بگ)، لادوقۇ
گۆلۆ كىنارىندا خىزىرلرە باغلى بىر بگلىك قۇرۇمۇش دو. رۇرىق ۸۶۲ -
نجى ايلدە خىزىر قالاسى سامباتايا گلدى و بورادا سىربىست تىجارت
ايدنى آلدى. اۆنلار تابع بىر توپلوم ايدىلر و تىجارت ائدىب وئىرگى
وئىرىدىلر. رۇرىق دەن سونرا كىياز اۆلان اۆلشق توركلر طرفىندەن
قۇرولموش اۆلان، آما اسلاو قىبىلەلرى ايلە دۆلموش كى يۇف شىرىنى

اله كىچىردى و بورانى كىيازلىق، يعنى بگلىك مركزى ائتىدى. خزر دۋولتى نىن سقوٹو دۋورۋندە و اۋنلارین ایدنى (اجازەسى) ایلە قورولان بو بگلىك رۇس دۋولتى نىن تەملى اۋلموشدور.

رۇس كىيازلىقلارى تشكىل و ادارە باخیمیندان توركلرى اۋرنك گۋتۋرمۋشدولر. حتى ایلک روس دۋولت باشچیلارى «خاقان» آدینى داشیمیشدیلار. رۇس خاقانلارى ۱۰ و ۱۱ - نجى عصرلردە مسیحىتى رسماً قبول ائتىدیکدەن بىر مدت سونرا توركجە اۋلان بو آدى بۇراخدیلار.

مجارستان

مجار دۋولتى نىن قورولماسینادا خزر خاقانلیغى سبب اۋلموش، حتى آلمیش اۋغلو آرپادا باشچیلیق رۋتبه سى وئرەك قورولوشو خىلى محکملىندیرمیشدیلر. مجارلار اصلاً فىن - اۋغوز (تورک) كۋكۋندە ندىر. اورال داغلارى نىن ياماغلاریندان چۋللرە ائنەرەك بورادا اۋغوز توركلرى ایلە اوزون مدت برابر ياشامیشدیلار. بو برابرلىك ۴۰۰ (دۋردیۋۆز) ایلە قدەر سۆرمۋش و مجارلار تورک مدینتى نىن تام تاثيرى آلتیندا قالمیشدیلار.

۹ - نجو عصرین سۇنلارینا دۇغرو شرقدەن گلن پىچىنشق لرىن تضييقى ایلە غربە چكىلمك مجبوریتیندە قالدیلار. بو عره فەدە خزر خاقانى آرتیق گوجونو ایتیرمیشدى. غریه يايىلماق ایستەین پىچىنشق لرە اۋز اۋلكە سیندەن يۋل وئردى. آما مجار بىرلییینى دە قۇرۇماق، ساخلاماق ایستە ییردى. خزر خاقانى تورک اۋقە سۋیوندان

آلمىش اوغلو آرپادى (آرپاچىق) تام اختيارلى مجار باشچىسى تەيىن
 اتتىدى و بو باشچىلىق تورك عادتلىرىنە اويغون بىر قايدا اعلان
 اندىلدى. خزر توپولوگوندان آيرىلان و اوچ قىبىلە دەن يارانان تورك -
 كابارلار دا مجار قىبىلە لرىنە قاتىلدى و مجارلار آراسىندا توركلر
 چوخلوق اولدولار.

مجارلار فېن - اوغوزجا، توركجە دانىشان بىر توپولوم اولدولار. بو
 ايكي دىل زامان كىچدىكجە قارىشىب بىرلشدى.

آلمىش اوغلو آرپادىن اداره سىندە دوناي - تىزسا بۇلگە سىنە گلن
 مجارلار بورادا ۸۹۶ - نجى ايلدە بوگون وارلىغىنى ياشادان مجارستان
 دؤولتىنى قورموش اولدولار. تورك سويوندان گلن آرپاد خاندانى
 ۱۰۰۰ ايللىك تارىخى اولان مسيحيىتى قبول ائتمىش و ۱۳۰۱ - نجى
 ايلە قدهر حاكىمىتى اللرىندە ساخلا مىشىدىلار. مجارلار ايندى دە
 توركجە آدلار داشىماقدا داوام اندىرلر.

بىزانس تارىخىندە مجارلارا «تورك»، مجارستانا ايسە «توركيه»
 دئىيلىردى. مجارستانىن ترانسىلوانيا بۇلگە سىندە اوتوران تورك
 اصىللى سىكىل قىبىلە سى ۱۶ - نجى عصرىن اورتالارىنا قدهر قديم
 اورخون اليفباسىنى و اوئىما يازىسىنى داوام ائتىدىر مىشىدىر.

مجار دىلىندە بوگون بىلە چوخلو توركجە سۆزلر واردىر:

(تى نو - دانا، تى اوق - تاووق، كىچ كە - كىچى، تارلو - تارلا،
 تىكنو - تىكنە، آرپا - آرپا، آرووق، آرىق، آلمان - آلمان، تانو - تانىق،
 بلىق - بلىگە، اردەم - اردەم، كىك - گۆى، سارقا - سارى و...)

مجارلارىن غرب دىللىرىندە كى آدى اولان اونقار، هونقرىه،
 هومقارىبان سۆزلرى دە توركجە اون - اوغوردان گلر.

آوار امپراتورلوغو

استانبولو ايكي دفعه محاصره ائدهن «اۇزۇن ساچلى» تۆركلر

گۇى توركلر ۵۵۲ - نجى ايلده ژۇآن-ژۇآن دۇولتىنى
بيخميشدىلار. اۇزامان بونلارين بير قيسىمى غربه چكىلدى. بو
كۆتله نين اساسىنى هون و اۇار سۇيلاريندان اۇلان ايكي قبيله تشكيل
اىدىردى. اۇارلار مغوللارا قارشىق ايدىلر. غربه چكىلن بو كۆتله
«آپار» آدلاندى. تۆركجه اۇلان بو كلمه نين معناسى «ديره نىن»،
قارشى گلن «دير». غربىلر «آبار» و «آوار» شكلينده ايشلتميشلر. داها
چوخ «آوار» شكلينده سۇيله نىردى.

آوارلار آتيللا (آتيللا) هونلارى نين يۆز ايله قدهر حاكم
اۇلدوقلارى شرقى اروپادا باشقا تورك بۇيلارى ايله ده بيرلشهره ك
چوخالدىلار. اۆستۆنلوك تورك قبيله لرينه كىچدى. توپلولوغا تورك
دىلى و مده نىتى حاكم اۇلدو.

آوارلار ۵۵۸ - نجى ايلدهن اعتباراً گوجلو بير دۇولت قوراراق

ايرانلا آلمانلارى اۆزلىرىنه تابع ائتدىلر و بيزانسى دا تهديد ائتمه يه باشلادىلار. بيزانسدان يئرلشه بيله جكلرى قده ر اراضى و ايللىك وئرگى ايسته ديلر. بيزانس پيس وضعيتينده اولدوغو اوچون ايللىك وئرگى اوده مه يي قبول ائتدى. بو آرادا بعضى اسلاو قوملىرى نين فعال اشتراكى ايله دوناي بؤلگه سينده آوارلارى دوردوراجاق بير مانعه دۆزه لديدى. فقط آوارلار ۵۶۲ - نجى ايلده بو مانعه ده ن آسانجا آشدىلار و آشاغى دوناي بؤلگه لرىنى ايشغال ائتدىلر. بئله جه بيزانسلار قونشو وضعيتينه گلدىلر.

بيزانس وعده ائتدى ييى ايللىك وئرگىنى اوده مكدە گنجىكدى. بونا گۆره آوارلار بيزانسين حاكميتنده كى كارپاتلارى، بير مدت سونرا بوگۆنكو مجارستانى ايشغال ائتدى. ايندى آوار دؤولتى بير امپراتورلوق حالينا گلמידى. غربده فئرانك لارى مغلوب ائتدىلر. جنوبدا ايسه بيزانسين بئلقئراد (بئلگراد) و ائسزه ك كىمى سرحد شهرلىرىنى اله كنجىردىلر.

۵۹۷ - نجى ايلده، آوارلارين حكمدارى بايان خاقان دؤن چايندان قاليايا، شىمالى اسلاو بؤلگه لرىنده ن ايتاليايا قده ر بؤيوك بير بؤلگه نين حكمدارى ايدى. بو بؤلگه ايچينده اولان مختلف اسلاو و گئرممان طايفالارى آوار خاقانلىغينا تابع اولموشدولار.

استانبول محاصره سى

آوارلارين ان بؤيوك حربى تشبؤللىرى استانبولو ايكى دفعه محاصره ائتمه لرىدىر. هر ايكى محاصره ساسانىلرله بير گه ائدىلدى.

۶۱۹ - نجو ایلده اولان بیرینجی محاصره یه عائید معلومات یوخدور. ایکینجی محاصره ایسه ۶۲۶ - نجی ایلده اولدو. بو ایکینجی محاصره ده ساسانی اوردوسو آنادولونو کنجیب فلسطین و سوریه نی اله کنچیر میشدی. آوار بیرلیکلری ایسه بالکانلاری و تتراکیاننی آشاراق استانبول اطرافیندا دایانمیشدی.

آوار اوردوسونون محاصره سی دیز قوه لری اولمادیغی اوچون نتیجه سیز قالدی. هر طرفی سوايله احاطه لی اولان بیر شهرده دونانمایا چوخ احتیاج واردی. آوار اوردوسو آغیر وضعیتده دوشدویوندن گثری چکیلیمک مجبوریتینده قالدی.

استانبول محاصره سی نتیجه سیز اولدوغوندان آوار خانلیغی نین اعتباری سارسیلدی. تابع طایفالار باش قالدیرماغا و داغیلماغا باشلادیلار. ۶۳۰ - نجو ایلده خاقان اولونجه بو داغیلما داها سرعتلندی.

ضعیفله دیینه باخمایاراق آوار خاقانلیغی سونراکی ۱۷۰ ایل یئنه وارلیغینی قورودو. فقط ۸۰۵ - نجی ایلده فئرانک لارین بیر هجومو ایله ییخیلدی. آوارلار شرقی مجارستان و بالکانلارا داغیلدیلار. مسیحی لشیب دیلرینی و دینلرینی ایتیردیلر، اروپالیلار آراسیندا ارییب گتدیلر.

آوار مدنیتی

۲۵۰ ایله قدهر حکم سورن آوارلارین اروپاداکی تأثیرى اوزون عمرلو اولدو. گثرمان و اسلاو صنعتلری اؤزه رینده کی تأثیرلری

بۇيۇكدو. مجارستان، فرانسە، آرنائووتلۇق (آلبانىيا) بۇلگەلرینە دە تائىرى ائتدىلر. چوخسايلى اسلاو كۆتلەلرى نىن بالكانلارا، اروپا ايچلرینە داغىلىب مسكونلاشمالارى آوارلار سايە سىندە اولمۇش دور. اۇنون اۆچۆن اروپالى تارىخچىلر: «اۇرمانلاردان كنارا چىخمايان اسلاولار آوارلار سايە سىندە ساواشماغى اۆيرەندىلر، قىزىل، گۆموش و آت سۆرۆسۆ صاحىبى اولدولار» دئمكدە دىرلر.

چىنلى تارىخچىلر ايستە آوارلارا «ساچ ھۇرەن تۆرك قۇمى» دئمشلر. چونكى آوارلار: قادين، كىشى ساچىنى اۇزادىب ھۇروردۆ. آوارلار طرفىندەن تىكىلن سرحد قالالارى نىن، چىن سدىنى آندىران ديوارلارىن و سۇوارما خندە كلرىن (خندقلرىن) قالىقلارى بوگۆن بنلە حئىرانلىق يارادىر.

زر گرلىكدە چوخ ايرەلى گندەن بو آوار تۆركلرى قىزىل، گۆموش قابلار دۆزەلدىر، چوخ گۆزەل گئىنىردىلر. مجارستاندا، ناق سئنت مىكۇلاشدا آوار تۆركلرىنە عائىد بىر چوخ قىزىل اشىاء تاپىلمىشىدى.

اۇيغۇر دۆولتى

دۇنيا حۇكىمدارلارى وزىرلىرى، يو كىسكى بىر مدنىت قۇرموش اۇلان
اۇيغۇر تور كلرىندەن، سىچىر دىلر

يوكىسكى مدنىت قۇران تور ك دۆولتلىرىندەن بىرى دە اۇيغۇر
خاقانلىغى دىر. اويغۇر تور كلرى ھون تور كلرى نىن «تۇلەس»
قولۇندىن گللىر. «اويغۇر» ۇن معناسى متفق، اۇيوشان دىمكىدەر.
دۇققوز اۇرۇقدان مىدانى گلن اويغۇر تور كلرى بىرلىشىپ بىر بىگلىك
قۇردوقلارى اوچون اۇزلىرىنە بو آدى وئرمىشىدىلر. اۇغۇزلاردان دۇققوز
اۇرۇق دا (دۇققوز اۇغۇزلار) بونلار قاتىلىنىجا بوى ساىى ۱۰ - آ
چاتمىش و بىلە جە «اۇن - اۇيغۇر» (اۇن متفق) دىئە آنىلىر.

اويغۇر بىگلىبى ۵ - نجى عصرىن اىكىنجى يارى سىندا سىلئىنقا
چاىى دۇلايلارىندا قۇرۇلموشدو. بىگلىرى «اىر كىن» آدى داشىبىردى
(اىر كىن - حر و مستقل). اويغۇر اىر كىنلىرى بىرىنجى گۇى تور ك
خاقانلىغى زامانىدا بو دۆولتە باغلى اىدى.

۶۳۰ - نجو ايلده بىرىنجى گۆى تۆرک خاقانلىغى چۆكمۆش، فقط اويغور اثر كىنلىبى گۆجلنمىشىدى. بو تارىخده قىسمأ مستقل اۆلدولار و «اويغور اثر كىنى» آدى «ائلتە بر» اۆلاراق دە بىشىلدى. بۇندان سونرا گنتدىكجە قوتلە نە جك اويغورلار ايكىنجى گۆى تۆرک امپراتورلوغو بىنخىلدىغى زامان اۆنلار يىن يىرىنى آلا جاق و بۆيۆك تورك خاقانلىغىنى اۆنلار داوام ائتد بىرە جكد يلىر.

اويغور «ائلتە بر» لرى حاكىمىتلىرىنى گىنىشلىند بىرە رك چىن تورپاقلارينا دا آخىنلار ائتدى و چىن اويغورلار يىن مستقللىبىنى تانىدى، بونا گۆرە اويغور ائلتە برى اۆزۆنو ۶۴۶ - نجى ايلده خاقان اعلان ائتدى و اۆلكە سىنى داغىلمىش گۆى تورك دۆولتى شكىلنده تشكىلاتلاندىردى. فقط ايكىنجى گۆى تورك امپراتورلوغو قورۇلۇنجا كاپقان خاقان طرفىنده ن تكرار فندئراتيو دۆولت حالينا گتىرىلدى، يعنى تكرار گۆى تورك امپراتورلوغونا باغلاندى.

اويغورلار گۆى توركلرىن يىرىنى آلىر

۷۴۵ - نجى ايلده ايكىنجى گۆى تورك حاكىمىتى سۇنا يىتىنجه همىن تورپاقلار اۆزەرىنده يىنى بىر دۆولت قوردولار. داها دۇغرۇسو، تورك خاقانلىغىندا خاندان دە بىشىمىش اۆلدۇ.

ايلك اويغور خاقانى «كۆتلۇق بىلگە كۆل» ايدى. اۇرخۇن ساحىلىنده كى پايتخت «اوردۇ - بالىق» شىرىنى اۇقورمۇشدۇ. كۆتلۇق بىلگە كۆل ۷۴۵ - نجى ايلده اۆلدۇ و يىرىنە اۇغلو مۇيەن -

چۆر كىچىدى.

مۇيەن - چۆر دىگر تورك بۇيلارى ايله (قىرغىزلار، سىكگىز اۋغوز، دۇققوز تاتار، قارلوقلار، تۆر كىشلىر، باسمىنلر و چىكلر) ساواشاراق اۇنلارى اۋز بايراغى آلتىندا بىرلىشىدىرىدى. اۋغوللارنى بو بۇيلارنى اۋزەرىنە باشچى اۇلاراق تىيىن ائىدى. بىلە جە داھا گۆجلەنن و سرحدلرىنى گىنىشلىنىدىرەن مۇيەن چۆر چىنە آخىنلار ائتمە يە باشلادى.

۷۵۱ - نجى ايلدە تالاس دا قارلۇق توركلر طرفىندەن مدافعه ائىدىلن عرب اسلام قوۋەلىرى ايله چىن آراسىندا بۇيوك بىر ساواش اۋلدو. و چىن آغىر مغلوبىتتە اۋغراياراق اۋرتا آسىادان چكىلمك مجبورىتىندە قالدى. فقط اۋنون ترك ائىدىيى يىرلىرى عربلر دئىيل، اويغورلار ضبط ائىدىلر.

تالاس مغلوبىتىندەن سونرا چىندە قارىشىقلىق اۋلدو. آناسى تۆرك اۋلان چىنلى بىر سر كرده ۲۰۰ مىن نفرلىك اۋردۇسو ايله چىن پايتختىنى، بىلاواسىطە چىن تىختىنى الە كىچىردى. چىنە حاكم اۋلماغى آرزۇلايان اۋيغورلاردا چىن پايتختىنى ايشغال ائدەرك امپراتورو تىكرار تىختىنە چىخاردىلار. مۇيەن چۆر چىن امپراتورونون قىزى ايله ائولندى و چىنلىلرلە بىر آنلاشما ايمضالادى. بو آنلاشمايا گۆرە چىنلىلر اويغورلارا ۲۰ مىن تۇن اىپك و نر مەيى قبول ائىدىلر.

خاقان دىن دە يىشىد يىرىنجه

مۇيەن - چۆر ۷۵۹ - نجو ايلده اۆلدۆ و يىرىنه اوغلو «اىل تۇتمۇش آلپ كۆلۆق بۇقۇ خاقان» كىچدى. بۇقۇ خاقان چىن اۆزه رىنده نفوذۇنو آرتىرراق بو اۆلكه نىن تىجارتىنى نظارت آلتىنا آلدى.

۷۶۲ - نجى ايلده تىت لى لر چىنه سۇخۇلدولار. بۇقۇ خاقان چىن كىمى بىر بازارى ايتىر مه مك اوچون تىت لىلرله ساواش آچدى و اۇنلارى مغلوب ائتدى. فقط بو غالبىت ظفر سايىلمادى. چونكى تورك خاقان چىن سفرىنده بو اۆلكه نى تىت لىلر ده ن قورتارمىشىدى. لاكىن پايتخت اۆتۆكنه قايداندا مانى دىنى نى توركلر آراسىندا يايماغا قرار وئرمىشىدى.

مانى دىنى مسيحىت، مزدك لىك و بوذا آيىنى نىن قارىشىغىندان مىيدانا گل مىش بىر دىن ايدى. «مانى نىن دىنى» دئيه ده آنىلان بو دىن حيوان اتى يىنمه بى ياساق ائدىر، توركلرىن دۇيۇشكن رۇحلارىنى ضعفىله دىر، بونا گۆره ده اويغورلارىن ياشايىشلارىنا اۇيغون گل مىردى. سوسىال قۇرومو سارسىدا جاق، اويغورلارىن گىرىله مه سىنه سبب اۇلا جاقدى. بو دىنى يايماق اوچون بۇقۇ خاقان دۇرد مانى راهىبىنى اۆتۆكنه گتىرمىشىدى.

۷۷۹ - نجو ايلده تۇنق بانكا تاركان، ۷۸۹ - نجو ايلده كۆلۆق بىلگه، ۷۹۵ - نجى ايلده يىنه كۆتلۇق آدىندا باشقا بىر باشچى خاقان اۆلدۇلار. بۇنلارىن زامانىدا اقتصادى فعالىت گىنىشلىندى و رفاه يۆكسلىدى.

۸۲۱ - ۸۳۳ - نجو ايللر آراسىندا خاقان اۇلان كۆچلۇق بىلگه و

داھا سونرا اۋنون يثرينه كئچن آلپ كۆلۆق بيلگه نين سوء قصد نتيجه سينده اۆلمه لرى ايله باغلى اۆلكه ده قارىشيقلىق اۆلدو. مانى دينى اويغورلار آراسيندا منيمسه نيلمير، تئز - تئز اطاعتسىزلىيه سبب اۆلوردو. بو قارىشيقلىقدان استفاده ائدهن قيرغيز تۆركلى ده آياغا قالخدىلار و ۸۴۰ نجى ايلده اويغور تورپاقلاريندا حاكىمىتى اله كئچيردىلر.

اۆتۆكنده دۆولتلىرى يىخىلان اويغورلارين بىر حيصه سى ايچ آسيادا كى زنگين تىجارت مركزلرينه كۆچ ائتدىلر. ايندى اويغور تارىخى نين ايكىنجى دۆورۆ باشلايدى.

اويغورلار تارىخى نين ايكىنجى دۆورو

چينين قانسو ايالتينه گلره ك بو ايالتين مركزى كان - چوۋاۋ دا يئرلش اويغورلار بورادا توپلاناراق تقين آدلى باشچىلارى نين رهبرلىيى آلتيندا مستقللىك قازاندىلار. بوندان سونرا گۆجلرى بىر آز آرتدى. چين ايله آرالارى دۆزه لى. فقط ساواش گۆجلرىنى ايتىرميشدىلار. ۹۴۰ - نجى ايلده چينه حاكم اۆلان كيتانلارين، ۱۰۲۸ - نجى ايلده تانقوتلارين، نهايت ۱۲۲۶ - نجى ايلده چنگيزخان امپراتورلوغو حاكىمىتىنه كئچيدىلر. بونلار داھا سونرا «سارى اويغورلار» آدلاندىلار. بوگون غربى چينده ياشايدىلار.

ايچ آسيانين تىجارت مركزلرينه كۆچ ائدهن اويغورلار تانرى داغلارى، بئش - بالىق، تورفان، خاقو، كاشغر اطرافلارينا

يىرلشمىشىدىلار.

۸۴۰ - نجى ايلده قىرغىزلار رىن اۋلدۆردۆيۆ اويغور خاقانى نىن قوھومو مەنق لىنى اۋزلىرىنە خاقان سىچدىلر و ۹۱۱ - نجى ايلده مستقىللىك قازاندىلار. چىن بۇ يىنى اويغور دۋولتىنى تانىماق زۇرۇندا قالدى. دۋولتىن گۆنشىيدە، تېتىن غرىبىندە قارلۇق تور كلرى واردى. تىجارت يوللارى اۆزەرىندە اۋلدوقلارى اوچون قىسا زاماندا زىنگىنلىشىدىلار. صنعت و ادبىياتدا بۇيۆك اوغۇر قازاندىلار.

شىرقى تۆر كۆستاندا، اويغور دۋولتىندە مانى نىن دىنى چوخ يايلىدى. فقط ياواش - ياواش دا اۋلسا اسلامىت دە يايلىماغا باشلامىشىدى. اسلامىتى ايلك قبول ائدەن تورك قارلۇقلار بو دىنى اويغور سۆيداشلارىنا دا قبول ائتىدىرمك اوچون مبارزە يە باشلامىشىدىلار. نتيجه دە اويغورلار مسلمانلىغى قبول ائدەجك، بو دىنى چىنە يايماق دىلار.

شىرقى تۆر كۆستان اويغور دۋولتى نىن حكمدارى «ايدۇك - كوت» آدىنى داشىيىردى. ايدۇك - كوت «مقدس خوشبختلىك» دىمكىدەر.

شىرقى تۆر كۆستان اويغور دۋولتى نىن حكمدارلارى ۱۲۰۹ - نجى ايلده چىنگىزخانا باغلاندىقدان سونرا دا بو آدى داشىماغا داوام ائتىدىلر. چىنگىزخان يۆكسك اداره وظيفە لىرىنە اويغورلو مشاورلرىنى يىرلشىدىردى. اويغورلار آسيانىن شرق و غرىبىندە كى مدنيتلرە گۆجلو تاثير ائتىدىلر.

اۋيغور مدنيتى

عربلرە و اروپالىلارلا كاغيذ حاضيرلاماغي اويغور تور كلرى
اۋيره تدى
اويغورلار اروپالىلاردان يۈزلرجه ايل اول مطبعه نى بيلير،
كىتاب چاپ انديرديلر

اويغور تور كلرى هر باخيمدان يۆكسك مدنيت ياراتميش،
زامانيميزا چۇخ ده يرلى اثرلر چاتديرميشلار. علم، صنعت، اداره
باخيميندان بۆتون آساييا تاثير ائتميش، عربلرە و غربليلرە بير چۇخ
ساحه ده اۈرنك اۈلموش، علم و تئكنيكة سعى گۈستر ميشديلر.

ديل و يازى

اويغور تور كلرى آلتاي ديل گرۇهونون «خاقانيه» لهجه سيني
دانيشيرديلار. قديم تورك ادبياتى نين ان ده يرلى اثرلرى اولان
«ديوانى - لغتى - تورك»، «كوتاتقۇ - بيليق»، «آنا بتۆل
خاقاييق»... كيمي قيزيل كيتابلار تور كجه نين بو لهجه سى ايله
يازىلميشديلر.

اويغورلار بير مدت تور كلرين ملى يازيسى اولان اۈرخون
اليفباسيني ايشلتديكدهن سونرا مانى دينى نين تاثيرى ايله سۇغد
اليفباسينا كئچميشديلر. داها سونرا اسلاميتى قبول اندينجه عرب

اليفباسىنى گۆتۆره جك، فقط خاقانىيه لهجه سينده دانىشماغا داوام
ائده جكدىلر. ۱۵ - نجى عصرده داها چوخ «جاغاتاي لهجه سى» ايله
آدلانان بو دانىشيق طرزى چنگىزخان امپراتورلوغوندا و تيمورى لرده
ده رسمى ديل اولاراق ايشله ديلمىشدىر.

اۇيغورلار مانى نىن دىنى نىن تاثيرى ايله آلدىقلارى سۇغد
اليفباسىنى دىللىرىنه اويغونلاتمىش و اسلاميته قدهر بو اليفبانى
ايشلتمىشلر.

اويغور توركلرى نىن بۇيوك خطالارى ملى اۇرخون اليفباسىنى
بۇراخىب، سۇغد اليفباسىنى قبول ائتمه لرى اولسادا اونلار بو يازى ايله
ده چوخ ده يرلى اثرلر ياراتمىشدىلار.

رسم و هيكل

تۇرفان اطرافىندا بزه كليك و مارتۇق قازىنتىلارىندا تاپىلان
معبدلرده اويغور دىلىنده يازىلمىش بير چوخ اثر الده ائدىلمىشدى.
مىنيااتورلار و معبدلرده كى بزه كلر بو صنعت نوعلىرى نىن ان اوستون
نمونه لرى دىر. بونلار هند و ايران مىنيااتورونا قايناق و اۇرنك
اۇلموشدور.

تۇران و اۇن آسيا تورك تىپى نىن اوزونه مخصوصلۇغونو بو
بزه كلرده گۇرور، گئىيم طرزلىرىنى، موسيقى آلتلىرىنى، رقص لرىنى
يئنه بو رسم لردهن اۇيره نىرىك. رسم صنعتىنده مۇدئل (مدل) يارادان
ايلك توركلر اويغورلاردىر. كىتابلارلا ياناشى ايپك، كتان، قۇماش و

تختە اۆزە رينە دە رسم چكىردىلەر. ان چوخ ماوى (گوى) و قيرمىزى رنگلەن استفادە ائدىر، آنجاق هر رنگى ايشلە دىردىلەر. مانى دىنىنى قبول ائتدىكلرى دۈوردەن اۈنجه انسان بۇيۇندا و داھا كىچىك ھىكللەر ياپان اويغورلار، داھا سونرا ۱۰ متر ھۈندۈرلۈك دە ھىكللەر ياراتمىشلار. بونلار داھا چوخ معبدلرى سۆسلە ين بۇدا ھىكللرى دىر.

شەر چىلىك - معمارلىق

اويغور تور كلرى يۆكسك مدنيت اۈرنكلرى اۈلان بۇيۆك شەرلر قورموشلار و ياگنىشلندىر مىشلر. شرقى تور كوستاندا قارابالاساقۇن، بئش - بالىق، قاراخۇجا، قاراشار، خۇتان، ياركند، تۇرفان، كاشغر، كامال، قۇلچا، اۇرۇمچى، آغ سۇ، سۇچۇ، كانچۇ، چرچن كىمى بۇيوك شەرلر قۇرموش، بونلارى ساراي، معبد كىمى تىكىنتىلرلە زنگىنلشدىر مىشلر. شەرلر بىر - بىرىلە دۆز يوللارلا باغلانمىشىدىلار. ھمان يوللار بوگۇن دە ايشلكدىر.

اويغورلار شەرلرىنى ايگىرمى متر ھۈندۈرلۈك دە دىوارلارلا دۈورەلە يىردىلر. بوگۇن بونلارىن چۇخۇ بۆتۈو دورور. شەر دىوارلارى اۈلان ياشايىش مسكنلرىنە «بالىق» دئىلىردى. بو اۈچ قات شەر دىوارلارى آىرىجا يئددى قات خندە كىلە احاطە اۈلونوردو. تىكىلى لرىن، منزل و حجرە لرىن بۇيوك بىر حىصنە سى گۇرونور، سۆتۇنلار داھا چوخ آغا جدان دۆزەلدىلر، مختلف رنگلى بۇيا و

رەسىملەرلە بىزە نىلىردى. تاج بېچىمىندە گىپس دەن دۆزەلدەلىمىش چىشىدلى تاوان بىزە كلرى دە تاپىلمىشىدەر.

تئاتر، موسىقى، رقص

قدىم چاغلاردا اويغور ائللرىنى گزەن و گۇردۆكلرىنى يازان خارجىلەر بو اۆلكە دە اينكىشاف ائتمىش بىر تئاتر صنعتى گۇردۆكلرىنى بىلدىرىلەر. اويغور تور كلرى تئاترى مسلمانلىغى قبول ائتىدەن سونرادا داوام ائتىدىمىشلەر. «قىرىب و صنم»، «فرهاد و شىرىن»، «طاهىر و زۇھرە» اويغور تئاترلارىندا ان چوخ صحنە بە قۇيۇلان اثرلەر ايدى. كاشغر بىر تئاتر، صنعت و تحصيل مركزىدى، چوخ زىنگىن كىتابخانلارى واردى.

اويغور بىزە كلرىندەن مىلى چالغى آلتلىرى نىن قۇپۇز اۆلدوغونو اۆيرە نىرىك. اويغورلار قۇپۇز و يالنىز تۇيدا، بايرام دا دئىيل، هر يىردە، آتلا گزەركن دە چالىردىلار. آتلا گزىتى لردە قۇپۇز چالىب، شرقى سۇيلە مك چوخ يايلىمىش بىر عادتدى. اويغورلارىن اۆزلىرىنە مخصوص اۆن ايكى چالغى هاوالارى وار ايدى. بو موسىقى ايلە نىجە رقص ائتىدىكلرىنى يىنە بىزە كلردەن اۆيرە نىرىك.

اويغورلاردا «تۇي» دئىيلن ضىافت و شىلىك بايراملارى چوخ اۆلۇر و بو بايراملاردا موسىقى و رقص خصوصى بىر يىر توتوردو. تۇيلار داها چوخ بگ اۇغلونون ايلك دفعە اؤوا چىخماسى، تخته چىخماسى، ائولنمەر، ائلچى قۇلۇ، باهار شىلىبى كىمى شادلىقلار

واختى اۆلوردو. اويغورلار گۆى تور ك شنلىك عادتلىرىنى اوزون مدت داوام ائتدېر مىشدېلر.

ا كىنچىلىك، تىجارت

اۇيغورلار ايپك يولو اۆزە رىندە يىرلشدىكلرى اوچون اۆلكە لىر آراسى تىجارتدە ن چوخ فايدالانىردىلار. خالچاچىلىق، تۇخۇجۇلوق چوخ اينكىشاف اتمىشدى و بۆتون اۆلكە لىرە ايخراج ائدىلىردى. فقط اقتصادى نە مل (تمل) خصوصىلە اىلك دۇوردە، ا كىنچىلىك و حيواندارلىق اۆزە رىندە داىانىردى. قۇيۇن، مال بىسلە يىر، يىئە جك و گىئە جكلرى نىن اساس بىر حىصە سىنى مالدارلىقدان الدە ائدىردىلر. تانرى داغلارى و تارىم حوزە سى مالدارلىغىن مر كزىدى. ا كىنچىلىك و سۇوارما تكمىل لشمىشدى. ان چوخ بۇغدا، قارغىدالى، پامبىق اكيلىر، سبزه و ميوە يىتىشىدىرىلىردى. تۇرفان شەرى سبزه و ميوە لىرەلە مشهورايدى.

پۇتنى قارلىقلارىندا تاپىلان كۆپلردە چوخ مقداردا بۇغدا و قارغىدالى دە نە لىرنە، كتان، اطلس و ايپكدەن قۇماشلارا راست گلنىمىشىدىر. قۇچو و خۇتان خالچاچىلىقدا چوخ اۇنجۇل مر كزلىردى. اويغور تور كلرى، اىزلىرى بو گۆن دە بىلىنن بۇيوك بىر سۇوارما شىكە سى ياراتمىشىدىلار. تارلالارى، باغچالارى سۇوارىر، قۇراقلىق تۇرپاقلاردا بىلە ا كىن ا كىردىلر.

كاغىذ، چاپ ايشى

اويغور تور كلىرى اروپالىيلاردان يۆزلىرجه ايل اۇنجه كاغىذى و مطبوعه نى بىلىردىلر. عربلىر كاغىذىن نه اولدۇغونو، نئجه حاضىرلاندىغىنى، نئجه ايشلەدىلدىيىنى اويغورلاردان اۋىرەندىلر. اروپالىيلاردا عربلىر واسىطەسىلە اويغورلاردان گۆتۆردولر. اويغورلار كىتاب چاپى اۋسولونو چىنلىلردەن گۆتۆرموش و اروپالىيلاردان يۆز ايللىرجه اول ايشلەتمىشىدىلر. گۆى تۆر كلىرىن آغاچا يازدىقلارى يازىنى اۇنلار كاغىذا يازىردىلار و زمانەمىزە قەدەر چاتمىش چۇخلۇ كىتاب چاپ ائتمىشىدىلر. يازى يازماق اوچون آرتىق پولاد قلم دئىيل، آغاچدان دۆزەلتدىكلىرى قلم ايشلەدىردىلر. آرخىو اوچون ايشلەدىلن يازى مادەسى دە كاغىذ ايدى.

زمانەمىزە چاتان گۆزەل، آخىجى^۱ بىر تۆر كجە ايله يازىلمىش كىتابلار، ترجمە، بدىعى، هر موضوعدا دە يرلى اثرلر يازمىشىدىلار.

معدنچىلىك، زرگرلىك

اويغورلار يىن مىس، دمىر، گۆموش، قىزىل، كۆمۆر كىمى معدنلىرى واردى. آپارىلان قازىنتىلاردا ايشلەدىلمىش كۆمۆر اۋچاغى، مىس و گۆموش تۆكمك اوچون استفادە اولونموش قازانلار تاپىلمىشىدىر. معدنلرە داىانىقلى بعضى صنعت نوعلىرى دە يارانمىشىدى.

سىلاخ، اكين آله تى دۆزه لىدىلىردى. زر گرلىكده ده ايره لى ايدىلر. دريده ن دۆزه لتدىكلرى كمرلرى ده يرلى داشلارلا بزه ييردىلر. بزه كلرده اويغور قاديىنلارى نىن چنشىدىلى زىنت شنى لرى ايشلتدىكلرىنى گۇرۇروك.

اويغور ادبياتى

«اردملى كيشى (عاليجناب آدام) گۇوهره، نادان آدام چكمه ايچينده كى دابان آستارينا بنزه ر.»
«لياقتسىز آدام بگ اولسا هر گنچيده بير زۇپالى قۇيار. شۇهره ته لايىق اولمايان آدام شۇهره ت تاپسا، هر داغين اوستونده نيشانىنى وۇرار.»

اۋيغور آتالار سۇزلرى.

اويغور يازىسى

اويغور تور كلرى ۷۴۵- نجى ايلده گۇى تور كلرى دئويره رك بۇيوك تورك خاقانلىغى نىن باشينا كنچدىكده ن سونرا اورخون يازىسىنى بير مدت ايشلتمكده داوام ائتدىلر. بو دۇورده تىكلين بعضى اويغور بنگو داشلاريندا كى كىتابه لر اورخون يازىسى ايله يازىلمىشدير. بۇنلاردان بيرى «تانرى دا بولمۇش ائل ائتميش بىلگه

خاقان» عنوانى ايله آنىلان مۇيەن - چور خاقانا عائىددير. فقط اوچونجو حكمدارلارى بۇقۇ خاقان زامانىدا مانى دىنىنى قبول ائدەن اويغورلار ملى اوزخون يازىسىنى بوراخىب سۇغد دىلىنى (ايران كۇكلو و ايندى اۇنۇدولموش بىردىل) يازىسىنى گۇتۇردولر و اينكىشاف ائتدىلر. بوگون اويغور يازىسى دئدىمىز بو يازى ۳ - ۵ سس سىز، ۱۵ - اى سسلى اولماقلا ۱۸ حرفدەن عىبارتدير. ساغدان سۇلا يازىلير. ياخين سسلر اوچون تك و عىنى حرف ايشله دىلير. بونا گۇره تورك دىلى نىن موسيقى سىنى چاتدیراجاق گۇجدە دئىلدير.

مانى دىنىنى قبول ائتدىكلرى دۇورون ادبىياتىنا «مانىچى ادبىيات» دئىيرىك. اويغورلار ۱۲ - نجى عصردهن اعتباراً بودائىن آيىنىنى منىمسە دىلر. بو دۇورده كى اويغور ادبىياتىنا «بۇر كانچى ادبىيات» دئىيرىك. (بۇر كان اويغورلارین بۇدایا وئردىكلرى آددير.)

مانىچى و بۇر كانچى ادبىيات آدلاریندان دا آنلاشىلدىغى كىمى داها چوخ دىنى ماهىت داشىيىردى. فقط دۇورۇن تور كجه سى اوچون زنگىن قايناق و اۇرنك ماهىتىنى ده قۇرۇبور.

مانىچى و بور كانچى ادبىياتدا هم نثر، هم نظم اثرلرى چوخدور. دىنى موضوعلارلا ياناشى طئب، فلسفه، عشق، اولوم، فالچىلىق كىمى مختلف موضوعلاردا ايشلنمىشدير.

اويغور مانيچى ادبياتىندان نمونه لىر
بوگونكو تور كچه ايله

دان تانرى

- دان تانرى گلدى،
دان تانرى اۈزۈ گلدى،
دان تانرى گلدى
دان تانرى اۈزۈ گلدى،
قالخىنىز، بۆتون بگلر، قارداشلار،
دان تانرى نى اۈيه لىم،
گۈرون گۆنش تانرى،
سىز بىرى قۇرويون!
گۈرۈن آى تانرى،
سىز بىزى قۇرتارىن،
دان تانرى،
گۈزەل قۇخۇلو، مۆشك قۇخۇلو،
پارىلتىلى، ايشىقلى،
دان تانرى!
دان تانرى!

سئوگىلى

- يۇوۇقلۇمۇ دۆشۈنۈب دردله نىرم من،
دردلندىكىجه،

قاشى گۈزه ليمه،

قوۇشماق ايستهره م من

- اۈز سئوگىلىمى دۆشۈنۈره م من،

دۆشۈنۈب دۇرۇرام من،

اۈز سئوگىلىم

اۈپمك ايستهره م من،

واراييم دئسم،

گۈزه ل سئوگىلىم

واراييم يئنه من،

صاديق سئوگىلىم،

گيره ييم دئسم،

كۈرپه جيييم،

گيره مم يئنه من،

عنبر، مۆشك قۇخۇلوم.

- پارلاق تانرىلار،

يارلىغى ايله،

ياواشجا،

ياخىنلاشيب آيريلماليام؛

گۈجلوله لكلىرىن،

گۆج وئرمە سېلە،
گۈزۈ قارام ايلە،
گۈلەرە ك، گۈلۈشەرە ك اوتۇراليم.

خاقانا عرض

- بۇزقۇرد كيمى سنین ايلە يۆيۈرە ييم،
قارا قۇزغۇن كيمى توپاق اۆستۈندە قالاييم.
ايقدە داغى نين كۇمۇرۇ
بيلە يى (داشينا) يار (سۇيو) كيمى اولايديم.
- گۆجلو، اولۇ ائل بگيميز سينيز، (خاقانيميز)
قىزىلجا (قىزىل كيمى) توپلانميش
تۇپجا (تۇپ كيمى) توپلانميش
اۇيۇرلو، عاغىللى بگيميز سينيز!
- يئنه غلبە ليك قوشۇنۇزو
گىنىش قوينۇنۇزدا
اۇزون اته يينيزده
قۇرور، گۈزلە بير، توتار سينيز.

اۋيغور بور كانچى ادبىياتىندان نمونه لر
بۇ گونكو تور كچه ايله

ائله يئرلرده

ياماجى درين داغلاردا
سنو گىمى آران ياراندا
سۆزۆلوب آخار سۇلار آراسىنداكى
كىمسه سىز، تنهالاردا
سكگىز دۆرلۆ يئرلر ايله ترپنمه دهن
سرىلىب اۇرادا
صبرله يالنىز بايرام حضورونو بۇلمالى
ائله يئرلرده.

گۇيه ريب دۇران گۇر كلۆ داغلاردا
كۇنۆله ياراشير ايزسىز يئرلرده
چۇخ سۇيۇدلوك (آغاجلىق) آراسىنداكى
كۇپۆرۆر دۇران گۇل سۇيۇندا
باشدا گۇز دۇيغولاردان سىيى رىلىب
گۇرۆنموش، بىلىنمىشجه يئرلرده
آرزولاردان اۇزاق، حضور بۇلمالى
ائله يئرلرده.

بىلىك

- علم اۇيرەنن، اتى بگىم (بىيم)،
بىلىك سىزە دۇست اولۇر
بىلىك صاحىبى ارلرە
بىر گۆن دۇولت يار اولۇر.
- بىلىكلى انسان بئلىندە
داش يىغىلسا داش اولور (زر اولور)
نادانن سا يانينا
قىزىل دۆشسە داش اولۇر.

اويغور اتالار سۆزلىرىندەن نمونه لر

- اردملى كىشى (عاليجناب آدام) جۇوهره، نادان آدام چكمه
ايچىندە كى دابان آستارىنا بنزەر.
- كىمىن دامارى قالين اولسا، قان آلدىر ماسى آسان اولور.
- ايگىدىن اوغۇرو (دە يىرى) قۇرخولو زاماندا، سۇيون دە يىرى
درىنلىيىندە.
- لياقتسىز آدام بگ اولسا، هر كىچىدە زۇپالى قۇيار، شۇهره تە
(شهره تە) لايىق اولمايان شۇهره ت تاپسا هر داغىن اۆستونه
اۆزنىشانىنى وۇرار.
- ايت قۇجالىنجا اوزانىب هۆرەر.

- شاھىدىن سۆزۈ، دامغالى (مۇھۆرلۆ) سىندىر.
- مىن آدامىن اۆزۈنو تانىيىجا، بىر آدامىن آدىنى بىل، «انسانلارى اۆزلىرى ايله دئىيل، بىلىكلرى و اثرلىرىلە تانى».
- بىلدچى آزماز، بىلىكلى يانىلماز، عاغىل اۇنۇتماز، مأمور تۇرپاغىن، كاتىب يازدىغىنى اۇنۇتماز.
- بىلىك يانىلماز، بىلدچى آزماز، «يولۇنو چاشماز».
- مارال نىچە يول بىلسە اۇچۇ اۇنجا حىلە بىلىر.

اويغور داستانلارى

اولكى تورك داستانلارىندا اولدوغو كىمى، اويغور داستانلارىندا دا اساس عنصرلر «ماوى ايشىق»، «قورد» و «آنايورد» دۇر. بو داستانلار بىر قارىش تۇرپاغىنى، بىر تك داشىنى دا قۇربان وثرمە مە بىن گرە كلى بىندەن بحث اندىر.

«دۇققوز اۇغۇز - اۇن اۇيغور» توركلرى نىن ايكى داستانى واردىر. بىرىنجى داستان اويغورلارىن يارانماسى ايله باغلىدىر و بو اۇنلارىن بىر قوردان تۇره دىكلرىنى آنلادىر.

ايكىنجى «كۇچ داستانى» دىر. اويغورلارىن اۇتۇكندەن تارىم حۇزە سىنە نە اوچون كۇچمك مجبوريتىندە قالدىقلارىندا دانىشىر. بىرىنجى داستان چىن قايناقلارىندا، ايكىنجى داستان ايسە ھم چىن، ھم ايران قايناقلارىندا يىر توتماقلا، بىر - بىرلىرىنى تاماملاماقدادىر. ايكىنجى داستان بىر اۇزەللىسى دە خاقانلارىن پىس ادارهسى و مىلى بىرلىيىن پۇزولماسى حالىندا يۇردۇن نىچە ايتىرىلدىيىنى كۇسترمە سىدىر.

اويغورلار رين «تۈرە ييش داستانى»

قديم ھون باشچىلار ريندان بىرى نين چۇخ گۈزەل ايكى قىزى
واردى. اۇ قەدەر گۈزەل ايدىلر كى، گۈى تانرى بونلارى انسانلارلا
دئىيل، آنجاق تانرىلارلا ائولنمك اوچۇن ياراتمىش اولابىلردى.
قىزلار رين اتالارى اولان باشچى بئله دۆشۈنردى. اونون اوچون
قىزلار رينى انسانلاردان اۇزاق تۇتماق، تانرىيا وئرمك ايستەدى. بو
مقصدلە اولكە نين قۇزنى بىر يئرىندە، يۈكسك بىر قۆللە (قلە) تىكدى
و ايكى قىزىنى بورايا قاپاتدى. بوندان سۇنرا گئجە - گۆندوز
قىزلارى نين ائولنمەسى اوچۇن گۈى تانرىيا يالوارماغا باشلادى.

قىزلار قۆللە دە حيات سۆرەر كىن اطرافدا اختىيار بىر بۇز قۇرد
دۇلاشماغا باشلادى. بو قورد باشىنى قۆللە يە چئويرىر، قۇرخۇنج بىر
شكىلدە اولايىردى. سونرا اۇزۇنە قۆللە نين دىيىندە بىر يۇوا قۇردو.
قۆللەنى قۇرۇماغا، اولاماغا داوام ائتدى.

قىزلاردان كىچىكى بۇ بۇز قۇردون قورد جىلدىنە گىرمىش گۈى
تانرىدان باشقاسى اولمايا جاغىنى سۇيلەدى و باجىسىنى آشاغى ائنمە يە
راضى سالدى. ايكى قىز آشاغىيا ائندىلر.

دۇنيا گۈزەلى ايكى قىزىن قوردلا بىرلشمە لرىندەن دۇققوز
اۇغوز - اۇن اويغور جۇجۇقلارى دۇغۇلدو. بو جۇجۇقلار رين سسى بۇز
قۇرد سسىنە بنزە يىردى. نەرە چكدىكلرى و شرقى سۇيلە دىكلرى
زامان قۇرد كىمى سس چىخار يردىلار. دۇققوز اۇغوز - اۇن اويغور
اتالارى بو جۇجۇقلاردى.

كۈچ داستانى

اويغور ائلىنىدە خۇلۇن آدىندا بىر داغ واردى. تۇغلا و سئلئقا آدلى
 ايكى ايرماق بو داغدان آخاردى. بىر گئجه بو ايكى ايرماق
 آراسىندا كى بىر آغاجىن اۆزه رىنه گۆيدەن ماوى بىر ايشىق دۆشدۆ.
 ايكى ايرماق آراسىندا ياشايان خلق بونو دقتله، ماراقلا ايزله دى.
 آغاجىن گۆوده سى گئتديكجه قابارير، شيشير، ايچيندەن گۆزەل
 مۇسقىلى سسلر گليردى. مقدس ايشىق گئجه لرى آغاجىن
 گۆوده سىنى آيلار جا آيدىنلاتدى. نهايت دۇققوز آى قدهر بىر زامان
 كئچدى، آغاجىن گۆوده سى گئيشله نىب يارىلدى و ايچيندەن بش
 جۇجۇق چىخدى. اۆلكه خالقى بو جۇجۇقلارى آليب بۇيۆتدۆ. ان
 كىچىكلرى نىن آدى بۇقاتىقن ايدى. بۇقاتىقن بۇيۆيۆب خاقان اۆلدو
 و هامىنى حكمو آلتىنا آلدى اۆتوز گۆبكدهن اوزون بىر زامان
 كئچدىكدهن سۇنرا بو دفعه يۇلۇن تىقن خاقان اۆلدو. چىنلىلرله
 چۇخلو ساواش ائتدى. سونرا بو ساواشلارا بىر سۇن وئرمك اۆچۆن
 اۇغلو قالى تىقنى چىن حكمدار عائله سىندەن كى يۇ - لى ين آدلى بىر
 شاهزاده ايله ائولندىر مەيه قرار وئردى.

بو شاهزاده سارايىنى «خاتون داغىندا» قۇردۇ. اۇرالاردا بوندان
 باشقا تانرى داغ ايله بو داغىن گونئىيندە اۇغۇرلو داغ دئىيلن داغ
 بىچىمىندە بۇيوك بىر قايا واردى.

چىن ائلچىلرى باخىجىلارلا بىرلىكده خاتون داغىنا گلدىلر.
 بونلار آراشدىر ما آپاردىقدان سونرا اوز آرالارىندا بئله دانىشدىلار:
 «خاتون داغى نىن، اويغور اۆلكه سى نىن خوشبختلىيى بو قايايا
 باغلىدىر. بو دۇولتى يوخ ائتمك اوچون بو اوغورلو قاياىنى يوخ

ائتمە لىيىك». اۇغۇرلۇ قاييا يۇرد بۆتۈلۈيۈنۈن رمىزى اولان اۇغۇرلۇ «يادا داشى» ايدى.

چىن ائلچىلىرى اويغور خاقانىندان گۈزەل شاھزادە لىرى مقابلىندە بو قايانين اۇنلارا وئرىلمە سىنى اىستە دىلر. باشچى (تىقىن) بونا راضى اولدو. تورك اولكەسى نىن، تورك ملتى نىن بۆتۈلۈيۈنۈن اوچون بىر رمىز اولان بو اۇغۇرلۇ داشى چىنلىلرە وئرمە يى پىس بىر شى سايمادى. فقط قاييا يئىرىندەن اۇينادىلمايا جاق قدەر بۇيۇك و آغىردى. چىنلىلر قايانين اطرافىنا اۇدۇن يىغاراق اۇدلادىلار. ياخشىجا قىزدىردىقدان سۇنرا اۆستونە تۇند (تند) سىر كە تۇكوب پارچالادىلار. سۇنرا اۇ پارچالارى، بىر دە نە سىنى بىلە قۇيمادان آرابالارا دۇلدۇروب اۇز اولكە لىرىنە آپاردىلار. بو چوخ بۇيۇك بىر اولايىدى. ھىر يانا حۇزن چۆكدۆ. يوردداكى بۆتون قۇشلار، حىوانلار بو قايانين گىندىشىنە اۇز دىللىرىجە آغلادىلار.

بو اولايىدان يىددى گۆن سۇنرا باشچى اولدۆ. بۇندان سۇنرا دا فلاكتلر بىر - بىرىنى اىزلەدى. خالق راحات گۆن گۇرمۇردو. اىرماقلار، گۈللر قۇرۇموش، سۇسوزلوقدان چاتلايان تورپاقلار بار وئرمز اولموشدو. يۇلۇن تىقىندەن سۇنرا تخته چىخانلار بىن ھىچ بىرى اۇزۇن ياشامادى. بونا گۇرە حكمدارلار پايتختلىرىنى خۇچۇيا كۇچورمە يە قرار وئردىلر و اۇرادان بىش - بالىغا قدەر اولان يىرلىرى حاكىمىتلىرىنى آلتىنا آلدىلار.

يۇخارىداكى حىصە، داستانين چىن قايناقلىرىنداكى شكىلدىر. اىران قايناقلىرىندا علاوه و فرقىلى اولاراق بونلار وئرىلر:

«بىش جۇجۇقون بۇيۇكدەن كىچىكە آدلارى بىلە ايدى: سۇنقۇر تىقىن، كۇتۇر تىقىن، تۆكەل تىقىن، اۇر تىقىن و بۇقۇ تىقىن. ان

گۈزەل، ان عاغىللىسى و باجارىقلىسى بۇقۇ تىقىن ايدى. اۇنو خاقان سىچدىلر.

تانرى اۇنا اۆچ قارغا وئرمىشىدى. بو قارغالار بۆتون اۆلكه ده اولوب - اولانى خبر وئىردىلر. بىر گىنجه بۇقۇ خاقان ياتاركن پنجره سىندهن اوتاغا بىر قىز گىردى. بۇقۇ خاقان قۇرخدو، آمما سس چىنخارمادى. بو قىز اىكىنجى گىنجه و اۆچۆنجو گىنجه تكرر گلدى. بونا گۆره خاقان رۇياسىنى وزىرىنه دانىشىدى و وزىر ده اۇنا قىزلا گۆرۆشمه سىنى، دانىشماسىنى توصيه ائتدى.

بۇقۇ خاقان سونرا يۇخۇدا گلن اۇقىزلا هر گىنجه آغ داغا گندهرك گزمه يه باشلادى.

گۆنلردهن سونرا بۇقۇ خاقانين يۇخۇسونا بو دفعه آغ ساققاللى، آغ عصالى بىر اىختىيار گىردى. اۇنا فىسدىق (پۆسته) شكلىنده و بۇيۆكلۆيۆنده بىر اۆزۆك داشى وئرهرك دئدى: «بو داشى ساخلادىغىن مذته قدهر دۆنيانين دۇرد طرفينه حاكيم اولاجاقسان».

آرادان وقت كىچدى. بۇقۇ خاقانين جۇجۇقلاريندان بىرى خاقان اولدۇ. اۇنون زامانىدا يۇردون بۆتون حيوانلارى، جانلى، جانسىز بۆتون وارلىقلارى ديله گلىب، درين بىر اۆزۆنتويله «گۆى! گۆى!» دئيه باغىرماغا باشلادىلار. بۇنو اىلاهى بىر ايشاره، بىر امر سايان اويغورلاردا يوردلارينى بوراخىب يوللارا دۆشدولر. فقط هارايا گىتسهلر، هارادا دۆرسالار «گۆى! گۆى!» سسلرى كسىلمىردى. كۆچه داوام ائتدىلر. نهايت بنش - بالىغىن اولدوغو يئره گلدىكلرى زامان سسلر كسىلدى. اۇنلاردا: «دئمك يۇرد تۇتاجاق يئر بو يئرمىش» دئيه اۇرادا قالدىلار. اولدۇقلارى يئرده بنش محلله سالدىلار. محللهلر بۇيۆدۆ شهر اولدو و شهرين آدينى بنش - بالىق قۇيدۇلار».

تور كىشىلەر

قۇردوقلارنى دۇولت، بۇلونمەلر اوزوندەن آنجاق

۲۴ ايل ياشا يايلىدى

تۆر كىشىلەر گۇى تور كلرین «اۋن - اۋخ» قولۇندان ايدىلر. اصل آدلارنى تۇرقىش دىر. تالاس - چۇ - ايسسىك گۇل بۇلگەلریندە ياشا يىردىلار. گۇى تورك خاندانى نىن قۇرۇجۇسو بۇمىن خاقان ۵۵۲ - نجى ایلدە قارداشى اىستە مىنى اۋن - اۋخلارا باشچى تەیین ائتمىشىدى. ۶۳۰ - نجو ایلدە بىرىنجى گۇى تورك خاقانلىغى يىخیلىنجا تۆر كىشىلرین باشچىسى باكاتار كان مستقلىيىنى اعلان ائدەرک خاقان آدىنى آلدی و بۇتون اۋن - اۋخلارنى اۋز بايراغى آلتىندا تۇپلادى، ۱۴۰ مىن نفرلىك اۋردوسو ایلە گۆجلو بىر دۇولت حالينا گلەرەك سرحدلرینی گىنىشلتدى.

فقط گۇى تور كلر ۷ - نجى يۇزايلىن سونلارينا دۇغرو دۇولتلرینی يىنىدەن قۇرونجا قديم حاكمیت بۇلگەلرینه صاحىب اولماق اىستە دىلر. تۆر كىشىلر مستقلىكلرینی قۇرۇماق اوچون مقاومت گۇستردىلر، آما تۇن يۇكۇق تابعلیيندە كى گۇى تورك قوتلرینه مغلوب اولدولار و تکرار گۇى تورك خاقانلىغينا باغلاندىلار.

تۆر كىشىلر بارس بگین سر كرده لیبى آلتىندا يىنىدەن عصيان ائدىكلرى زامان بو دفعه بىلگە و كۆل تقین قارداشلارنى طرفیندەن سىرالارنى پوزۇلدۇ. ۷۱۷ - نجى ایلدە تۆر كىشىلرین باشينا كىچن سۇلۇچۇر خاقان دۇورۇندە تکرار مستقل اولدولار.

پايتختلىرى تالاس ايرماغى كىنارىندا كى بالاساقۇن شەھرى ايدى.
سۇلۇچۇر خاقان زامانىدا اۇمەوى عرب اۇردولارى اورتا آسپايا
دۇغرو ايرە لىيىردىلەر. گۇى تۆر ك حاكىمىتىندەن قۇرتولان تۆر كىشلىر
عرب حاكىمىتىنە كىچىمك اوچون قوتلى مقاومت گۇستردىلەر. سمرقند
ياخىنلىغىندا كۆل چۇرۇن سىر كىردە لى يى ايله تور كىش بىرلىكلىرى
عربلىرى مغلوب ائتدى. ۷۲۴ - نجو ايلده عرب اۇردولارى چكىلمك
زۇرۇندا قالدىلەر. بئله لىكلە سىحونون (سىحونون) شىق بۇلگە لىرى
تامامىلە تۆر كىشلىرىن الينە كىچدى. بو عىرە فەدن بخارانى دا ايشغال
ايتدىلەر. فقط آرتان عرب قوۋە لىرى قارشىسىندا ۷۳۲ - نجى ايلده بو
شەھرى بۇراخماق مجبورىتىندە قالدىلەر.

تۆر كىشلىرىن خاقانى سۇلۇچۇر ۷۳۸ - نجى ايلده اۇز سىر كىردە سى
كۆل چۇر طرفىندەن اۇلدۇرۇلدى. بو، چىنىن تور ك باشچىلارىنى بىر -
بىرىنە قارشى قويماق سىياسىتى نىن نىتىجە سى ايدى. بوندان سونرا
تور كىشلىر «قارا» و «سارى» اۇلاراق اىككىيە بۇلۇندولرو بىر - بىرلىرىنە
دۇشمن حالا گلدىلەر. بو مبارزه دە سارى تۆر كىشلىر غالب گلدى و
باشچىلارى كۆل چۇر «باكا تاركان» آدى ايله اۇزونو خاقان اعلان
ايتدى. قارا تور كىش لىرىن باشىندا دا «تۇمغا» دۇروردو.

۷۴۲ - نجى ايلده چىنىن مدافعه ايتدى يى قارا تور كىش لىردە
مستقللىكلىرىنى قۇرۇدولار. فقط بۇلۇنمە و دۇشمنلىك داوام ائدىردى.
مبارزه يە قارلۇق تور كلىرى دە قارىشىدى. قارلوقلار اۆستۆنلوك
قازاناراق ۷۶۶ - نجى ايلده بۆتون اۇن - اۇخلارى (تۆر كىش لىرى)
حاكىمىتلىرى آلتىنا آلدىلەر.

قارلۇقلار

عربلرلە متفق اولان قارلۇقلار اسلامىتىن چىنە قدهر
يايلىماسىنا يول آچدىلار

قارلۇقلاردا گۇى توركلرىن «اۇن - اۇخ» قولۇندان ايدىلر.
آلتايلارىن غربىنده كى قارا ايرتىش و تارباقاتاى جىوارىندا
ىنرلشمىشدىلر. قارلۇق (قارلىق، قارىغىنى) معناسىندا ىر. اۇچ
قىبلە دەن عىبارت بىر توپلۇق ايدىلر. بگلىرى «كول اثر كىن» آدىنى
داشپىردى. اىستەمى زامانىدا گۇى تورك امپراتورلۇغونون گۇجونو
آرتىران بىر تورك قۇمى اۇلاراق دقتى جلب ائتمىشدىلر.
بىرىنجى گۇى تورك امپراتورلۇغو بىخىلدىقدان سونرا دىگر
بۇيلارى كىمى قارلۇقلاردا مستقلىكلرىنى اعلان ائدىلر. اىكىنجى
گۇى تورك امپراتورلۇغودا بىخىلدىقدان سونرا پايتخت اۇتۇكنە
اوىغور توركلرى حاكم اولموشدو. قارلۇقلار اوىغور خاقانلىغىنا تابع
اۇلدولار. آنجاق اۇز باشچىلارى نىن رهبرىلىى آلتىندا ايدىلر.

تالاس ساواشى

قارلۇق - عرب اىش بىرلىسى ۷۵۱ - نجى اىلدە تالاس بۇيلارىندا
چىنە قارشى بۇيوك بىر ظفر قازانىلماسىنا يول آچدى. بو ظفردەن
سونرا عربلرچىنە دۇغرو اىرەلەلەمىش، اۇرتا آسيا ىشنە تورك
حاكىمىتىندە قالمىشدى. توركلر مسلمانلىغىن اساسىنى اۇىرەنەرك

كۆنۆللو (داوطلب) اۇلاراق بو دىنى منىمسه مه يه باشلامىشىدىلار. بو حىتى ياخىنلاشما، توركلرين اسلامىتى رسماً قبول ائتمە لرینه قدهر داوام ائتىدى.

قارلوقلار اويغورلارلا بىر مدت اقتدار يارىشىنا گىردىلر، آما اۆستۆنلويو ساخلايا بىلمە دىلر. اۇنون اوچون اۆتۆكنىن، يعنى اويغورلارين حاكىمىتىنى قبول ائتىدىلر. بو دۈورده سىياسى آد اۇلاراق قارلۇق دىيىل، توركمن آدىنى داشىيىردىلار.

قىرغىزلار ۸۴۰ - نجى ايلده اۆتۆكندە اويغور حاكىمىتىنى يىخدىقلارى زامان قارلوق باشچىسى تام مستقىلىك اعلان ائتىدى و «قاراخان» لقبىنى آلدى. ايندى قارلۇقلارين (تۆر كمن لرین) پايتختى بالاساقون ياخىنلىغىنداكى «قارا اوردو» شەرى ايدى. تارىخچىلر، آراشدىرىجىلار «قارا اوردو اۇ چاغداكى تورك ائللرى نىن ان گۆزەلى ايدى» دىيىرلر.

قارلوقلار بو آد آلتىندا دا اوزون مدت وارلىقلارنى قۇرودولار. فقط حكمدارلارى قاراخاندان سونرا بو دۈولت «قاراخانلىلار دۈولتى» اۇلاراق آنىلاجاق و گله جكده كى «اسلام تورك بۈيوك قاراخانلى دۈولتى» نىن اساسى قۇيۇلموش اۇلاجاقدى. اثرين خصوصى بىر فصلينده قاراخانلىلار دۈولتىنى يىنى بىر چاغدا، توركلرين مسلمانلىغا كىچىد چاغىنى باشلايان دۈولت اۇلاراق گۆره جه بىك. فقط بۈيوك قاراخانلىلار دۈولتىندەن سونرادا، «قارلۇق» آدىنى بۇراخمايان بىر بگلىك (قارلوق بگلىيى) قاراخانلىلار باغلى اۇلاراق ۱۲۱۵ - نجى ايله قدهر ياشامىشىدىر. بو تارىخده قارلوق بگلىيى مغول حاكىمىتىنه كىچدى.

قىرغىزلار

اسلامىتدەن سونرا ايلك بۇيوك داستانى قىرغىزلار يازدى و بو داستان بوتون اورتا آسيا توركلرى نين مشترك داستانى اولدۇ

قىرغىزلار آسيا هونلارى زامانىدا هون بىرلىيىنه داخل اولاراق بايكال گولونون غربىندە ديگر تورك قوملىرى له بىرلىكدە ياشايدىلار. هون امپراتورلوغو يىخىلدىقدان سونرا مستقلىكلرىنى اعلان ائتدىلر و گوجلۇ بىر دؤولت قوردولار. ۴ - نجو عصرده بو دؤولتىن سرحدلىرى بايكال گولوندىن تېتە قدهر اوزانيردى.

مۇكان خاقان زامانىدا ۵۶۰ - نجى ايلەدك گۇي تورك امپراتورلوغونا باغلانان قىرغىزلار تىز - تىز عصيان ائتدىلر و بىر چوخ ساواشلار قاتىلدىلار. ۶۳۰ - نجو ايلدە بىرىنجى گۇي تورك امپراتورلوغو داغىلىنجا تىكرار مستقل ياشادىلار. فقط ايكىنجى گۇي تورك امپراتورلوغو قورولونجا يىنە خاقانلىغا باغلاندىلار.

گۇي تورك امپراتورلوغو قورولونجا يىنە خاقانلىغا باغلاندىلار. فقط ايكىنجى گۇي تورك امپراتورلوغونون يىرىنى آلان اويغور دؤولتى

۷۵۸ - نجى ايلده قيرغيز دۇولتىنى دە اۈزۈنە باغلادى. مستقلىك اوچون هر فرصتده عصيان اندهن قيرغيزلار ۸۴۰ - نجى ايلده اويغور دۇولتىنى يىخاراق اۈتۈكنى اله كىچىردىلر و بورادا اۈز دۇولتلىرىنى قوردولار. فقط اۈتۈكن ده ۹۲۰ - نجى ايله دك قالابىلدىلر. بو تارىخده بۆتون مغولستانى اله كىچىرهن كىتانلار قيرغيزلارى اۈتۈكن دهن كۈچۆردولر.

قيرغيزلار قديم يۇردلارىنا دۇندۆكلرى زامان گۆجلرىنى ايتىرمىشىلر. ياواش - ياواش قاراخانلىلارنن حاكىمىتىنە كىچدىلر و اسلامىتى قبول ائتدىلر. ۱۲۰۷ - نجى ايلده ديگر آسيا اۈلكه لرى كىمى قيرغيزلار دا چىنگىزخاننن حاكىمىتىنە كىچدىلر. بوندان سونرا خاقانلارى، يعنى مستقل دۇولتلىرى اۈلمادى آما اۈز بىر لىكلرىنى باشقالارى نىن اداره سىنده ده قۇرۇدولار.

۱۶۰۶ - نجى ايلدهن ۱۶۴۲ - نجى ايله قدهر رۇس اداره سىنه قارشى جىددى مبارزه ائتدىلر. بو مبارزه لرده قۇنشۇ تۆرك بۇيلارى ايله ده ايش بىرلىبى دۆزه لدهر ك رۇس هجوملارى نىن قارشى سىنى آلدىلار. فقط بومقاومت ۱۸۶۰ - نجى ايله قدهر سۆره بىلدى. ۱۸۶۰ - ۱۸۸۱ - نجى ايللر آراسىندا روسيه بۆتۆن قيرغيز ائلىنه حاكم اۈلدو.

قيرغيز ادبىياتى و «ماناس» داستانى دونيانن ان اۈزون و هميشه ياشار تك داستانى

ايگىرمىنجى عصرىن باشلانغىچىنا قدهر يازىلى بىر ادبىياتا صاحب اۈلمايان قيرغيز توركلرى نىن چوخ زىنگىن بىر شفاهى

ادبياتلارنى اۆلدوغونو بىلىرىك. داھا چوخ منظوم قهرمانلىق
 حكاية لریندهن عیبارت بو ادبیات، «آکین» آدی وئریلن عاشیقلار
 طرفیندهن نسیلدن - نسله اۆتۆرۆله ره ک بو گۆنه قده ر گلمیشدیر.
 عینی زاماندا بستره کار اولان «آکین» لارین ترهن نۆم (ترنم) ائتدییی
 «به ی به که ی»، «سا کسا که ی» و «شیریلداح» آدلاریلا تانینان
 تور کلر ده بو شفاهی ادبیاتین اؤنملی بیر حیصه سینى تشکیل
 ائتمکده دیر. خلق ادبیاتی نین آتالار سۆزۆ، مثل لر کیمی دیگر
 اینجیلرله ده خیلی زنگین اولان قیرغیز ادبیاتیندا خصوصیه قهرمانلىق
 حکایتلرینین خصوصى بیر یئر تۇتدۇغونو سؤیله یه بىلىرىك.
 گۆرمن یک، اثر تابیلدی، ارتشتۆك، چا کیل میرزه، بو حكاية لرین ان
 تانینمیش اولانلاریدیر. فقط قیرغیز ادبیاتی دئینده، شۆبهه سیز
 عاغلیمیزا ایلک گلن دۆنیا چاپیندا کی قیرغیز رۇمانچیسى چنگیز
 آیتما توف دان سونرا قدیم چاغلاری اوزۆنده داشییان «ماناس»
 داستانیدیر. ایلک مسلمان تورک داستانى اۆلدوغو کیمی دۆنیانین ان
 بؤیوک داستانى اولماق شره فینى ده داشییان «ماناس» داستانى تام
 حالدا نشر ائدیلمه میشدیر. بو داستانى بۆتۆنلویو ایله بیلن «آکین»
 لارا قیرغىزلار آراسیندا «ماناسچی» دئیمکده دیر.

علم دۆنیاسینا ایلک دفعه قیرغیز - قزاق تۆر کلریندهن
 چا کان ولیخان اؤغلونون معلوم ائتدییی «ماناس» داستانى تانینمیش
 روس تۆر کۆلۆقۇ رادلوف طرفیندهن قیسماً توپلاناراق، «تورک خالق
 ادبیاتی نمونه لری» نین بئشینجی جیلدی کیمی ۱۸۸۵ - نجی ایلده
 آلمانجا ترجمه سیله بیرلیکده چاپ ائدیلمیشدیر. ۱۲۴۵۲ میصراعدان
 عیبارت اولان بو اثر «ماناس» داستانى نین اساسینی تشکیل ائدیر.

تور كىيە دە «ماناس» داستانى حَقىندە ان گىنىش تَدَقىقات پروفىسور عبدالقەدىر اينان طرفىندەن آپارىلىپ. «مقالە لىر و آراشدىر مالار» (تور ك تارىخى قۇرۇمۇ يايىنلارى، آنكار، ۱۹۶۸) آدلى كىتابىندا موضوعلا علاقه لى يىددى مقاله سى توپلانان عبدالقەدىر اينانين آيرىجا منثور بىر ترجمە سى دە واردىر: «ماناس داستانى» (استانبول، ۱۹۷۲، باشباكانلىق، كۆلتۆر مشاورلىيى كۆلتۆر يايىنلارى).

۱۹۵۲ - نجى ايلدە سوئتلر بىرلىيىندە^۱ مىلى و دىنى حىصە لىرى گۆجلندىر دىيى بهانه سى ايله بىر مەدت ياساقلانمىشسا دا خالقين بۇيوك رئا كسىياسىنا گۆره بعضى بۆلمە لىرى چىخارىلاراق نشر اولونماسىنا اجازە وئرىلن «ماناس» داستانى نىن بىر خصوصىيى دە بۆتون دۆنيا دا حاضىردا ياشايان يىگانە داستان^۲ اولماسىدىر. كۆچرى و مىسلمان قىرغىز تور كلىرى نىن چىنلىلرلە، بودايى كالمىكلار و بعضى تور ك بۇيلارلا مبارزە لىرىنى آنلادان «ماناس» داستانى، شۆبەه سىز بىردىل، تارىخ، مطالعە و مەنىت خزىنە سى دىر. اوچ اساس بۆلمە دن مىيدانا گلن داستانين بىرىنجى بۆلمە سىندە «ماناسىن»، ايكىنجى بۆلمە سىندە اوغلو سمە تىيىن و اوچونجو بۆلمە دە دە نوه سى سە ي تكىن مبارزە لىرى وئرىلىر. داستانين قىسا ايجمالى بئله دىر:

اۇرازلى خانىن اولۆموندەن سونرا قىرغىز خالقى اوچون بىر فلاكت چاغى باشلامىشدى. كال مىك خانى آلە و كە (ĀLAVKA) قىرغىزستانى استىلا ائدىب خالقين اوچاغىنى سۇندۆرۆر. اۇرازلى اويمانى نىن قىرغىزلارى جوجوقلارىنى بۇيۆدە بىلمك اوچون آلو كە يە

۱ - كىچمىش اتحاد شوروى - كۆچورەن

۲ - مولفین بو حکمو ايله راضىلاشماق اولماز - رداكتور

(آلە و كە يە) اطاعت ائتمك مجبوريتىندە قاليرلار. اسير ياشاماقدانسا
 اۆلمك داھا ياخشى دىر، دئىرە ك بىر آرا كالمىكلارا قارشى
 چىخىرلارسادا باجارمىرلار و آلتايلاردا مون بيت بىر صحرا اۆلان
 آغدا لايا سۆر گۆن اندىلىرلر. سۆر گۆندە كى اۋرازلى اۋىماغى نىن
 باشچىسى ياقۇب خان بىر اۋغلو اۆلمادىغى اوچون چوخ غمگىن دىر.
 بىر گون گۆردۆيو بىر يۇخۇيا گۆرە آروادى چايردى خاتۇنون بئلىنە
 بىر ياي باغلا ياراق دۇققۇز آى دۇغماسىنى گۆزلە يىر. دۇغۇلان
 جۇجۇغونا ماناس آدىنى وئرىر.

فقط بو آد گىزلى ساخلانىلىر. چۆنكى چىنلى اسن خانىن
 كاهىنلىرى ماناس آدىلى بىر جۇجۇغون دۇنيايا گلە جە يىنى و كالمىك
 خالقى نىن باشىنابلا كسىلە جە يىنى خبر وئرمىشدىلر. بۇنون اوچون اسن
 خان هر يىردە ماناس آدىلى كۆرپەنى آرايىر.

ماناس گىرچكەن غنىر عادى بىر جۇجۇقدو و هلە بئشىكە
 ايكن آتاسىنا مسلمانلارنىن يولونو آچىب، كافرلرىن هامىسىنى
 قۇواجاغىنى سۆيلە مىشدى. سىكگىز ياشىنداى كن تام بىر دۇيوشچو
 اۇلاراق يىتىشىدىرىلمە يە باشلانان ماناس يىنىلمز بىر قهرمان حالينا
 گللىر. زىرنهينى هىچ بىر اۋخ دلە بىلمز و آتى آغ بۇزو هىچ بىر آت
 كىچە بىلمز. بۇيۇيۇنجه قدىم يوردلارىنى گىرى آلان ماناسىن ان
 ياخىن يۇلداشلارىندان بىرى دە آلمام بت دىر.

كالمىك خانى قاراخاننىن اۋغلو اۆلان آلمام بت مسلمان اۆلمۇش
 و آتاسىنى اۆلدۆرەر ك مسلمان بگلىردەن ار گۆكجە نىن حمايه سىنە
 سىغىنىمىشىدىر. فقط ار گۆكجە نىن قىرخ ايگىدى اۇنو قىسقاناراق
 آروادى ايله مناسبتى اۆلدوغو دئىير و سۇنرا اۇنو يايىرلار. بئله جە ار

گۆكجە ايله آراسى دەين آلام بت ماناسا سىغىنير .

بوندان اول ماناسين آتاسى اونو بخارا خانى تيمورون قىزى كانىكه ى له ائرلنديرمك ايسته يير . فقط تيمورون وزيرى گۆى ساققال مندى بگ بو ائولنمه يه راضب دئيلدير . او دۇركى ، (توى) واختى بۇيۆك بير دعوا - قالماقال چىخماسينا ناييل اولور و ماناسى دا زه هرله يه رك اولدۇرۇر .

مختلف واريانتلاردا ده ييشيك شكيللرده چاتديريلان بو فاكت رادلوفون متنينه گۆره آتى ، اوو قوشو و كۆپه يينين تانرييا يالوارمالارى نتيجه سينده ماناسين ديريلمه سيله نتيجه له نير . ماناس اولكى كيمي دوشمنلرله مبارزه آپارارق يوردونا خيدمتده داوام ائدير .

قىرغيز خانلاريندان كۆكوتەى خانين دۇورۇنده قيرغيزلارلا كالميكلار آراسيندا اولان بۇيۆك ساواش اۇزون مدت داوام ائدير . بو ساواشلار نتيجه سينده آلام بت ، داها سۇنرا ماناس يارالانير و اولۇر . ماناسين اولۇمونه گۆره قيرغيزلار آراسيندا داخلى چكىشمه لر ، قارداش غۇغالارى باشلاميشدير . آرتيق كيمسه ده دوشمنلرله مبارزه عزمى قالماميشدى . تكرر قديم آغير گۆنلره دۇنۆلموشدو . كانىكه ى و چايردى خاتون بۇنون اوچون ماناسين اوغلو سمه ده يى گۇتۇروب تيمورخانا سىغىنيرلار . سمه ده ى دايبى سى اسماعيلين يانيندا بۇيۇيور . اۇن دۇرد ياشيندا كن كيم اولدوغونو اويره نير و آتاسى نين وصيتينه عمل ائديب تالاسا گلره ك حاكميتى باباسى نين و عميسى نين الينده ن آير . فقط داخلى چكىشمه لر بيتمير . نتيجه ده سمه ده ى ده اقربالاريندان الياس خان طرفينده ن اولدۇرۇلور .

داستانين اوچونجو بۇلمه سينده ماناسين نوه سى سه ى تكين

ماجرالارى چاتد يريلير. سهى تكين ده آتاسى كيمى گنجليك چاغيندا
دوشمنلرينده ن انتقامينى آلاراق حا كميته اله كنجيرير و اسير ائديلن
ننه سى كانيكه يى قورتارير.

ماناسين آتى و زيرئهى

«ماناس ائوده ن چيخدى. مۇشتاز دۇغۇلموشدو. بوى - بوخۇنلو،
ساغرىسى آلچاق، قوتلى، يالمانى قيسا، كۇهلىن جوئشەلى (جئەلى) آغ
كولاييا، قاچاركن هامى نين دقتينى چكن، هنج بير آتدان گئرى
قالمايان، اؤنۇنده ن هنج بير ديرناقلي كنجيرمه ين آغ كولاييا ميندى.
بو چينين اؤستاسى نين امه يى (امگى) ايله، رۇسون اؤستاسى نين
مصلحتى ايله حاضيرلانميش كالميكلارين اؤستاسى نين ماهنى
سؤيله يه رك دۆزه لتديى «باران» توفنگى نين، «كل ته» توفنگى نين
گؤل له سيني كنجيرمه ين آغ زيرئهينى گئيدى».

پنچىنقلىر

۱۵ مين پنچىنق سواريسى آتلاريني بوغازا سوردولر و آت بئلينده
رۇم ائلى قاپى سينا كئچديلر

آرادان نئچه يۆز ايل كئچميشسه ده دۇنيا هله آنلاميردى: بو نئجه
بير ملت، نئجه بير اوردۇ؟
بونلارين ساواش گميسى قورۇدان، آتلارى دنيزدن گليردى...

فتح، ظفر دويۇلور مۇشتۇلوقدان

توپلايىب ياراتمىشىدى يارادان

سلجۇق تۆر كلىرى نىن آنادۇلۇيا يىرلشمە لرىندەن داھا سونرا
عشانلىلارن آنادۇلۇ و تىرا كىانى بۆتون امپراتورلۇغون مركزى حالينا
گتىرمە لرىندەن اۈنجه اۈرتا آسيادان غربه كۆچلر داوام ائتمىشىدى.
سۇن بۇيوك كۆچ دالغالارنى پىچىننىقلر، اۈزلار و كۇمان - قىپچاقلار
ائتىلر.

مجارلارى سيخىشىدىرىب غربه ايرە لىلە ين ايلك بۇيوك دالغا
پىچىننىقلر ايدى. اۈنلارن دالينجا اۈغۇزلار، اۈغۇزلارن آرخاسىنجا
كۇمان - قىپچاقلار، بونلارن دا آردىنجا سىبىرىيە دۇغرو اۈز تۇتان
كىمك لر گلەمىشىدى.

پىچىننىقلر

پىچىننىقلر گۇى تورك خانلىغىنا باغلى اۈغۇزلارن «اۈچ -
اۈخ» لار قولۇنو تشكىل ائدەن ۱۲ بۇيدان بىرى ايدىلر. گۇى تورك
خاقانلىغى نىن داغىلماسىندا سونرا و يىنى اۈغۇز سۇيلارن دىگر
تۆرك بۇيلارى نىن باسقىنى ايلە ۸ - نجى عصرىن ايكىنجى يارىسىندا
غربى سىبىرىيە چكىلمك مجبوريتىندە قالدىلار. بۇرادا دا دايانمايىب
۸۶۰ - ۸۸۰ - نجى ايللر آراسىندا غربه دۇغرو يايلىدىلار. ۸۸۹ - ۸۹۳
- نجو ايللرە مجارلارى يۇردلارن دىن چىخارىب دۇن - كۇبان
اۈلكە سىنە يىرلشدىلر. مجارلار كارپات داغلارن و تىس زا چابى

كنارىنا دۇغرو اۇزاقلاشىنجا اۇنلار دا دۇن چايىندان دئىنپىر چايى نىن غرىبنه قدهر اۇزانان چۇللۇكلره يايىلدىلار.

پنچىننىقلر يايىلدىقلار چۇللۇكده سىككىز بۇيى حالىندا ياشايدىلار و هر بۇيۇن اۇز باشچىسى واردى. ياخىن قۇنشۇلار يىنى قۇرۇلموش كى يۇف رۇس كىيازلىغى ايله آرالارىندا چارپىشما اسكىك اۇلمۇردو. كى يۇف كىيازلىغىنا اىلك بۇيوك هجۇملارىنى ۹۱۵ - نجى اىلده ائتدىلر. روسلار قۇنشو اۇلاراق ياشادىقلار ۱۲۱ اىل اىچىندە (۱۰۳۶ - نجى اىلده قدهر) اۇن بىر بۇيۇك هجۇم ائتدىلر. بونلارىن ان مشهورو ۹۶۸ - نجى اىلده اۇلدو. روسلار خزر خاقانلىغىنى يىخىنجا پنچىننىقلر كى يۇفۇ محاصره ائتمىش، خزر خاقانلىغىنى يىخان كى يۇف كىيازى اسويياتۇسلاوى آغىر بىر مغلوبىتته اۇغراتمىشلار!

رۇس كىيازلىغى بىزانسى دا بىزدىردى يى اۇچۇن بو اۇلكه روسلار گۇز آچماغا قۇيمايان پنچىننىقلرله دۇستلوق ائتدى. بئله لىكله روس كىيازلىغى نىن قارادىزه ائتمه سى نىن قارشىسى آلىندى.

پنچىننىقلر بالكانلارا ائىر

فقط پنچىننىقلرىن (اصلى پنچىننىق) شرق سرحدلىرى تهلكه آلتىندا ايدى. يىننه اۇغۇزلارىن بىر قۇلۇ اۇلان اۇزلار غرىبه دۇغرو يايىلماقدا ايدى. بو حال پنچىننىق لرى ضغيفلتدى. كىياز يارۇسلاو خارجيلردەن ياردىم گۇرهرك قوتلندىردىيى اۇردۇسۇايله پنچىننىق لره ۱۰۳۶ - نجى اىلده آغىر بىر ضربه ائندىرىنجه پنچىننىق لىر داها غرىبه چكىلمك

مجبورىتىنىدە قالدىلار. و بوندان سونرا آخىنلارنى بالكانلارا چئويدىلر. بلغارستان، مقدونيه و تئراكيايا آخىن ائىدىلر.

پنچىنئىق بۇيلارى آراسىندا حاكىمىت اۇغروندا غوغانىن باشلاماسى دۇولتى سۇنونا كتىردى. باشچى تۇراق بۇتون پنچىنئىق بۇيلارنى اوز تابعللىيندە تۇپلاماق ايستەدى. باشقا بىر بۇيۇن باشچىسى كئقئىن دە عىنى شىبى ايستە بىردى. آرالارىنداكى مبارزه نتيجه سىندە كئقئىن اوزۇنە باغلى اولانلارلا بىزانسا سىغىندى. بونا كۆره تۇراق تئراكيايا آخىن ائىدى، آما مغلۇب اولاراق اسير دۇشودۇ.

بو اولايلاردان سونرا پنچىنئىق لردەن بىر قىسمى بلغارستانا يئرلشدىرىلدى، بىر قىسمى دە بىزانس اوردۇسوندا وظيفه آلدى و بىرلىك دۆزه لئدى. قىسا زاماندا بىزانس اوردۇسونداكى پنچىنئىق لرىن سايى آرتمىش و ياخشى بىر ضربه قۇەسى حالينا گلەمىشدى.

آتارىنى بۇغازا سورورلر

بىزانس شرقدەن سلجۇقلو توركلرى نىن تضييقى آلتىندا ايدى. اۇنلارا قارشى آنجاق اۇنلار كىمى دۇيۇشكن، اۇنلار قدهر جسور قۇەلرله چىخىلا بىله جه يىنى بىلىر و بونون اوچون دە اوردۇسونداكى پنچىنئىق سوارى سىنه كۆوه نىردى. بو مقصدله ۱۵ مىن پنچىنئىق آتلىسىنى ساللارلا، گمىلرله اۆسكۆدارا كئچىردى. پنچىنئىق بىرلىبى آنادۇلو ايچلرىنە دۇغرۇ سفره چىخىلاجاغىنى بىلىر، آما هانسى دۇشمىنلە وۇرۇشاجاغىنى بىلمىردى. سلجۇقلو سۇيداشلارى ايله

وۇرۇشاجاقلارنىنى اۋىرە نىنجه اعتراض ائىدىلەر. حاكىمىت اوچون، اۋزلىرىنە ائىل تۇتماق اوچون سۇيداشارى ايله ساواشا بىلردىلەر، آمما ايندى هانسى ائىلى قازانا جاقدىلار؟ كىمىن قىدرتىنى آرتىراجا قىدىلار؟ «بىز سۇيداشارىمىزلا ساواشمىرىق» - دئىه رۇم ائىلىنە دۇنمىك اىستە دىلەر.

فقط بىزانسلىلار آتلى لارى نىن گىرى دۇنمە سىنى چىتىن لىدىرىمىك اوچون بۇغاز اىچىندە كى بۇتون گىمىلرى، سال لارى، قالدىر مىشىدىلار. پنچىنقى تور كلىرى ايسە رۇم ائىلىنە كىچىمىك قارىندا اىدىلەر. چوخ دۇشۇنمە دىلەر. ايندىيە قىدەر هىچ بىرى چابى نە قىدەر جۇشغون، نە قىدەر گىنىش اۋلورسا - اۋلسون كۇرپۇ قۇرراق كىچىمە مىشىدىلەر. آتلىرىنى، هم دە اۋستۇندەن ائىنمە دەن اۋزدۆرمە يى بىلىردىلەر.

بۇغازى گىنىش بىر چابى فرض ائىدەن ۱۵ مىن پنچىنقى سوارى سى آتلىرىنى دىنيزە سۆردۆلەر و خلىقن چاشقىن باخىشلارى آلتىندا آت تىرىكىندە اۋزەرك رۇم ائىلى قاپى سىنى كىچىدىلەر. عىگرلىرىن اۋرە كىدەن گلن نىرەلرى و آت كىشەنە لىرى ايله بۇغاز اىچى تارىخىدە بىر داها گۇرۇنمە يە جىك بىر گۇن ياشادى. خالىق گىمىلرى، اۋزلىرى، دىللىرى باشقا و آتلىرى باشقا اۋلان بو دۇيۇشچۇلرى اۋزاقدان گىمىش ناغىل يارادانلار كىمى، دىللىرى تۇتۇلاراق سىر ائىدى.

تارىخىدە بۇغازى آت تىرىكىندە آشان باشقا بىر مىلت و يا اۋردو اۋلمايىب. آتلىرىنى دىنيزدەن، گىمىلرىنى قۇرۇدان گىچىرنلەر تور كلىردىر. داها سونرا ۱۰۷۱ - نىجى اىل مالاز گىرت ساواشىندا دا

بىزانس اوردۇسوندا اولان پىچىننىق لىر سۇيداشلارى سلجوقلار يىن طرفىنە كىچىمىشدىلەر.

اۇزلار

مجارلارى يوردلارىندىن سىخىشىدىرىپ غىربە دۇغرو ايرە لىلە يىن پىچىننىق لىرىن آردىنجا اۇغۇزلار يىن گىلد يىنىنى سۇيلە مىشىدىك.

اۇغۇزلار يىن بىر قۇلۇ اولان اۇزلار ۱۰۴۸ - نجى ايلدەن سۇنرا دىنىپىتر بۇلگە سىندە يىنرلىشمىش، كى يۇف كىيازلىغى نىن گۇننى بۇلگە سىنە يايىلمىشىدىلەر. كى يۇف كىيازلىغى باشقا كىيازلىقلارلا بىرلىشە رە ك اۇزلارلا ھجۇم ائىدى و اۇنلارى بۇلگە لىرىندەن اۇزاقلاشدىرىدىلەر. اۇزلار داھا غىربە چكىلمك مجبورىتىندە قالدىلەر.

۱۰۶۵ - نجى ايلدە بىزانس و بلغار مقاومتىنى قىرراق دۇناى طرفىنە ايرە لىلە دىلەر. پىچىننىق لىرىن كىچىدىيى يۇلدان سىلانىك و پىللىپۇنىس بۇلگە سىنە ائىدىلەر. پىچىننىق لىر اۇزلار يىن داھا ياخشى ايرە لىلە مە سىنە انگل اۇلدوقلارى كىمى، اۇنلارى مسكۇنلاشدىقلارى يىردە دە راحات بۇراخمادىلەر. بو آرادا اۇزلار يىن اۇلدوقلارى بۇلگە دە كىچىجى خىستە لىكلردە گۇرونندو و بونا گۇرە دە ھىر طرفە يايىلدىلەر. بىر قىسمى بىزانس اوردوسونا قاتىلماق مجبورىتىندە قالدى. مجارستانا و جنوبى رۇسىە يە گىندە نلر اۇرالاردا قالدىلەر، آما آرتىق عىسگرى بىر گۇچ اۇلماقدان چىخىمىشىدىلەر. بىلە لىكلە ھىم اۇزلرى قىرىلمىش، ھىم دە پىچىننىق لىرى بىزانس قارشى سىندا ضىعيف ائىتمىشىدىلەر.

پنچىننىق لىر تۇپلانىب گوجلە نىرلىر

بىر قىسمى بىزانس اوردۇسونون حكمۆنه كىچىن لىرىن اساس كۆتله سى تىرا كىادا اوز باشچىلارى نىن تابىلى يىندە ايدى. تۇپلانىب گوجلە نىنجه بىزانس اۆزه رىنه تىكرار آخىن باشلادىلار. باشچىلارى چىلقو مىجار تور كلىرى نىن كىرالى ايله آنلاشدى. اوردۇلارىنى بىرلىشىرە رك بىزانسا هجۇم ائتدىلر و لۆله بۇرقازا قدهر ايرە لىلە دىلر. باشچى چىلقو بو ساواشدا يارالاناراق اۆلدۆ. اۇنون يىرىنه تاتۇش باشچى اۆلدۆ. تاتۇش مىجارلاردان باشقا كۇمان تور كلىرىندەن دە كۇمك آلدى. سىلىستىر دۇلايلارىندا امپىراتور آلثكسىۇسۇن قۇشۇنونداكى بىزانس اوردوسونو داغىتدى. بو ساواشدا سونرا پنچىننىق لىر ادىرەنە و كشانغا قدهر بۆتون تىرا كىايا و فىلىبە دۇلايلارىنا حاكم اۆلدولار. ۱۰۹۰ - نىچى ايلدە چىكمە جە يە قدهر گلدىلر. يىنه بو ايللردە آنا دۇلدا اۆستونلوك ساخلامىش اۇلان سلجۇقلو سۇيداشلارى ايله ياخشى علاقەلر و ايش بىرلىقى قۇردۇلار.

چاكا بىگ

بىرلىشەن تور كلىر آرتىق بىزانسا آغىرو بلكە دە بو امپىراتورلۇغا سۇن وئره جىك ضىرە نى ائندىرە بىلردىلر چۇنكى اىندى دىنىز قۇەلرى دە واردى. اۇغۇزلارىن چاؤۇلدۇر بۇيۇ اىزمىرە حاكم اۆلموش باشچىلارى چاكا بىگ قۇتلى بىر دۇنانما قۇرراق آدالار دىنىزىنە (اىگنىه) (اىرە يە -

كۆچۈرەن) حاكىم اۆلمۈشۈدۈ. استانبولو دا ضبط ائتمك اۆچۈن پىچىننىق لىرلە آنلاشمىشىدى.

تور كلىر بىزانسى اوج طرفدەن سىخىشىدىر مىش حالدا ايدىلر. ادىرنە دە پىچىننىق لىر، مرمە ساحىللىرىندە سلجۇقلار، آدالار دىزىندە ايسە چاكا بگىن دۇنانماسى بىزانسى اوزۆك قاشى كىمى اىچىنە آلمىشىدى. امپراتور آلنكسىۇس بو آغىر وضعىتىندەن قورتولماق اوجون خاج دونياسىنى حركتە كتىرمك تشبۆئوندە اۆلدۈ. اروپايا رىجачى هىنتلر گۆندەردى. بو تشبۆۆئۆ كتىرمك تشبۆۆئوندە اۆلدۈ. اروپايا رىجачى هىنتلر گۆندەردى. بو تشبۆۆئۆ خاچلىلارىن تورك - اسلام اۆلكە لىرنە سفرە باشلامالارى نىن سبب لىرىندەن بىرى اۆلاجاقدى. فقط بو تۆر كلىرى دۇردۇمادى. ان بۆيۆك اۆمىدى تور كلىرى تور كلىرە دۆشمىن ائتمك ايدى و بونادا نايىل اۆلدۈ. تايدىغى متفق اۆزلارىن آرخاسىنجا بالكانلارا اننەن كۇمان تور كلىرى ايدى. كۇمان تۆر كلىرى يۇرد قازانماغا، ائل تۇتماغا چاليشىردىلار.

كۇمان باسقىنى

بىزانسىن، اراضى و بۆيۆك اىمكانلار وعدەسى ايله اونا متفق اۆلان كۇمانلار اۆزلارىن آردىنجا بالكانلار قدەر انمىشىدىلر. باشچىلارى تۇجۇرخان، باش ياردىمچىسى (وزىرى) بۆكك ايدى. پىچىننىق لىر و چاكا بگ بىزانسا بىرلىكدە هجوم ائتمك اوجون حاضىرلىغا باشلامىشىدىلار. پىچىننىق لىر مەرىچ نهرى ساحىلىندە

قارار گاه قورموش، چا كابگىن ساحيله ياخىنلاشما سىنى گوزلويوردولر. فقط چا كابگ گنجىكدى. اوز بىرى طرفده ن ۴۰ مین نفرلىك كومان سواری سى هنج گوزله نیلمه یین بىر سرعتله پنچىننىق قارار گاهینا هجوما كىچدى و اونلاری محو ائتدی (۲۹ آوریل ۱۰۹۱). پنچىننىق لىرىن سلجوقلو سويداشلارىنا گوستردیى سوزى باغلیلیغى نى تأسف كى، كومانلار پنچىننىق سويداشلارىنا گوسترمه میشدیلر. بونون دا بىرىنجى سببى یوخارىدا دندىیمیز كىمى اوزلرىنه ائل توتماق ایدی.

پنچىننىق لىر كومان باسقینىندان سونرا داغیلدىلار. بىر قىسمى مجارستان تورپاقلارىندا یئرلشدى. بىر قىسمى ده اوزلار و كومانلارلا بىرلشدىلر. بالكانلاردا قالانلار داها چوخ واردار ساحیلینه یئرلشمیشدیلر. ۱۱ - نجى عصرین سونو پنچىننىق لىرىن ده سونو اولدو.

پنچىننىق لىر ده ن قالانلار

اوچ عصر شرقى اروپا یا تاثير ائده ن پنچىننىق باشچىلارى بويوك تورك خاقانلىغى سويوندان اولدوغونا گوره اوتوراق بىر دؤولت قورما میشدیلار.

پنچىننىق لىر گوى توركلرىن اون - اوخ قولوندان و اوغوز سويوندان ایدیلر. مختلف قايناقلاردا پنچىننىق لىر پاترىناك، بادزىناق، پنچىننىق، بئشئن یو آدلارىلا آنیلیر. بوسنى آك و بوشناك آدلارىدا پنچىننىق ده ن گلیر. پنچىننىق لىر مجارستانا گلنده گوى تورك یازىسىنى ایشله دیردیلر.

اۋرتا مجارستاندا ناقۇ سىنت - مىكلوسدا تاپىلان قاپىلارنى
 اۆزەرىندە گۈى تورك يازىلى توركجە كىتابەلرىنى پىچىنىق لره عانىد
 اولدوغو آنلاشىلمىشىدیر. بو گۆن بالكانلاردا، اۇكراین دا اولدوغو
 كىمى آنادۇلۇ و قفقازلاردا بىر چوخ ىئر آدى اۇنلاردان قالمىش دىر.
 پىچىنىق لرىن آدى بو بۇلگە لردە كى افسانە لردە دە ياشاىر.

كۇمان - قىپچاق تور كلىرى

اۇرتا آسيادان گلىب مصر و سۇرىيە دە مملوك دۇولتىنى قۇرانلار
قىپچاق تور كلىرى دىر

تور كلىرىن اۇرتا آسيادان شرقى اروپايا ائتدىكلىرى سۇن بۇيوك
كۇچ دالغالارىنى پنچىننىق و اۇزلاردان سونرا كومان و قىپچاق
تور كلىرى داوام ائتدىردىلر.
كۇمانلار تور كلىرىن ان شرقدە يئرلشن بۇيلارىندان بىرى ايكن
زامان ايچىندە غربە دوغرو گئدەرك ۱۰۸۰ - نچى ايلدە بالخاش
گۇلۇ و تاليش ايرماغى ايلە دۇناى چايى نين آغزىنا قدەر يايىلدىلار.
اۇنچكلى بۇلمە دە آنلاتدىغىمىز كىمى بىزانسىن وعدەلرىنە آلداناراق
پنچىننىق لرى اۇرتادان قالدردىلار. پنچىننىق لرى مغلوب ائتدىكدەن
سونرا بىر حىصه مجارستانا گىردى و مسيحيىتى قبول ائدەرك اۇنلارا
قارىشىدى. داها شرقدە ايسە رۇس كىيازلىرى اۇز آرالارىندا بىرلشەرك
كۇمانلارى آغىر مغلوبىتە اۇغراتدىلار. داغىلىب تامامىلە مسيحي

اۈلماق اۆزره ايدىلر كى، سۇن بۇيۆك كۆچ دالغاسىنى يارادان قىپچاقلار يايىق و ايتىل چايلارنى كئچىب شرقى ارۇپايا گىردىلر. كۇمانلارلا بىرلشيب قارىشاراق و يۆز ايللردەن برى تورك كۆچلرینه يۇل اۈلموش، بۇلگە لردە قالان نور كلرى توپلاياراق قوتلى بىر دۇولت قوردۇلار.

قىپچاق تور كلرى نىن گلىشىندەن سونرا اۈكرائىن و شرقىندە كى اۈبالارا «دشت قىپچاق»، يعنى «قىپچاق چۇللۇيۆ» دئىيلدى. داها اۈنجه «كۇمان - قىپچاق» بىرلشيك آدىلا آنىلرلار.

قىپچاقلار ۱۲۰۳ - نجو ايلدە كى يۇف شىرىنى ضبط ائتدىلر و اۈرادان قالىچە قدهر ايرە لىلە يەرە ك مجارلارى كارپاتلارا دۇغرۇ قۇودۇلار. فقط ۱۲۲۳ - نجو ايلدە چنگىز خانىن اۈردولارى شرقى اروپادا هم روسلارى؛ هم قىپچاقلارى مغلوب ائدەر ك اۈنلارنىن حاكىمىتىنە سۇن وئردى.

دىن دەيشد يەرە نلر ارىير

كومان - قىپچاقلار اۈ دۈوره گۆره نفوذلارى چوخ اۈلماسىنا باخما ياراق اۈزون عمرلو (عۇمۆرلۆ)، داغىلما ياجاق بىر تورك دۈولتى قورمامىشدىلار. بونون بىرىنجى سىبى باشلارىندا اۈلان رەبىرلرئىن بۇيۆك تورك خاقانلىغى خاندانىندان اۈلماسى، بونا گۆره حاكىمىت مبارزه سى نىن اۈزون سۆرمە سى و بو باشچىلارنىن روس، اۈكرائىن، مجار، بلغار، رۇمىن، گۆرجۆ كىمى وليعهدلىكلرلە قۇھۇملاشماق

يۇلتۇيلا قارىشمالارى، ايچ - ايچە گيرمه لرى و ان اساسى دا حيصه -
حيصه مسيحي لشمه لرى ايدى. ياد ائليلرله قارىشمالارى نتيجه سينده
باشچى اولور، كئرال اولور، فقط مسيحي لشمه لرى اوچون ديللرينى
داها اوزون بير مدت قورۇسالاردا، زامان كئچديكجه ارييب
گنديرديلر.

دؤولت اولاراق وارليقلاريني قورۇيا بيلمه ميش و دين
ده ييشديره نلر اريميش اولسالار بئله هم بۇنلار، هم مسلمان قالان
قىپچاقلار ديل و عادتلرينى اولدوقلارى يترده اوزلريندهن اول و سونرا
گلن توركلرله قايناشاراق قىپچاق تور كچه سيني و مدنيتى نى
ياشاتميش، ده يرلى، علمى و ادبى اثرلر مثيدانا گتيرميشديلر.

رۇمين^۱ دؤولتىنى قىپچاقلار قوردو

كومان - قىپچاقلار روسلارين قارا دنيزه ائتمه لرينى، بالكانلارا
چيخمالاريني قاباقلاميش، گئنيش قىپچاق چۇلۇندە اولدوغو كيمي
بالكانلاردا دا قىپچاق مدنيتى نى حاكم ائتميشديلر. شرقى اروپايا داها
سۇنرا چنگيز خانين قوه لريله گلن مغول لار آزلىق تشكيل ائديرديلر.
توركلر ايچينده اونلار ان چوخ ايگيرمى بئش فاييز تشكيل ائديرديلر.
بونلار دا قيسا زاماندا توركلشدير. بۇيوك تورك كۆتله لرينى
استقامتلنديرمك اوچون قورولان خانليقلارين پاشينا چنگيز سۇيۇندان
بير باشچى خان اولۇردو، آما بۇيوك كۆتله كۇمان - قىپچاق اولدوغو

اوچون قىپچاق دىلى و مدنيتى اۆلدوغو كىمى داوام ائدىردى. قاسىم خانلىغى، قازان خانلىغى، كرىم خانلىغى، اۆزبىك خانلىغى كىمى خانلىقلاردا اساس كۆتله «خزر - قىپچاق - اۆز» اۆلدوغو اوچون، اۆسته لىك بۇنلار مسلمان دا اۆلدوغو اوچون دىل بىرلىسى، دىن بىرلىسى قورۇنمۇشودو.

فقط يوخارىدا دئدىمىز كىمى كۇمان - قىپچاقلار بالكانلارا - مجارستان، لهستان (پولشا) و اوطرىشه داغىلمىشدىلار. بورالاردا قوردوقلارى دؤولتلىرىن، يادا حاكمىتلىرى آلتىنا آلدىقلارى دؤولتلىرىن باشىنا كچمىشدىلر. مسىحى اۆلماقلارى اوچون زامانلا عادت و عنعنه دەيىشدىرىلمىشدى، آما بوگون هله مۇجۇد اولانلارى مدنيت ايزلىرىنى ساخلايىلار.

كومانلار ۱۳۳۰ - نجو ايلده رۇمىن دؤولتى نىن قورولماسىنا نايىل اولموش و بو دؤولتىن باشىنا «باسار آبا» آدىلى تورك باشچىسى كچمىشدى.

بوگونكو بئس سارابىيانىن آدى اوندان قالمادىر، ۱۴ - نجو يۆزايىلدا، قورولان كىچىك دۇب رۇچا دؤولتى نىن قوروجوسودا قىپچاقلار ايدى.

دۇب رۇچا آدى كومان - قىپچاق باشچىسى بالىغىن اۇغلو دۇب راتىو، يادا دۇب رىچدەن گلير. بوگون رۇمىنيادا (رۇمانيده) ياشايان، هله آنا دىللىرىندە، يعنى توركجه دانىشان قاقا اوزلاردا مسىحى اۆلמוש اۆزلاردان باشقاسى دىيىللىر. (قاقا اۆز - قارا اۆز). ۱۵ - ۱۶ - نجى يۆزايىلرده ياشايان رۇمىن دؤولت آداملارى نىن آدلارى توركجه ايدى. آغ باش، آغ كۆش، باراك، بارس، باى بارس، قازان،

اۋتە مېش، بىر كېش، بېلىك، قارا، بوغا، چول پان، تۇلون تاي، باياندۇر، توت تارخان... و باشقاسى. بوگون بالكانلاردا، لەستاندا دا بىر چوخ يىرآدى كۇمان - قىپچاقلاردان قالان خاطرەلردىر.

قىپچاقلار سورىه و مصرده

قىپچاقلار بىر بۈيۈك بىر حىصه سى نىن مسلمان اۇلاراق وارلىقلارنى قۇرودوقلارنى سۈيله مېشدىك. بونلار بىر قىسمى بوگون اۋزبكلر، قىرغىزلار، باشقىردلار و نۇقايلا قارىشىب. دۇولت اۇلاراق وارلىقلارنى ايتىردىكدهن سونرا قىپچاق چۇللىرىندە (دشت قىپچاق) قىپچاقلارنى حىات شرايىطلىرى چتىنلشدى. بىر ياندىن قىتلىق، بىر ياندىن حىوان خىستە لىكلرى نىن يايىلماسى اۇنلار بىس وضعىتدە قۇىدو. بو دۇورده قىپچاقلار اسلاو عادتلىرىنى منىمسە دىلر. بو، اۇغلان اۇشاقلىرىنى پۇل قازانماق اوچون عىگر كىمى باشقا اۋلكەلرە گۇندەرمك و يا وئرمك عادتىدى. اۇ عره فە دە جسارتلى عىگرە ان چوخ احتىياجى اۇلان مسلمان دۇولتى مصرده كى اىوبىلر دۇولتى اىدى. اىوبى دۇولتى قىپچاق چۇللىرىندەن گلن قىپچاق، اۇغوز، چركز گنجلىرىنى ممنونىتله قبول ائدىر، اۇنلار بىاخشى قىشلاقلاردا بىرلشدىرىلر. آىرىجا غلبە لىك قىپچاق كۇچرى دستەلرىنى دە قبول ائدىلر.

بويۇل لا مصرده سايلارى گىتدىكجه آرتان، پۇل ايله ساتىن آلىندىقلارى اوچون باشلانغىچدا كۇله وضعىتىندە اۇلان توركلر قىسا

زاماندا حاكم وضعيته كىچىدىلەر. اوردودا و اداره ائتمه ده موقعلر قازاندىلار. نهايت، ۱۲۵۰ - نجى ايلده قىپچاق تۆر كۆ عزالدين آى بق ائوبىليرىن سلطانى اولدو. بئله ليكله مملوق تور ك دؤولتى ده قورۇلموش اولدو. بوندان سونرا بو تۆر ك دؤولتى باشقا بىر تور ك سۇيوندان اولان عثمانلىلار گلىنجهيه قدهر (۱۵۱۷ - نجى ايله قدهر) حاكميتىنى ساخلادى.

مملوق^۱ تور ك دؤولتى سلطان قوتۇز و سلطان باى بارس زامانلارىندا چوخ گوجلندى و اسلام خلافتى يئنه قديم قدرتىنه قورۇشۇرۇلدو. مغول لار سوريه ده ن اوزاقلاشدىرىلدى. باى بارسدان سونرا سلطان اولان كالاوون دا قىپچاق ايدى. كالاوون اورتا آسيادا كى سۇيداشلارى ايله باغلىلىقلارنى قوتلندىردى. داها سونرا سلطانلىق قىپچاقلارلا برابر و عىنىي وضعيته گلىن چركز كۆله لرىنه كىچدى و ۱۲۹۰ - ۱۳۸۲ - نجى ايله قدهر داوام ائتدى. سونرا حاكميته يئنه قىپچاقلار گلدى. ياووز سلطان سليم ۱۵۱۷ - نجى ايلده مصرى آلدىغى زامان مملوق دؤولتى نىن سلطانى ايكىنجى تۇمان بگ ايدى.

مملوقلار دۇورۇنده مصرده يئرلى خالق آراسىندا عمومى دىل تور ك دىلى ايدى. اۆلكه يه تور ك مدنيتى حاكمىدى. دۇولتىن آدى دا «الدولة التور كيه» يعنى «تۆر ك دؤولتى» آدلانىردى.

کومان - قیپچاق دیلی و ادبیاتی

کومان - قیپچاقلار هم شرقی اروپادا، هم سوریه - مصرده زنگین دیل و مدنیت ایزلری قویموشلار.

شرقی اروپادا مسیحی لشن کومان - قیپچاقلاردان قالان ان مشهور اثر «چودنخ چومانیقوس» آدلی تور کجه (کومانجا) - لاتینجا - فارسجا یازیلان بیر لغت و گراممر کیتابی دیر. ۱۳۰۳ - نجو ایلده کریمه ده یازیلان بو اثر کومانلارین مسیحی لیق دؤورؤنه عائیددیر، آما دؤورؤن تور کجه سی اوچون ان گؤزهل اؤرنکلرده ن بیری دیر. مؤلفی بللی اولمایان بو اثرده تۆرک گراممری، تورک خالق ادبیاتیندان نمونه لر گؤستريلمکله، آچیقلا نمیشدیر. اثرده تور کجه یه چئوريلمیش «اینجیل» ین بؤلمه لرینده ن بعضی مسیح دوعالاری وئریلمیشدیر. بو اثرده کی دیل اورال لاردان مجارستانا قده ر بۆتون تور کلرین دانیشدیغی دیل دیر. بو دیله علم دؤنیاسیندا «قیپچاق لهجه سی» غرب عالمینده ایسه «لینقوآ کومانسکا - کومان دیلی» دئییلیر.

تورک مملوق دؤولتینی قوران قیپچاقلارین بدیعی و ترجمه اثرلری داها چوخدور. بونلارین آراسیندا ان مشهور اولانلاری قیپچاق لهجه سینى عربلره اؤیره تمک اؤچون یازیلانلاردیر. باشلیجالارینی بئله سیرالایا بیله ریک:

«ترجمان تورکی و عربی» مؤلفی بللی دئییل.

«کیتاب الاندراک السان الاطراف (تورک دیلینی آنلاما

کیتابی). مؤلفی ابو حیان محمد قارناتی (قارناتلی).

«تورک قىپچاق دىللىرىندە سۆزلىگىتى» مۇلفى جمال الدىن ابو محمد عبدالله التوركى.

«تورکجه ده احمد يه نين كىتاسى و آلتون شوزورلار»، مۇلفى موللا صالح.

قىپچاق لهجه سيله اندىلميش ترجمه اثرلىرى نين ان مشهورو سئيفى سارايى نين مشهور ايران شاعىرى سعدى شيرازى نين يازدىغى «گلستان» ين ترجمه سىدىر. ترجمه «كىتاب الگلستان بالتوركى» آدىنى داشى يىر.

۱۳۹۱ - نجى ايلده ترجمه اندىلميش و «گولۆستان» ين تورکجه يه ايلک ترجمه سىدىر.

سئيفى سارايى قىزىل اوردو دؤولتى نين پايتختى ساراي شهرينده ن گلن بير قىپچاق تورکودور. بو كىتابدا اوز شعرلىرىنى ده يئرلشدير مىشدير. ترجمه ده چوخسايدا فارسجا و عربجه سوزلر واردير، آما قىپچاق لهجه سى نين اوزه للىيى ده چوخ آيدىن گۇرۇنوز. تورک دىلىنى قىپچاق لهجه سینه اۇرنک گۇسترمک اۇچون هم سئيفى سارايى نين «گولۆستان» ترجمه سىنده ن، هم ده يوخارىدا سوز آچدىغىمىز كۇدنكس كومانىكۇسدان (چۇدۇنخ چۇمانىقۇس) بعضى پارچالار وئىرىرىك.

- سئىفى سارايى نىن « گولۇستان » ترجمە سىندەن حىصە لىر -
بۇ گونكو تور كجە ايله

ائى علمىن دۇنياسى، هنر اوستاسى
مەرفتىن قايناغى، نظر صاحىبى
گۆل دىلە سە كۇنلۇن بىر دولۇ طاباق
بو گۆلۇستاندان اوخۇ بىر يارپاق
گۆل گۇزەللىبى نىچە گۆندە كىچىر
بۇ گۆلۇستان ايسە دائىما كۇنۇل آچار
اۇ عجايىب و غرىب (شئىلر) بۇندا وار
خسرو و شىرىن دە (بئله سى) هاردا وار؟
بو لطيفه لىر باغى، بوستانىدېر
معنا بۆلبۆلونون گۆلۇستانىدېر.
بو صفتلىرى ايله گۆزلرە دولۇب
نە حثىرت كۇنۇللىر آيدىنلانسى؟
تۆر كجە يە عجمجە دەن چئویریىب بو كىتابى
مەرفته آچدیم سىكگىز جور قاپى.

* * *

اگر كىشى اوينايب بىر سۇز دئسه
آلىر اۇندان بىلىك اهلى نصیحت
گلىر آخماق قولاغىنا اویونجاق
اوخۇسان يۇزاللى حىصه حكمت

- ملىك (ملك) وا كىنچى -

«ملىك عادىل بىر گىجە كىنچى نىن ائوينده قالدى. گىجە اۇنون
 نه قىمىتى اسكىلدى، نه ده موقعىتى. فقط كىنچى، ايفلاس ائتمىش بىر
 كىشى يىردەن مین قىزىل تاپدىغى زامان نىجە راحت اولۇرسا، اۇنون
 كىمى باشى گۈيە دگدى».

اۈزۈنه آجىمايان

گلمز ايسه ياخينا لطف ايله
 دۆشر اۈكىشى ايراق عزتدهن
 اۈزۈنه آجىمايان هىچ بىر زامان
 قورتۇلا بىلمز مشقتدهن

كۈدۈنكس كۇمانىكۇسدان

مرحبا! كىمىن دۇداقلارى
 بال شكردهن دىر چوخ دادلى
 اۈنلاردان بىزه تۈكۈلدۈ
 معنوى قىدا تانرى سۈزۈ

* * *

مرحبا! سنده كى، ساخلاندى
 بالدان دادلى تانرى سۈزۈ
 اۈنۈ بىزه سن داد دىر
 اۈزۈنۈن آيدىنلىغىندا ساخلا.

اۇغۇرلار (بلغارلار)

بلغارىيا (بۇلغارىيا)، اۇغور توركلرى نىن بىرلشەرە ك قوردۇقلارى
بىر تورك دۇولتى ايدى

اۇغۇر و اۇغۇز سۇزلىرى عىنى معنالىدىر. اۇغوزلارىن قارداشى
اۇلان اۇغورلار اۇنلاردان ميلاددان اۇنجه كى زامانلاردا آبرىلمىشنى.
غربە دۇغروۇ يانىلانلارىن دىلىندە «ز» حرفى نىن يىرىنى زامانلا «ر»
حرفى آلمىشىدىر. اۇنون اۇچۇن غرب تۇر كلرىنە (اۇغۇزلارا) «ر -
لى دانىشانلار»، شرق اۇغۇزلارىنا ايسە «ز - لى دانىشانلار»
دئىلمىشىدىر. «دۇققۇز - اۇغۇز، اۇن - اۇغۇز، اۇتوز اۇغوز»، دئىلملىرى
غربدە «دۇققۇز اۇغور، اۇن اۇغور، اۇتوز اۇغور» شكلىندە
سۇيلىنمىشىدىر.

آتىللا (آتىللا) ۴۵۳ - نجو ايلدە اۇلدۇ كدەن سۇنرا كىچىك
اۇغلو ايرنە ك اۇزۇنە باغلى و بۇيوك چوخلوغو «اۇن - اۇغۇر»
بۇيۇندان اۇلان تۇركلرە قارا دنيز ساحىلىنە گلمىش، بۇرادا كى دىگر

تورک بۇيلارى ايله قارىشميشدىلار. بو قارىشمادان مئيدانا گلن يعنى يىنى تۇپلۇلوق اۋزونه «بۇلقار (بلغار)» آدىنى وئردى. چونكى توركجه ده «بۇلقاماق» قارىشماق معناسى داشيبيير و «بۇلقار» سۇزۇ ده «اۋغۇز بۇيلارى نين قارىشيپ بىرلشمه سى» معناسىنى داشيبييردى.

بو بۇلقار (بلغار) توركلرى نين بىر حيصه سى سۇنراكى عصرلرده دۇناى بۇيلارىنا يئرلشه جك، مسيحيىتى قبول ائتديكلرى اوچون اسلاولار آراسيندا ارييب توركلؤكلرىنى ايتيره جكلر، بونا قارشىلىق ايتيل (وولقا) دۇلايلارىنا يئرلشنلر توركلؤكلرىنى قۇرۇيۇب و «تاتار» آديلا آنيلىدىلار. دنمك تۆركلؤكلرىنى ايتيره ن بۇلقارلارين دا، مسلمان اولان و تۆركلؤكلرىنى قۇرۇيان تاتارلارين دا آتالارى تۆركلرين اۋن - اۋغۇر (اۋن - اۋغۇز) بۇيۇدور.

اۋغورلارين ايلك يۇردو غربى سىبرى ايدى. بونلار چى چى تانهو دۇولتى يىخىلىقدان سۇنرا شيمالا چكىلميشلر، ديگر اۋغورلارا قارىشميشدىلار. سونراكى عصرلرده يوخاريدا دنديبييميز كىمى ايرنه ك طرفينده ن گتيريلن هۇنلار (اۋغۇرلار) ديگر اۋغورلارلا (بئش - اۋغۇر، آلتى - اۋغۇر، دۇققوز - اۋغور و اوتۇز - اۋغورلارلا) بىرلشيپ بۇلقار دۇولتىنى قۇردولار. بو عره فه ده باشچىلارى هون خاقانلارى سلاله سينده ن قۇرد ايدى.

دوڭمن قارداشلار

اۇغۇرلار يىن بىرلشمە سىلە قۇرۇلان بۇلقار (بلغار) دۇولتى سرعتلە اينكىشاف اندىر. غربدە كى دۇققۇز - اۇغۇرلار بىزانسا باسقىنلارىنى آرتىردىلار. بونون اوچون بىزانس شرقدە چىنلىلرىن ائدىبى كىمى ان ياخشى قۇرۇنما اوچون تور كلرى بىر - بىرىنە دۇڭمن ائتمك لازىم گلدىبىنى دۇشۇندۇ و بو سياستى يىرىتدى. دۇققۇز - اۇغۇرلارلا اوتۇز - اۇغۇرلار يىن آراسىنا گىردى، بونلارى دۇڭمن قارداشلار حالىنا گتىردى و بىر - بىرلرىنە قارشى قۇيدو. دۇققۇز - اۇغۇرلار مغلوب اۇلدولار و بونلار يىن بىر قىسمى نئراكىايا گتدىلر.

بئله لىكلە قارادىزىن شىمالىندا اۇغور حاكىمىتى ضعيفلەدى. گتىردەن گلن آوارلار اۇغور - بۇلقار كۆتلە لرىندەن بىر قىسمىنى گۇتۇروب غربە دۇغرو اىرە لىلە دىلر. بونلار ۶ - نجى عصرىن اىكىنجى يارىسىندا بالكانلارا، شرقى اىتالىايا، مجارستانا داغىلدىلار. اىلك بۇلقار بىرلىيىندە اۇن - اۇغۇرلار چۇخلۇق تىشكىل اندىردى. قوردوقلارى دۇولتە «بۇيۇك بۇلقاريا» دىيىلدى. دۇولتىن قۇرۇجوسو اۇلان باشچى قۇرد ۶۶۵ - نجى اىلدە اۇلدۇ كدەن سونرا حاكىمىت بۇشلۇغو و باشچىلىق اختلافى اۇزۇندەن دۇولت ضعيفلەدى و سۇنرا پارچالاندى.

دۇناى بۇلقارلارى

بۇيۇك بۇلقار يانىن پارچالانماسىندان سونرا حاكىمىتى اۇغوز - اۇغۇرلاردان اۇلان بىر تۇپلۇلوق شىمالا چكىلدى، اىتىل (وۇلقا)

بۇيلارينا يئرلشدى. بۇنلارا ايتىل، يادا وۇلقا (وۇلگا) بۇلقارلارى دئيىلير. باشلاريندا قوردون اوغوللاريندان بات - بايات دۇرۇردو. بات - باياتين كيچيك قارداشى آسپارۇخ ايسه بير بۇلقار تۇپلۇلوغو ايله دۇنايا يۇنلدى و ۶۶۸ - نجى ايلده بالكانلارا كىچره ك بعضى تورپاقلارى ضبط ائتدى. ۶۷۹ - نجو ايلده ده يىنى بۇلقار دۇولتى قوردو. بونلارا «دۇناي بۇلقارلارى» دئييريك.

ايتىل - وۇلقا بۇلقارلارى نين باشچى سى بات - باياتين كيچيك قارداشى آسپارۇخ اوزۇنه باغلى بۇلقارلارى (اوغۇرلارى) دۇناي بۇيلارينا گتيرديكده ن سونرا بيزانسين ياراتديغى مانعلرى آشاراق دۇب رۇچانين جنوبۇنا يئرلشدى. قوردوغو دۇولت قيسا زاماندا هم سياسى، هم حربى گۇچ قازاندى.

دۇناي بۇلقارلار دۇولتى ايتىل بۇلقار دۇولتىنه نيسبتاً كيچيك ايدى، آما اوغور توركلرى طرفينده ن قورولان ان اوزون عمرلۇ دۇولت اولدو. بو گونكو بلغارستان، دۇناي بۇلقار دۇولتى نين مسيحي لشميش، چوخ قاريشديغى اوچون اسلاو يانلاشميش اولاراق داواميندان باشقا بير شنى دئيىلدير. آشاغيدا ايضاح ائده جه ييميز سببلره گۇره ايرق مخصوصلۇغونودا تامام ايتيرميشدير.

دۇناي بۇلقار دۇولتى نين ان سيخ سياسى، تيجارت و سوسيال (اجتماعى) مناسبتلىرى بيزانس ايله اولدو. بيزانس امپراتورو ايكىنجى يۇستينيانسۇ خزر تۆركلىرى نين شاهزاده سى ايله ائولنميش و تختينى قۇرۇموشدو. ۷۰۵ - نجى ايلده ايكىنجى دفعه تخته چيخيشى دا بۇلقار خاقانى تروئلين يارديمى ايله اولدو. بۇلقار خاقانلىغى ۷۱۶ - نجى ايلده بيزانسلار بير تيجارت آنلاشماسى ايمضالادى. عربلر ۷۱۷ - ۷۱۸

- نجى ايللردە استانبولو محاصره يە آلدیغى زامان بيزانس - بۇلقار قوه لرى گوج بىرلىيى له شهري قۇرتاردىلار. بو ايش بىرلىيى و تيجارت آنلاشماسى بولقار دۇولتینه بۇيوك اقتصادى ايمكانلار وئردى. فقط بيزانس گئئديكجه گۆجله نن بولقار دۇولتینی اوزۆ اوچون بىر تهديد، بىر ئهلكه اۇلاراق گۆرمه يه و فرصتى گۆدمه يه باشلادى.

۷۳۹ - نجو ایلده بولقار خاقانلیغیندا تخت اختلافی باشلادی و خاندان ده ییشدی. تخته اۇکیل خاندانیندان قۇرۇموش (كۆرمیسوش) خان كئچدی. بو ده ییشیکلیی و داخلی اختلافی فرصت بیلن بيزانس ۷۴۱ - ۷۵۵ - نجى ایللر آراسیندا بۇلقار دۇولتینه قارشى بىر نئچه سفر ائتدی و آغیر ضربه لر وۇردو.

دۇناى بۇلقار دۇولتینده تخت اختلافی داوام ائدير، خاندانلار ده ییشیردی. نهايت، ۸۰۳ - نجو ایلده تخته كئروم آدلى مشهور بىر باشچی كئچدی. كئروم ياخشى بىر عسگر، باجاریقلى تشکیلاتچی، قۇرۇجو ایدی (كئروم بو گۆنكو قۇروم، تأسیس معناسیندادیر و باشچیا، دۇولتى یئئیده ن قۇردوغونا گۆره بو آد وئریلمیشدیر).

بۇلقار - بيزانس محاربه لرى

كئرم حاکمیتی دۇورۆنده بۇلقار دۇولتى گۆجلندى. جنوبى مجارستان و تئرانسیلوانیا خاقانلىق سرچدی ایچینه آلىندی. بو حادثه دن اول بيزانس امپراتورو بىرىنجى نیکه فۇرۇس ۸۱۱ - نجى ایلین اییولۇندا بۇيوك بىر اوردو ايله بولقارلارین اۆستۆنه يۆرۆش

ئاتدى. خانلىق پايتختى پىرئىسلاوى داغىداراق وئربىشكى كىچىدېنە گىلدى. بورادا آپارىلان بۇيوك مىيدان محاربه سىندە بىرىنجى نىكە - فۇرۇسۇن اوردۇسو تامام محو اۇلدىو. اۇزۇدە ساواش مىيدانىندا جان وئردى. دۇرد عصر يارىمدان برى ايلك دفعە بىزانس امپراتورو محاربه مىيدانىندا اۇلۇردو. بۇندان سونرا بىزانسىن شرق اىالتلىرىندەن گىتىردىيى و ايكىنجى مىكائىلىن امرى آلتىندا گۇندە رىلن كۇمكىچى قوهر دە مغلوب اۇلدىو.

كشروم خان آرتىق بىزانسى اۇرتادان قالدىرماغا ايمكان تاپمىشىدى. قىزىل مىزراغىنى استانبولداكى اۇلدۇزلو قاپيا آسا بىلردى و بونو ائتمە يە آند اىچمىشىدى. بو مقصد اوچون قىسا مېتدە حاضىرلاندى. صوفيا، نىش و بىلقشراد (بلگراد) شىرلىرى قالالارىنى ضبط اندە رك ۸۱۳ - نجو ايلدە فىلىبە اۆزە رىندەن ادىرنە يە چاتدى. ۸۱۴ - نجو ايلدە استانبولو محاصره ائتدى. فقط محاربه ايشلىرى نىن ان قىزغىن وقتىندە ۱۳ آورىل ۸۱۴ - نجو ايلدە آغزىندان، بۇرنۇندان قان گىلدى و اۇلدىو (آتىللانىن اۇلۇمو كىمى).

كشروم خانىن يىرىنە اۇغلو اۇمۇرتاق خان كىچدى. اۇمۇرتاق خان محاصره نى گۇتۇردو، آما بىزانسلا اۇزخىرىنە اولان ۳۰ ايللىك بىر تىجارت آنلاشماسى ايمضالادى.

اۇمۇرتاق خان فىرانك امپراتولوغو ايلە دە محاربه مجبورىتىندە قالدى و دۇناى - ساوا - دىراوا حۇزە سىنى ايشغال ائتدى. كارا چايى دۇلايلارىندا رۇما دۇورۇندەن برى ترك اندىلمىش اولان ارۇپانىن ان بۇيوك دۇز معدنلىرىنى يىنىدەن ايشلتمە يە باشلادى و دۇولتە چوخ بۇيوك گىلىر قازاندىردى.

دۇناي بۇلقارلارى اۇمۇرتاق خان زامانىدا ان پارلاق دۇورلرىنى ياشادىلار. بو دۇورده شەرلر سالىندى. يىنى شەرلر، سارايلار، سۇوارما خطلرى و آبيدهلر يارادىلدى. شۇم نۇنۇن شرقىنده كى مادارا قصبه سى ياخىنلىغىندا كىروم خان اۇچۇن بۇيۇك بىر آبيده انشاء ائدىلدى. خارابالارى هله دۇرۇر. بو آبيدهده يۇكسك بىر قايا اۆزه رىنده كىروم خانىن آتلى هيكللى (هئىكللى) يىرلشيب. كىتابه و بو هيكل ۴۰ متر مرتبه قدهر بىر ساحه نى تۇتور.

توركلوكلرىنى نىجه ايتىردىلر؟

دۇناي بۇلقارلارى نىن (توركلرى نىن) سايبى آزدى. اۆلكه كنىشلىنىمىش، بۇيۇك ائنىك گروهلار آراسىندا توركلر كىچىك بىر آزلىق حالىندا قالمىشدىلار. اۇمۇرتاق خاندان سۇنرا يىرىنه اۇغلو مالاىير (بالامىر) كىچدى. اۇنون زامانىدا، بالامىرىن قارشى سىنى آماغا چالاشماسىنا باخما ياراق اسلاويانلاشما آرتدى. بالامىر بۇنون اۇچون مسيحيىتى قبول انده ن قارداشىنى بىله اۇلدۇرمۇشدى. بالامىرده ن سۇنرا خاقان اۇلان پىرسىيان زامانىدا اسلاويانلاشما^۱ و مسيحي لشمه سرعتلندى. تبليغاتلار چۇخ آرتدى. پىرسىيان خانىن يىرىنه كىچن اۇغلو بۇقۇرىس (اسلاولار بۇرىس دىيىر) اۇرتۇدۇ كسلۇغو رسماً قبول ائتدى.

بىله ليكله اۇ زامانا قدهر تك يارادىجى «تئىقرى» (تانرى)

۱ - اسلاويانلاشما: اسلاولارا قارىشيب و اۇز اصالتلىرىنى ايتىرمك - كۇچورن.

اينانيجيندا ياشايان بولقار تۆركلرى نين مسيحي لشديريلمه سى تاماملانميش اولدو. اورتودوكس مظهرى ايله بيزانس مدنيتى نين بالكانلارداكى حاكمىتى ده بو شكيلده قورونوب ساخلانميش اولور. بوندان سونراكى يوز ايل ايچينده بولقار تۆركلرى بير اسلاويان ملتى اولوب گئتميشدى. آرتيق بيزانسا قارشى چيخما ياجاق، اونون بير ايالتى وضعيتينه دوشه چكدى.

كىتابىن ايچىندە كىلر

۳	رداكتوردان
۵	تۆر كۆن قىزىل كىتابى
۶	اۋن سۆز
۹	گىرىش
۳۹	تۆر كلرىن آنا يۇردۇ و يايىلمالارى
۴۷	تۆر ك دۋولتلىرى
۵۹	داستانلار دۋورو
۷۷	آلتۆن گنىملى آدام
۸۳	شۇ (ساكا) داستانى
۹۱	بۇيۆك ھۇن امپراتورلوغو
۱۰۳	اۇغۇز خاقان
۱۱۷	غربى ھۇن امپراتورلوغو
۱۲۵	آتىللا
۱۴۳	آغ ھون امپراتورلوغو
۱۴۸	تابقاچ دۋولتى
۱۵۳	گۇى تۆر ك امپراتورلوغو
۱۶۰	غربى گۇى تۆر ك خاقانلىغى
۱۶۵	ايكىنجى گۇى تور ك امپراتورلوغو
۱۷۷	اۇرخۇن آبيدهلىرى
۱۸۳	بىلگە خاقان نە دئىير
۱۹۵	گۇى تۆر ك يازىسى و دىلى

- ۲۰۷ سابارلار
- ۲۱۱ خزرلر
- ۲۱۶ رۇسىيە و مجارستانين قۇرۇلماسى
- ۲۱۹ آوار امپراتورلوغو
- ۲۲۳ اۇيغور دۇولتى
- ۲۴۷ تۆر كئشلىر
- ۲۴۹ قارلۇقلار
- ۲۵۱ قيرغيزلار
- ۲۵۸ پئچئنق لىر
- ۲۶۷ كۇمان - قىپچاق تۆر كلرى
- ۲۷۷ اۇغۇرلار (بۇلقارلار)

چئويرە نلر:

نسيمان يا قۇبلو

لطيف شو كۆر اوغلو

علمى رداكتور تارىخ علملىرى دۇكتورۇ: پروفىسور حميد

على يئىف.

نشرىيات رداكتورو فيلولوگيا علملىرى نامزەدى: نرگيز رۆستىملى

(قۇربانوۋف)

رفىك اۋزده ك

تۆر كۆن قىزىل كىتابى

باكى - يازىچى، ۱۹۹۲.

چاپىنى دۋورد جىلده نظرده تۇتدۇغۇموز «تۆر كۆن قىزىل

كىتابى» نىن بو ايلك جىلدى قديم تورك خالقلارى نىن

كئشمە كئشلى تارىخىندەن، عادت و عنعنە لرىندەن، سىتايىش و

اينانجلارىندەن، بدىعى تفككۆر (تفگگر) اينجىلرىندەن بحث ائدەن

ادبى - تارىخى سالنامە دىر.

يازىچى، ۱۹۹۲

كۇچۆرەن:

باقر طحان شىزرى